КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНСТИТУТ ФИЛОЛОГИИ И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
КАФЕДРА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ХАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2023

Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной памяти заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова

ХАКОВ УКУЛАРЫ – 2023

Яшь галимнәрнең Казан университеты атказанган профессоры Вахит Хөҗҗәт улы Хаков истәлегенә багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары

Казань, 26–27 октября 2023 г.

КАЗАНЬ
2023

УДК 811.512.145
ББК 81.2Тат
Х16

Под общей редакцией
доктора филологических наук, профессора **Г.Р. Галиуллиной**

Ответственные редакторы и составители:
кандидат филологических наук, доцент **Х.Х. Кузьмина**;
доктор филологических наук, доцент **А.Ф. Юсупов**

Х16 **Хаковские чтения – 2023** [Электронный ресурс]: материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной памяти заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова (Казань, 26–27 октября 2023 г.) / под общ. ред. Г.Р. Галиуллиной. – Электронные сетевые данные (1 файл: 515 Кб). – Казань: Издательство Казанского университета, 2023. – 183 с. – Системные требования: Adobe Acrobat Reader. – URL: https://kpfu.ru/portal/docs/F1473185455/Sbornik_Khakovskie.chteniya_2023.pdf – Загл. с титул. экрана.

Сборник включает в себя работы участников Международной научно-практической конференции молодых ученых «Хаковские чтения – 2023», посвященной памяти заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова, проведенной в Институте филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета 26–27 октября 2023 г.

Адресовано научным работникам, преподавателям вузов и ссузов, аспирантам, студентам, а также широкому кругу читателей.

Ответственность за аутентичность и точность цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законов об интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых материалов. Материалы публикуются в авторской редакции.

УДК 811.512.145
ББК 81.2Тат

© Издательство Казанского университета, 2023

ВОСПОМИНАНИЯ О ПРОФЕССОРЕ В.Х. ХАКОВЕ

Х.Х. КУЗЬМИНА,
кандидат филологических наук, доцент
Казанский федеральный университет

ВКЛАД ЗАСЛУЖЕННОГО ПРОФЕССОРА КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В.Х. ХАКОВА В ИЗУЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена описанию жизни и деятельности заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова, являющегося основателем научного направления по истории татарского литературного языка.

Ключевые слова: Вахит Хаков, история татарского литературного языка, стилистика

Abstract. The article describes the main stages of life and activities of the founder of Tatar literary language history school, Kazan University professor Vahit Khozyatovich Khakov.

Keywords: Vahit Khakov, the history of Tatar literary language, stylistics

«История каждой научной дисциплины знает два способа подхода к изучаемым явлениям. Один способ, очень решительный и смелый, направлен на то, чтобы свести всю пестроту и многообразие фактов мира, природного или общественного, к одному закону, одной формуле, одному понятию. Другой способ, более скромный, не столь броский, как первый, состоит в тщательном собирании фактов, скрупулезном их описании и систематизации и не предполагает скорого достижения окончательных результатов, хотя конечная цель его та же: объединить пестрое многообразие явлений, физических или социальных, в единую систему», − пишет известный ученый Г.В. Степанов [1, с. 5]. Именно такой деятельностью занимаются теоретики и практики науки, великие ученые, первооткрыватели, изобретатели-творцы. Доктор филологических наук, академик Российской академии Гуманитарных наук, заслуженный деятель науки Республики Татарстан, участник Великой отечественной войны, почетный профессор Казанского государственного университета Вахит Хозятович Хаков (1926-2008) является и теоретиком, и практиком в области истории татарского языка − вся его жизнь и научная деятельность свидетельствуют об огромном вкладе выдающегося ученого в сокровищницу татарского языкознания [2, с. 342].

В данной статье мы попытаемся воссоздать историю становления личности как ученого. Вахит Хозятович Хаков родился 16 августа 1926 года в деревне Среднее Лаще (Күзби) Буинского района Республики Татарстан в семье

учителя. Будучи семнадцатилетним юношей, был призван на фронт, сражался в Монголии, в Китае, где впервые увидел тексты рунических надписей. Проработав после демобилизации учителем в сельской школе Буинского района, поступил на историко-филологический факультет Казанского государственного университета, окончил аспирантуру при Институте языка, литературы и истории Казанского филиала Академии наук СССР (1960). В 1961 году успешно защитил кандидатскую диссертацию по истории татарского литературного языка начала XX века, а в 1971 году − докторскую на тему "Образование и развитие татарского литературного языка и его стилей" В 1965 году ему было присвоено ученое звание доцента, а в 1974 году − звание профессора. В 1989-1994 годах работал заведующим кафедрой татарского языка КГУ.

Основные научные интересы Вахита Хозятовича Хакова сосредоточены в области истории тюркских (главным образом татарского) литературных языков, развития их стилистических категорий, а такџе языка древних и старотатарских писџменных памятников. В разные годы занимался также общими вопросами языкознания, проблемами лексикологии, терминологии, фразеологии, орфографии, этимологии, методики и изучения языка художественных произведений в школе, в вузе. В монографиях «Вопросы языка и стиля» (1961), «Введение в стилистику татарского языка» (1963), «Очерки по истории татарского литературного языка», «Образование и развитие национального литературного языка» (1972), «Стилистика и искусство слова» (1979), «Развитие татарского литературного языка в советский период» (1985), «История татарского литературного языка (дооктябрьский период)» (1993), «Татарский литературный язык (Стилистика)» (1999), «Язык – зеркало истории» (2003) и других публикациях исследуются вопросы развития лексических, фонетических, грамматических норм и стилистических категорий татарского литературного языка [3, с. 218]. Вахит Хозятович также известен своими учебниками для школ, учебными пособиями для учителей, такие как «Изучение стилистики в школе» (1970), «Стилистика татарского языка» (1984), «Изучение языка татарских писателей в школе» (1984), «Навыки чтения и письма на латинской графике» (1993) и др., также опубликовано 27 книг: монографий, учебников, учебных пособий и более 500 научных и научно-методических статей.

В годы преподавания университете Вахит Хаков читал лекции по истории тюркско-татарского литературного языка и стилистики, а также ряд спецкурсов «Историко-лингвистический анализ тюрско-татарских письменных памятников», «Функциональные стили», «Основы социолингвистики» и др., являлся научным руководителем темы «Лингвистическое изучение старотюркских и старо-

татарских памятников XIII-XIX веков и их роль в формировании норм и стилей татарского языка».

Вахит Хозятович Хаков являлся основателем научной школы по истории татарского языка и приоритетного направления изучения вопросов истории тюркских языков. В рамках этой деятельности он много сил отдавал воспитанию молодого поколения исследователей. По его руководством защищены около 20 кандидатских диссертаций, являлся научным консультантом 3 докторских диссертаций. Долгие годы ученый работал в составе Ученого совета по защите кандидатских и докторских диссертаций, участвовал в создании «Татарской энциклопедии» по разделу «Языкознание».

Вахит Хозятович вел общественную работу по реализации Закона о языках народов Республики Татарстан и Государственной Программы РТ по сохранению и развитию татарского языка как государственного. Более 30 лет по республиканскому радиовещанию под его руководством и непосредственным участием велась научно-популярная передача по татарскому языку и культуре речи «Тел күрке – сүз» («Красота слова в языке»), рукописные материалы которого составляют более 10 томов.

Научно-педагогическая и общественная работа профессора отмечена восемнадцатью орденами и медалями, многими почетными грамотами и благодарностями. В 1987 году ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки ТАССР», в 1994 году награжден «Почетной грамотой Республики Татарстан». За большие достижения в области науки и техники Вахит Хозятович был удостоин звания Лауреата Государственной премии Республики Татарстан (2006). В том же году профессиональная деятельность ученого-педагога была отмечана почетным званием «Заслуженный профессор Казанского университета».

20 июня 2008 года в возрасте 81 года профессора не стало... Память о нем сохранится в наших сердцах на долгие годы не только как о большом ученом-педагоге, но и великодушном, отзывчивом человеке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Степанов Г.В. О филологии и филологах / Г.В. Степанов // Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). Сост. М. В. Панов. – М.: Педагогика, 1984. – С. 5–11.

2. Нуриева Ф.Ш. Жизнь и деятельность профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова / Ф.Ш. Нуриева, Х.Х. Кузьмина // Филология и культура. Fhilology and culture. – 2013. – № 3 (33). – С. 342–346.

3. Туган як һәм туган тел хисе (сост. Х.Х. Кузьмина). – Казан: КДУ нәшр., 2007. – 220 с.

Л.В. ӘХМӘТВӘЛИЕВА,
педагогика фәннәре кандидаты, доцент,
профессор В.Х. Хаковның кызы
Казан дәүләт энергетика университеты

БЕЗНЕҢ ӘТИ «АЯКЛЫ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» ИДЕ...

Әгәр әтиебез исән булса, 16 августта аңа 97 яшь тулыр иде. Ул – Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Россия гуманитар фәннәр академиясе әгъзасы, В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының атказанган профессоры, филология фәннәре докторы, Татарстан Республикасының дәүләт пермиясе лауреаты.

Әтием югары дәрәҗәдәге кадрлар әзерләүгә үзеннән зур өлеш кертте. Ул үзенең эшен яратып башкарды. Үз уңышларына ихластан куанды. Татар телен саклау һәм аның үсеше өчен күп көч куйды, тормыш юлын чын күңеленнән шуңа багышлады. Татарстанның күренекле тел белгечләре, укытучылар, аңарда укыган аспирантлар, студентлар аны үзләренең бөек укытучылары итеп саный. Шуңа күрәдер инде, әтиемнең якты хатирәсе алар күңелендә саклана, аңа багышлап, ел саен конференцияләр үткәрәләр, искә алалар.

Белеме искиткеч зур иде. Биргән бер генә сорауны да җавапсыз калдырмый иде ул. Кызык, аңлаешлы итеп сөйли иде. Әтием балаларны – безне, улы Илдусны, оныклары Алсу, Камил, Гадел, оныкчыклары Мәдинә, Ләйлә, Гаделияне бик ярата иде. Балаларга әкиятләр укып, төрле кызык хәлләр сөйләп, алар белән бергә уйнап, безне сокландыра иде. Гомумән, әтием үзенең соңгы көннәренә кадәр һәрбер эшендә безне гаҗәпләндереп яшәде.

Аның кабинетында эш өстәле һәм библиотекасы һәрвакыт тәртиптә булды. Киштәдәге китапларын кайсы кайда куелганын да төгәл белә иде ул. Әтием китапларны кадерләп саклады. Безне китап яратырга, сакларга өйрәтте, аның белән бергәләп китаплар укый идек. Яңа чыккан китапларны да күзәтеп тора иде, алмыйча калмый иде. Ул гомере буе газета-журналлар яздырды. Безнең өйдә аларның ниндиләре генә юк иде. Китапка, туган телгә мәхәббәтне бездә әтием-әнием тәрбияләде.

Кызым Алсу бабасы юлыннан китте, татар, гарәп теле остасы булды, күп телләрдә сөйләшә, аралаша. Ул аспирантура тәмамлап, филология фәннәре кандидаты исемен алды. Әтием горурлана, бик ярата иде Алсуны.

Әтием минем өчен дә гади генә әти түгел иде. Мин филология юлыннан китмәсәм дә, ул миңа фәнни җитәкчем һәм остазым булды. Тыныч кына, ипле

генә сөйләшергә ярата иде. Әле хәзер дә аның белән сөйләшкәндәге фикер-сүзләре бик кирәкле, мин аларны эшемдә, тормышымда кулланам.

Иң якын һәм сөекле кешебез булган әтиебезне югалтканга күп еллар үтте. Ул көтмәгәндә, аяк өстендә йөргәндә мәңгелеккә китеп барды. Үзенә 81 яшь булуына карамастан, эшен ташламады. Июнь аенда читтән торып укучы студентларга лекцияләр укыды, мәкаләләр язды. «Россиянең атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исем алу өчен документлар әзерләде, әмма алар Мәскәүгә җибәрелмичә калды. Ул үзенең эшен яратып башкарды. Үз уңышларына ихластан куанды. Татар телен саклау һәм аның үсеше өчен күп көч куйды, тормыш юлын чын күңеленнән шуңа багышлады. Казан дәүләт университетында ярты гасырга якын укыту, фән эшләре белән бергә, әтием радиода «Тел күрке – сүз» тапшыруын да алып барырга өлгерде, балалар журналларында татарча өйрәтә торган дәресләр алып барды. Бик җентекләп, яратып материаллар җыя иде. Казан университетын, факультетын, кафедрасын, китапханәдә эшләп утыруын бик ярата иде ул. Бер көн генә дә эшенә бармаса, борчылып кала иде.

Әтием минем өчен гади генә әти түгел, остазым һәм фәнни җитәкчем, дустым да булды. Тыныч кына, иплəп кенә бергә сөйләшергә ярата иде. Безнең арадан киткәч кенә, мин шуны аңладым: күпме әле сөйләнмәгән сүзләр, алышасы фикер калган икән...

Әтием бик көчле рухлы кеше иде. Ул зур тормыш юлын үтеп, гаҗәеп сабыр, итагатьле, пөхтә кеше булды. Авыр фронт юлларын узгач, әтием хезмәт юлын туган ягы Буа районында башлап җибәрә. Ул чакта да гади, кайгыртучан, игътибарлы кеше булган өчен, аны барысы да хөрмәт итә.

Без әтиемне «аяклы энциклопедия» дип атый идек. Биргән бер генә сорауны да җавапсыз калдырмый иде ул. Кызык, аңлаешлы итеп сөйли торган иде. Искиткеч бик күп белә иде ул. Әтием балаларны, мине, улын Илдусны, оныклары – Алсу, Камил, Гадел, оныкчыкларны Мәдинә, Ләйлә, Гаделияне бик яратты. Аларга әкиятләр укый, төрле кызык хәлләр сөйли, алар белән бергә уйный да иде. Әтием үзенең соңгы көннәренә кадәр һәрбер эшендә безнең өчен үрнәк булды. Ул һәрвакыт күлмәк белән галстуктан йөрде. Аның эш өстәле дә һәрвакыт тәртиптә торды. Киштәдәге китапларының кая куелганын да төгәл белә иде ул. Әтием китапларны кадерләп саклады. Ул гомере буе газета-журналлар яздырды. Безнең өйдә ниндиләре генә юк иде аларның. Китапка, туган телгә мәхәббәтне безгә әтием-әнием тәрбияләде. Гаиләдә барыбыз да татарча сөйләштек, хәзер дә, өйгә кайткач, әнием белән татар телендә аралаша-

быз. Кызым Алсу бабасы юлыннан китте, күп телләрдә сөйләшә. Ул – филология фәннәре кандидаты. Әтием горурлана, бик ярата иде Алсуны.

Әтием белән әнием Хөррия 56 ел тату гомер кичерде. 2008 елда Хаковлар Татарстанның иң яхшы гаиләсе буларак танылган иде. Әнием әтиемнең иң якын киңәшчесе булды. Ул пешергән ризыклар әтиемнең иң яраткан ашлары иде. Аларның бер-берсен аңлап яшәүләре безгә дә үрнәк булды. Гаиләбез дә һәрвакыт кунакчыллыгы белән аерылып торды. Әле дә хәтеремдә: әтием безне һәрвакыт спектакльләргә йөртте. Алар әнием белән театр премьераларын калдырмыйлар иде, юбилей кичәләренә йөриләр иде.

Әтиемнең акыллы киңәшләре, тирә-юньдәгеләргә хөрмәт белән каравы истән чыкмый. Ул туган ягы Буа районы Күзби авылы зиратына җирләнде. Каберенә Г. Тукай сүзләрен яздырды: «И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле...».

Х.Ф. ХАКОВА

В.Х. Хаковның тормыш иптәше,
Татарстанның атказанган укытучысы

ИСКӘ АЛУ, ЮКСЫНУ

Вахит Хөҗҗәт улы – ул безнең яраткан әтиебез, киңәшчебез, дәү әтиебез, бабаебыз иде. Аны бик сагынабыз, юксынабыз. Искә алу кичәбез мөбәрәк булсын. Барлык катнашучыларга зур рәхмәт! Безнең гаиләбез – кызым Лалә, улым Илдус, оныкларыбыз Алсу, Камил, Гадел, оныкчыклар Мәдинә, Ләйлә, Гаделия – барыбыз да аны сагынабыз.

Вахит турында күп язып булыр иде. Ул бик тыйнак, гади, сабыр, тырыш, җыйнак, тәртип яратучы. Бик күп эшләрдә – бакчада, өйдә, эшендә – КДУда, радиода, “Мирас” журналында, Энциклопедия институтында һ.б. эшләде. Латин графикасын гамәлгә кую өчен күп көч куйды, стилистика фәнен, тел тарихын өйрәтү өчен күп хезмәтләр язды. Үзе бик күп укый иде. Яшьтән эшләп үскәч, унҗиде яшьтән Япония белән сугышка алынып, алты ел хәрби хезмәттә булган. Без 1952 нче елны өйләнешеп, 57 елга якын бергә яшәдек. Мин аңа бик рәхмәтлемен. КДУда да 48 ел укытты, бик күп эшләде: хәтта шимбә-якшәмбе, бәйрәм көннәрендә дә өйдә эшләп утыра иде.

Аны күп мәртәбәләр зурладылар: күп бүләкләр, дәрәҗәләр, Татарстанның дәүләт премиясе, КДУ шәрәфле профессоры исеменә лаек булды. Иптәшләре, дуслары, аспирантлары, студентлары, укытучылар аны онытмыйлар, искә алалар, зурлап, һәр елны аңа багышлап «Хаков укулары» дигән конференция

үткәрәләр. Шушы конференцияне 2009 нчы елдан башлап оештыручыларга һәм Р.Р. Җамалетдинов, Ф.Ф. Харисов, Ә.Ш. Йосыпова, Ф.Ш. Нуриева, Х.Х. Кузьмина, Л.Н. Закирова һәм башкаларга – һәммәсенә безнең гаиләбез бик рәхмәтле. Алдагы елларда конференция тагы да кызыклырак һәм файдалы үтсен, татар телен үстерү юлларын яктыртып торсын *(2011 ел)*.

А.С. АЛИТУРЛИЕВА,
студент
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова,
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

С.Б. АЙСУЛТАН,
студент
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова,
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ О СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: АНАЛИЗ ФОКУС-ГРУПП

Аннотация. Статья посвящена анализу результатов интервью фокус-групп, по определению субъективных размышлений о личностной социальной ответственности обучающихся университетов. Выявлено, что в рамках социально ответственного, компетентного подходов проявление социальной ответственности личности связана с сознательным уровнем жизнедеятельности и обучения. Обучающиеся воспринимает феномен социальной ответственности достаточно правильно, создавая тем самым неискаженное от реальности представление о мире, о способности личности к осмысляющему мышлению, свободе мыслей и действий, а также совершению ответственных поступков.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the results of focus group interviews, to determine subjective reflections on the personal social responsibility of university students. It is revealed that within the framework of socially responsible, competent approaches, the manifestation of social responsibility of an individual is associated with a conscious level of life and learning. Students perceive the phenomenon of social responsibility quite correctly, thereby creating an undistorted view of the world from reality, of the individual's ability to comprehend thinking, freedom of thought and action, as well as the commission of responsible actions.

Ключевые слова: обучающаяся молодежь, социальная ответственность, субъективное восприятие, повышение социальной ответственности личности

Keywords: learning youth, social responsibility, subjective perception, increasing social responsibility of the individual

Рассмотрение социальной ответственности как личностного качества позволяет нам понять образ мышления наших обучающихся студентов, найти и применять эффективные методы и приемы повышения своего уровня социальной ответственности.

В статье представлен обзор интервью фокус-групп по проблеме самореализации личности через призму ее ответственности. Предметом данных фокус-

групп является спектр мнений респондентов о социальной ответственности и причины этих полученных ответов-мнений. Начнем с того, что такое фокус-группа – это качественный метод сбора информации в рамках научно-исследовательской деятельности. Все члены нашего интервью обладают сходными социально-демографическими характеристиками, установками: обучающиеся 1 курса специальности «Медицина» Западно-Казахстанского медицинского университета имени Марата Оспанова (ЗКМУ имени Марата Оспанова).

Нам удалось в течение короткого времени собрать и проанализировать полученные ответы 12-и респондентов (8 девушек и 4 юношей, возраст 16-17 лет). Всего было задано 3 вопроса по определению субъективного взгляда на проблему социальной ответственности у студентов-первокурсников. На первый вопрос «Как вы определяете понятие «социальная ответственность»? Что для вас это значит? Были получены следующие ответы:

– «Социальная ответственность – ответственности перед людьми и данные нами обещания» / «Я считаю, что социальная ответственность – это ответственность перед людьми, их влияние на внешний мир»;

– «Социальная ответственность – это обязанность индивидов и организаций действовать в интересах общества, минимизируя негативное воздействие и способствуя его благополучию»;

– «Социальная ответственность – концепция, в соответствии с которой организации учитывают интересы общества, возлагая на себя ответственность за влияние их деятельности на фирмы и прочие заинтересованные стороны общественной сферы»;

– «Для меня под социальной ответственностью понимается объективная необходимость отвечать за нарушение социальных норм. Она выражает характер взаимоотношений личности с обществом, государством, коллективом, другими социальными группами и образованиями – со всеми окружающими ее людьми»;

– «Это обязанность каждого студента, обучающегося в медицинском вузе, – учиться, и правильно и хорошо выполнять эту обязанность – обязанность каждого студента»;

– К социальной ответственности можно отнести благотворительность, заботу о природе и окружающих» и т.п.

На второй вопрос: «Какие факторы, по вашему мнению, влияют на формирование вашей социальной ответственности?» мы получили ответы:

– «… все начинается с воспитания, так как – это основа реализации человека. Факторы, формирующие социальную ответственность, включают в себя семейное воспитание, образование, медиа, общественное мнение, взаимодействие со сверстниками и личный опыт»;

– «На мою социальную ответственность влияет то, что я иду в ногу со временем, требованиями рынка, конкуренцией и моими личными ощущениями. Я хочу, чтобы такие влияния помогали только в положительном ключе»;

– «С осознания индивидами своего влияния на общество и окружающую среду и с активных действий по минимизации негативного воздействия и внесению положительного вклада в развитие сообщества»;

– «Формирование социальной ответственности зависит от множества факторов, включая, воспитание и образование, культурные и религиозные факторы, опыт и общение, среда и общественные движения. События и движения в обществе могут поднимать важные вопросы и мотивировать людей к социально ответственным действиям»;

– «К формированию социальной ответственности, в первую очередь, несомненно влияет воспитание. С самого глубокого детства родители должны прививать социальную ответственность своим детям, а затем в более взрослом возрасте, в школе и университете люди, видя проблемы окружающего их мира, должны на собственном опыте понять их социальную ответственность» и другие.

На третий вопрос «Как проявляется ваше социально ответственное поведение? Приведите пример из личной жизни» мы получили следующие ответы:

– «Социальная ответственность человека включают в себя уважение к другим, соблюдение законов, участие в жизни общества, заботу об окружающей среде и помощь тем, кто в ней нуждается. Также я принимаю участие в благотворительных пожертвованиях, волонтерских движениях и т.п.»;

– «Я считаю, что моя социальная ответственность заключается в честном и беспристрастном выполнении своих обязанностей, служении интересам общества и соблюдении законов и этических норм»;

– «Социальная ответственность студента, то есть моя, заключается в прилежном отношении к учебе, уважении к сообществу учебного заведения, активном участии в общественной жизни и соблюдении этических и моральных норм»;

– Моя социальная ответственность заключается в первую очередь в хорошей учебе. То есть, поступив в медицинский университет, я уже понимала, что буду нести ответственность за жизни и здоровье людей. С годами учебы чувство ответственности и долга только усиливается»;

– «Участие в благотворительных организациях по сбору средств для помощи людям с ограниченными возможностями. Поддержка местных, отечественных брендов и покупка продуктов с местных рынков, чтобы способствовать развитию отечественных марок, брендов»;

– «Моя социальная ответственность как студента, а также молодого поколения Казахстана, является хорошая, прилежная учёба, занятия волонтерством, спортом, занятия для того чтобы поделать наш мир, нашу землю лучше, развивать её во все стороны»;

– «Требования социальной ответственности высоки. Если вы хотите избежать ответственности, вам необходимо избавиться от чрезмерного поведения и кривых действий. Чтобы принять инцидент в свою жизнь, мне нужно было почувствовать ответственность и получить хорошую оценку за сессию. В такой сложный психоэмоциональный момент я не поддался своим чувствам и ответственно выполнил порученную работу» и другие.

Можно сделать общие выводы по первому вопросу: социальная ответственность – это безусловно, концепция, в соответствии с которой личность учитывает интересы общества, возлагая на себя ответственность за влияние своей деятельности на жизни других людей и общества в целом.

Из анализа интервью фокус-групп по третьему вопросу: были представлены разные примеры социально ответственного поведения из жизни респондентов. Самое важное, что обучающиеся понимают под социально ответственным поведением активное участие в общественных мероприятиях, например, обсуждения и голосования на выборах, что говорит о желании повлиять на политические решения страны. Все высказанные действия по проявлению социальной ответственности помогают улучшить качество жизни других людей и оказать позитивное влияние на общество и окружающую среду.

По третьему вопросу хочется отметить, респонденты дали достойный ответ о том, что социальная ответственность формируется из следующих основ: 1) Образование и учебные программы; 2) Волонтерская деятельность и общественные проекты; 3) Взаимодействие с менторами и старшими коллегами; 4) Участие в общественной жизни университета; 5) Осознание своего влияния на общество и будущее.

Таким образом, социальная ответственность является средством обучающихся в достижении личного и профессионального благополучия с учетом интересов общества. Данное исследование будет продолжено, но уже с участием обучающихся педагогических и технических специальностей в Актюбинском региональном университете имени К.Жубанова для того чтобы,

сделать сравнительный анализ с ответами фокус-групп обучающихся медицинских специальностей ЗКМУ имени Марата Оспанова.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP09058126)

АЛШЕЙХО ГАЗАЛА,
студент
Казанский федеральный университет, Россия

TÜRK VE RUS ATASÖZLERININ GENEL NITELIK VE ÖZELLIKLERI BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Özet. Bir yabancı dil öğrenimi çeşitli düzeylerde gerçekleşir. ancak, en zor öğrenilen, kültürün bir parçası, dilin vazgeçilemez bir bölümünü, ruhunu oluşturan kalıplaşmış anlatımlardır. bunun nedeni de kalıplaşmış sözlerini her ulusun kendine özgü bir biçimde, anlatımlarını kendi mantığını yansıtır bir şekilde yaratmış olmasıdır. bu mantıklar çok farklı, birbirine benzer ya da aynı olabilir. işte bu mantığın yaratısı, kalıplaşmış anlatım olarak nitelendirilen atasözleri, deyimler, tamlamalar, alkışlar, kargışlardır. her ne kadar ortaya çıkışları çok eskilere dayansa da, bu sözler, geçmişte olduğu kadar bugün de konuşma ve yazı dilinde kullarılmakta, bu da onların incelenmesini, öğrenilmesini gerektirmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk, Rus, atasözler

Abstract. Learning a foreign language takes place at various levels. however, the most difficult to learn are the stereotyped narratives that are part of the culture, an indispensable part of the language, its soul. the reason for this is that each nation has created its stereotypical words in a unique way, its narratives reflecting its own logic. these logics can be very different, similar to each other or the same. here is the creation of this logic, proverbs, idioms, completions, applause, confusion, which are characterized as stereotyped expression. although their origin dates back to very ancient times, these words are used in speech and written language today as well as in the past, which requires them to be studied and learned.

Keywords: Turkish, Russian, proverbs

Türk ve rus atasözleri arasndaki benzerlikler akrabalık derecesi, yapısal ve tipolojik özellikleri açısından çok farklı diller olan türkçe ve rusça'da sayılan on binleri aşan atasözleri arasında benzerlikler var mı [Günş, 1999: 5] varsa bu benzerliklerin kaynaklarım incelemenin çok ilginç olacağım düşünerek, başlığından da anlaşıldığı üzere makalede türk ve rus atasözleri arasındaki benzerlikleri araştıracağız. karşılaştırmalarının ölçütlerini, türk dili gramerini ve giriş bölümünde değindiğimiz atasözü özelliklerini esas alarak belirleyeceğiz. karşılaştırmaları yapacağımız aşamalar şunlardır:

1. türk ve rus atasözlerinin genel nitelik ve özellikleri bakımından karşılaştırılması.

a. biçim özellikleri yönünden karşılaştırılması

ı. türk ve atasözlerinin genel nitelik ve özellikleri bakımından karşılaştırılması a. biçim özellikleri bakımından karşılaştırılması:

1. atasözleri kalıplaşmış sözler olarak kısadır ve büyük bir bölümü bir iki cümleden oluşmaktadır. daha uzun olanlara da rastlanır, ancak bu tür atasözlerinin sayısı azdır.

Bir cümleden oluşan atasözleri ömeklerini şu şekilde verebiliriz:

T. Su yatağını bulur [Aksoy, 1995: 127]. R. Вода путь найдёт [Даль, 1880: 302]. Ç. Su yol bulur.

İki cümleden oluşan atasözleri de vardır. örneğin:

T. Bir deli kuyuya taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış. R. Дурак один в воду камень бросит, а двое умных не вытащат. Ç. Bir aptal suya taş atar, iki akıllı çıkaramaz.

2. atasözleri özlüdür. az sayıda sözcüklerle çok şey ifade ederler. örneğin:

T. Dikensiz gül olmaz. R. Нет розы без шипов.

Türkçe ve rusça'da aynı olan bu atasözü, her güzel ve iyi şeyin rahatsız edici bir tarafi da bulunduğunu ve bu yönün hoşgörüyle karşılanması gerektiğini özlü bir şekilde anlatır.

3. atasözlerinin cümle yapılan üzerinde durduğumuzda karşılaştırmamızı şu şekilde yapabiliriz:

a. atasözü cümlelerini yapı bakımından çeşitlerine göre şöyle sıralayabiliriz:

Basit, bileşik, sıralı, bağlı cümleler. bu sıralamayı örneklerle görelim:

- Türk ve atasözleri basit yapılı (tek bir eylem ya da yargı bildiren) cümlelerden oluşur. orneğin:

T. Para parayı çeker [Aksoy, 1995: 231]. R. Деньга деньгу наживает.

- Türk ve rus atasözleri bileşik yapılı (temel ve yan cümleler içeren) cümlelerden oluşur. örneğin:

T. Ağlayarak eken, gülerek biçer. R. Где пахарь плачет, там жнея скачет. Ç. Çiftçinin ağladığı yerde orakçı sıçrar.

- Türk ve rus atasözleri sıralı (aralarında anlam bağı bulunan, birbirinden virgül ya da noktalı virgülle ayrılan cümleler dizisi içeren) cümlelerden oluşur. orneğin:

T. İyi evlât babayı vezir eder, kötü evlât rezil eder. R. Детки хорошие – от-цу – матери венец, детки – плохи – отцу – мтери конец. Ç. İyi çocuklar – ana babanın tacı, kötü çocuklar – ana babanın sonu olur.

b. Cümle öğelerinin dizilişlerine göre atasözü cümlelerinin çeşitleri şunlardır: kurallı, devrik ve eksiltili cümleler. Bu çeşitleri örneklerle görelim:

- kurallı cümle – yüklemi sonunda olan cümledir. örneğin:

T. Acıkmış karnm kulağı olmaz. R. Голодное брюхо ушей не имеет [Даль, 1880: 234].

Devrik cümle – yüklemi sonunda bulunmayan cümledir. Ilk örnekte türk atasözü devrik cümle içerir:

T. Erken kalktım işime, şeker kattım aşıma [Aksoy, 1995: p.170]. R. Кто рано встаёт, тому бог подаёт. Ç. Erken kalkana allah yardım eder.

Devrik cümle içeren rus atasözü örneği vermek zordur.

c. Atasözü cümlelerinin yüklemlerine göre çeşitleri şunlardır: fiil ve ad cümlesi. aşağıdaki örneklere göz atalım:

- Türk ve rus atasözlerinde fiil (yüklemi çekimli eylem olan) cümleleri çoğunluktadır. ornek verelim:

T. Su damlaya damlaya taşı deler. R. Вода и землю точит и камень долбит. Ç. Su toprağı da kemirir taşı da oyar.

- Türk ve rus atasözlerinde isim (yüklemi olmayan) cümleleri de sıkça yer alır. Örneğin:

T. Dostluk başka alışveriş başka. R. Дружба дружбой, а денежкам счёт. Ç. Arkadaşlık arkadaşlıktır, ama paraların hesabı yapılmalıdır.

d. Atasözü cümleleri anlamlarına göre şu çeşitlere ayrılır: olumlu, olumsuz, soru, emir, koşullu cümleleri. bu çeşitleri örneklerle görelim:

- Türk ve rus atasözlerinde olumlu (eylemin yapıldığını, yapılmakta olduğunu, yapılacağını bildiren) cümleler yer alır. Örneğin:

T. Bulanık suda balık avlanır. R. В мутной воде хорошо рыбу ловить [Даль, 1880: 403]. Ç. Bulanık suda balık avlamak iyidir.

-Türk ve rus atasözlerinde olumsuz (eylemin yapılmadığını ya da olmayacağını bildiren) cümleler de görünür. örneğin:

T. Fazla mal göz çıkarmaz. R. Лишняя деньга не продерёт кармана. Ç. Fazla para cep delmez.

- Türk ve Rus atasözlerinde soru cümlesine (bir eylemin yapılıp yapılmadığını ya da bir şeyin içyüzünü anlamak için kullamlan cümle) de rastlanır, ancak eklerde verdiğimiz örneklerde böyle atasözleri görülmemiştir.

- Türk ve Rus atasözlerinde emir (buyruk, istek ya da uyarı bildiren) cümleleri görünür, ömeğin:

T. Az söyle, çok dinle. R. Знай больше, да говори меньше. Ç. Çok bil, ama az konuş.

- Türk ve Rus atasözlerinde koşul – şart cümlesi (bu tür cümlelerde asıl eylemin gerçekleşmesi, bir başka eylemin yapılmasına bağlıdır) de bulunur. örneğin:

T. İnsan öleceğini bilse, mezarını kendi kazar. R. Если бы знал, где упал, соломки б подостлал. Ç. Nereye düşeceğini bilse, altına saman sererdi.

Sonuç

Türk ve Rus atasözlerini genel nitelik ve özellikleri bakımından karşılaştırdığımızda, biçim özelliklerine göre – kısa ve öz; cümle yapılarına göre basit, bileşik, sıralı, bağlı; cümle öğelerinin dizilişine göre – kurallı, eksiltili; cümle yüklemlerine göre – fiil ve isim; cümle anlamlarına göre – olumlu, olumsuz, soru, emir, koşullu cümleler olduklarını tespit ettik. Böylece her iki ulusun belirli olayları aynı açıdan değerlendirdiklerini saptadık.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aksoy, Ö.Asım, Atasozleri Sözlüğü, l cilt, İstanbul, 1995, s. 324.
2. Güneş, S. Türk ve rus atasözleri, İstanbul, 1999, s 220.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. 2-е изд. / В.И. Даль. – М., 1880-1882. – 807 с.

Л.Р. АХМЕТОВА,
студент
Казанский федеральный университет

РЕДКИЕ ЖЕНСКИЕ АНТРОПОНИМЫ В СОВРЕМЕННОМ АНТРОПОНИМИКОНЕ Г. КАЗАНЬ

Аннотация. Статья посвящается изучению редких женских антропонимов. Личные имена являются не только частью языка, но и элементом духовной культуры, отражающий особенности этнического общества. Формирование и развитие системы личных имен происходит под влиянием духовной культуры. Каждый этнос – это уникальное поколение многих эпох со своими традициями, обрядами, территорией, духовными и религиозными обязательствами, языком и ономастикой своего народа. Рассмотренный обзор материала показывает, что в новейшем антропонимиконе наблюдается процесс обновления именника путем включения новых единиц из других языков.

Ключевые слова: ономастика, антропонимы, женские имена, редкие имена, антропонимикон г. Казань.

Abstract. The article is devoted to the study of rare female anthroponyms. Personal names are not only part of the language, but also an element of spiritual culture, reflecting the peculiarities of ethnic society. The formation and development of the system of personal names is influenced by spiritual culture. Each ethnic group is a unique generation of many epochs with its own traditions, rituals, territory, spiritual and religious obligations, language and onomastics of its people. The reviewed review of the material shows that in the newest anthroponymicon there is a process of updating the namesake by including new units from other languages.

Keywords: onomastics, anthroponyms, female names, rare names, anthroponymicon, Kazan.

Людям всегда давали имена. Существует множество легенд и поверий, связанных с их появлением. Каждое имя имеет интересную и богатую историю, уникальные традиции и мотивы происхождения. Молодые родители все чаще обращаются к списку редких имен, ведь имена города Казань отличаются разнообразными конфигурациями и имеют древние благозвучные корни с красивыми значениями. Имена в большей степени, чем другие лингвистические знаки, несут закодированную информацию о прошлых этапах развития национальных обществ. Антропонимы является неотъемлемой частью личности каждого человека, и, как правило, отражает его или ее культурные и социальные корни. Антропонимика изучает исследование имени как части человеческого языка и культуры. В женском антропонимиконе города Казань можно наблюдать интересные особенности – множество редких и неизвестных имен, редко встречающиеся в повседневной жизни. Несмотря на то, что мировой тренд в нейминге склоняется к выбору более универсальных имен, все же существует группа родителей, которые предпочитают оригинальные и эксклюзивные антропонимы.

В этой статье мы обратили внимание на редкие женские антропонимы, которые нашли свое место в современном антропонимиконе г. Казань.

Проблемы, посвященные вопросам татарской антропонимии, изложены в работах Г.Ф. Саттарова, А.Г. Шайхулова, Г.В. Юсупова, М.И. Ахметзянова, Г.Р. Галиуллиной, Р.Х. Субаевой, М.А. Залялиевой, Ф.М. Куприяновой, Ф.Л. Мазитовой, Ф.Г. Вагаповой, Г.К. Тимкановой и др. [Татар лексикологиясе, 2017: 19]. Также разработкой основных вопросов отечественной антропонимики занимались В.Д. Бондалетов, Н.А. Баскаков, С.И. Зинин, А.В. Суперанская, О.Н. Трубачёв, Н.М. Тупиков, Ю.И. Чайкина, Л.В. Успенский и др.

Цель данной статьи – проанализировать редкие женские антропонимы в современном антропонимиконе города Казань за 2020-2023 гг.

Редкие антропонимы в городе Казань обладают некоторыми особенностями использования. Во-первых, их часто выбирают родители, которые хотят создать вокруг своих детей особую атмосферу. Это связано с тем, что особое имя будет подчеркивать индивидуальность и уникальные качества ребенка. Во-вторых, такие антропонимы часто вызывают любопытство и интерес у окружающих, помогают наладить социальные связи и общение.

Казань – многонациональный город, один из самых ярких примеров того, как люди разных национальностей и вероисповеданий мирно уживаются в ат-

мосфере дружбы и толерантности. Благодаря переплетению различных культур в именах казанцев встречаются необычные и генетически различимые антропонимы, которые можно выделить и в генетических пластах: *Агдалия* (араб.), *Адриан* (лат.), *Аристарх* (греч.), *Бэлла* (лат.), *Зария* (пер.), *Инара* (греч.), *Мир* (слав.), *Мирана* (лат.), *Леона* (греч.), *Муслим* (араб.), *Стелла* (лат.), *Хадия* (араб.), *Элита* (фр.), *Юна* (лат.) и др. Культурное познание новой действительности очень быстро зафиксировалось в антропонимической системе, пополняя антропонимикон редкими именами из русского и европейских языков. В результате именник пополняется новыми редкими единицами, которые ранее не были зафиксированы или же отличались малоупотребительностью [3; 291].

Анализируя именник г. Казань, мы можем увидеть, что для этих целей родители часто выбирают редкие антропонимы. Проанализировав актовые записи, женских антропонимов нужно отметить, что анализ статистики позволил выявить редкие имена за 2020-2023 гг. В 2020 гг. редкие антропонимы: *Агния, Валенсия, Забава, Дениза, Инесса, Калерия, Лидия, Линда, Риналия, Ханна* и *Юнона*; за 2021 гг. – *Арья, Ася, Афифа, Венеция, Каталея, Мадонна, Минесса, Рассвет, Розалина, Тамилла, Феодосия* и *Элияна*; за 2022 гг. – *Зария, Зилия, Леона, Мирсалия, Настасья, Стелла, Тамерлана, Фина* и *Хадия*; за 2023 гг. – *Аглая, Айлана, Айсель, Ильсылу, Ия, Минненур, Назира, Николь* и *Элия.*

Большинство антропонимов по слоговой структуре являются двусложными к ним можно отнести: *Аглая, Айсель, Инара, Линда, Лунна, Сати, Стелла, Фина, Ханна* и др. Несмотря на то, что «язык» стремится к сокращению в городе можно заметить и трехсложные антропонимы: *Дениза, Забава, Залина, Ильсылу, Калерия, Миллиса, Тамилла, Тахмина* и др.

Мода занимает важное место в современном обществе и это связано с тем, что оно является тем звеном, которое выделяет индивидуальность из толпы. Известный ономатолог А.В. Суперанская утверждает, что «моды на имена объясняются сложным взаимодействием языковых и внеязыковых факторов, влияющих на выбор имён. При этом одного лишь языкового и внеязыкового “толчка” обычно бывает недостаточно для зарождения или прекращения моды. Важна вся совокупность факторов, порой не поддающихся прямому непосредственному наблюдению» [2; 42]. Заимствование личных имен арабско-персидского и европейского происхождения обусловлено усилением этнического самосознания, уровнем возрождения духовной культуры этноса и, в своей основе, религией.

Для того чтобы определить генетические пласты редких антропонимов, используемых в современности, необходимо разделить их на следующие пла-

сты. Первый из них – пласт личных имен тюрко-татарского происхождения. В этот пласт входят древнетюркские антропонимы, общие для всех современных тюркских языков: *Айсылу, Ильсылу, Йолдыз, Чулпан* и др. На сегодняшний день этот пласт самый малочисленный. Вторую большую группу образует пласт антропонимов, заимствованных из других языков. Среди них, большое место занимают имена арабского *(Айсель, Амиля, Асылбике, Афифа, Зилия, Инара, Мирсалия, Хадия*) и персидского (*Аниса, Арья, Жасмина, Зария, Мирана, Риналия, Сюмбель, Тахмина*) [3] происхождения, они также более многочисленны, чем любой другой пласт. Стремление подчеркнуть национальную и религиозную принадлежность человека с помощью необычных антропонимов, вовлечение религиозных деятелей в процесс имянаречения – вот основные показатели роста популярности исламских имен. Возрождение исламской культуры и распространение ее атрибутов способствовало устойчивому закреплению арабских и персидских имен в именаречении казанцев.

В системе современных антропонимов города Казань с каждым годом активизируется пласт имен, заимствованных из европейских языков. Самой распространенной оказались антропонимы греческое происхождения: *Агния, Арелия, Инесса, Леона, Лея, Лидия, Мелисса, Милалика, Настасья, Селина, Стефания, Элия;* также нужно отметить имена еврейского происхождения: *Авелина, Авива, Даниэлла, Микелла, Ханна, Эльяна, Эмма*; антропонимы латинского (*Аврора, Антонина, Бэлла, Валенсия, Вита, Калерия, Лунна, Маонна, Марьяна, Стелла, Юнона*) и славянского (*Божена, Забава, Любава, Мир, Младислава, Радмила, Яромира*) происхождения также присутствуют. Мы полагаем, что редкие имена, появившиеся в современном антропонимиконе отражают специфику национального характера города, который меняется, приобретая новые качества, обусловленные социокультурными условиями современного общества.

Редкие женские антропонимы в современном антропонимиконе города Казань отличаются от общей тенденции выбора более универсальных имен. Они представляют собой уникальные варианты, которые могут быть выбраны родителями, стремящимися выделить своего ребенка на фоне остальных. Такие антропонимы имеют свою собственную символику и особенности использования, способствуя формированию личности и социальных связей ребенка, являются свидетельством культурного разнообразия и исторического наследия этого региона. Они представляют собой уникальную часть казанской антропонимики и отражают важные аспекты культуры и истории этого города.

Исследование данных редких женских антропонимов позволяет нам более глубоко понять и оценить богатство и многообразие культурного наследия г. Казань.

Таким образом, Казань является поликультурным городом, где наблюдается интенсивное функционирование в антропонимическом реестре редких антропонимов, что свидетельствует разнообразие генетического происхождения. Феномен моды на личные имена в XXI веке заслуживает пристального внимания, так как именно мода в современном обществе занимает особое конкурирующее место. Тенденция к имятворчеству в антропонимической системе XXI века, тесно переплетена с демонстративностью, связанной с выбором редких имен. Эти единицы, отражающие развитие, современного состояния нашего национального именника, образуют неотъемлемую часть духовной культуры города.

ЛИТЕРАТУРА

1. Саттаров Г. Ф. Татар исемнәре сүзлеге / Г.Ф. Саттаров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 256 б.

2. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 368 с.

3. Галиуллина Г. Р. Новые имена в антропонимиконе татар / Г.Р. Галиуллина // Ономастика Поволжья: материалы XVII Международной научной конференции (Великий Новгород, 17–20 сентября 2019 года) / Сост., ред. В.Л. Васильев; Новгородский гос. ун-т им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород: «ТПК «Печатный двор», 2019. – 290-295 с. – URL: https://onomastika.ru/books/653 (дата обращения: 05.10.2023).

Н.С. БАДРУТДИНОВ,

магистрант

Казан федераль университеты

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ПРЕДМЕТАРА БӘЙЛӘНЕШЛӘР ПРИНЦИБЫН КУЛЛАНУ ПРОБЛЕМАСЫ

Аннотация: В статье рассматривается использование межпредметных связей на уроках литературы в старших и средних классах. Автор выделяет положительные стороны интегрированных уроков. Во-первых, интегрированный урок позволяет реализовать один из важнейших принципов дидактики - принцип системности обучения. Во-вторых, создает оптимальные условия для развития мышления, тем самым развивая логичность, гибкость, критичность. В-третьих, способствует развитию системного мировоззрения.

Abstract: The article discusses the use of interdisciplinary connections in literature lessons in high and middle grades. The author highlights the positive aspects of integrated lessons. Firstly, an integrated lesson allows you to implement one of the most important principles of didactics - the principle of systematic learning. Secondly, it creates optimal conditions for the development of

thinking, thereby developing logic, flexibility, criticality. Thirdly, it contributes to the development of a systemic worldview.

Ключевые слова: татарская литература, межпредметная связь, интеграция, метапредметная связь.

Keywords: Tatar literature, interdisciplinary connections, integration, meta-subject communication.

Татар әдәбияты гуманитар фәннәр циклына карый. Мондый фәннәрне укыту процессы зур мәгълүмати материалны куллану белән бәйле, һәм бу, үз чиратында, төрле чыганакларны сайлап алуда, структуралаштыруда, шулай ук укучыларның эшчәнлек нәтиҗәләрен тикшерүдә күп кенә кыенлыклар тудыра. Мондый фәннәре циклын өйрәнүнең максаты – мәгълүматны гади рәвештә тапшыру түгел, ә укучыларны тарихи процесс барышына, дөньядагы сәнгати эшчәнлеккә, сүз сәнгатен үзләштерүгә җәлеп итү һәм актив иҗади укучы тәрбияләү. Бүгенге көндә барлык әхлакый кыйммәтләрне яңадан алгы планга чыгару шартларында белем бирүдә гуманитар өлкәгә, милли-мәдәни традицияләргә мөрәҗәгать итүгә һәм аларны гомумкешелек мәдәнияте контекстында торгызуга аерым зур өметләр баглана.

Әдәбият предметы гомуми белем бирү оешмасында әйдәп баручы уку предметларының берсе булып тора, ул башка уку дисциплиналары белән бәйләп карала. Әдәбиятның үзенчәлеге – аның сәнгатьнең бер төре булуында. Һәрбер әдәби әсәр безне геройның тормыш максатлары белән таныштыра. Персонажларның омтылышлары һәм гамәлләре аларның шәхси кыйммәтләре системасы белән билгеләнә. Безнең чорда, ягъни хәзерге вакытта рухи азык табу кыенлашты. Элекке идеаллар тапталган, ә яңалары юк дәрәҗәсендә. Мәхәббәт, матурлык, әхлакый кыйммәт дигән төшенчәләр бар. Әдәбиятның максаты менә шуларны табу. Әдәбият – матурлык өлкәсе. Ул кешене сүз көче белән «дәваларга» тиеш.

Югарыда әйтелгәннәргә бәйләп, әдәбият укытуда берничә бурычны аерып чыгарырга мөмкин:

- һәрьяклап үсеш алган шәхес тәрбияләү;
- укучыларның фикер йөртү эшчәнлеген активлаштыру;
- гомумиләштерелгән белем һәм күнекмәләр формалаштыру;
- эстетик яктан формалашкан укучы тәрбияләү, аңа сәнгатьне аңларга өйрәтү [3, б. 69].

Мәктәп укучыларын дөнья һәм кешелек турында киң белемнәр белән коралландырып, әдәбият фәне тарих, җәмгыять белеме, сынлы сәнгать, музыка юнәлешләре белән үзара бәйләнешкә керә. Барлык сәнгать әсәрләре дә диярлек

сәхнәдә, кино сәнгатендә, сынлы сәнгатьтә, музыкада һ.б. «икенче» тормыш ала, ягъни, сәнгать әсәре киң контекстка килеп эләгә. Әдәбият дәресендә дә әдәби әсәр сәнгатьнең аерым төрләре арасында булган бәйләнешләрнең күптөрлелеге яссылыгында каралырга тиеш.

Төрле сәнгать төрләрен кулланып, укытучы укучыларның төрле рецепторларын эшкә җигә. Шул ук вакытта бер психофизик механизм икенчесен тулыландыра да бара. Мәсәлән, музыка ишетеп күзаллауны, рәсем сәнгате – күреп кабул итүне, архитектура – киңлектә күзаллауны тудыра, бу исә чынбарлыкның бербөтен картинасын барлыкка китерә. Әдәбият дәресендә төрле сәнгать төрләрен куллану текстны «тавышландырырга» һәм «җанландырырга», укучыларда хисләр һәм ассоциацияләр системасын «уятырга» мөмкинлек бирә.

Әдәбиятның башка фәннәр белән бәйләнешен күрсәтүче дәресләр башка сәнгать төрләре белән беррәттән, әхлакый культураны, укучыларның иҗади сәләтләрен дә үстерә. Укучылар үз фикерләрен мөстәкыйль формада җиткерә, аларның үз карашлары була һәм алар аны дәлилләр ярдәмендә исбатлый белә. Ә иң мөһиме – балада эмоциональ үзенчәлекләр, аның хисләре, җаны үсә. Бала уйларга һәм әсәрне үзе аша үткәрергә омтыла икән, әдәбият укытучысының хезмәте шактый зур дигән сүз. Интеграция укучыга дөньяның байлыгын һәм төрлелеген күрергә ярдәм итә.

Күп кенә укытучылар әле дә ике төшенчәне бутыйлар: интеграция һәм предметара бәйләнеш. Алар охшаш, ләкин бу төшенчәләр арасында аерма да кечкенә түгел. Җавапны сүзлекләрнең электрон фондыннан табарбыз: «Нәрсәнең дә булса өлешләрен, кисәкләрен бер бөтенгә җыю» [https://suzlek.antat.ru]. Шулай итеп, интеграция барлык өлешләрне дә бербөтен итеп берләштерүне күздә тота. Предметларны бер-берсенә бәйләп укыту предметара бәйләнешне барлыкка китерә.

Әдәбиятны өйрәнүдә катнаш сәнгать төрләрен җәлеп итү мәсьәләсе укыту методикасы өчен традицион. 30 нчы еллардан башлап һәм 80 нче елларга кадәр безнең ил мәктәпләрендә билгеле бер уку фәннәре дәрәҗәсендәге интегратив процесслар предметлар арасындагы бәйләнешләр системасы аша башкарыла. 70-80 елларда аларга зур әһәмият бирелә башлый, хәтта уку программаларында да «Предметара бәйләнешләр» дип аталган махсус бүлек барлыкка килә. Анда терәк төшенчәләр, фактлар аерып бирелә, әлеге фәннең еш кына үзе белән якын торган уку дисциплиналары материалы белән предметлар арасындагы бәйләнешен күздә тоткан темалар күрсәтелә. Әлеге тәҗрибә соңгы вакытта еш кулланыла башлады. 90 нчы еллар башыннан педагогикада яңа сыйфат

дәрәҗәсендәге эчтәлекле һәм дидактик интеграцияне отышлы күренеш буларак тәкъдим итә башладылар.

Интеграциянең барлыкка килүе уңай элемтә булдыруны күздә тоткан предметлар арасындагы бәйләнешләрне тормышка ашыруның югары дәрәҗәсе нәтиҗәсе булып тора, чөнки ул берничә фән өчен гомуми булган фәнни идеяләргә, концепцияләргә нигезләнә, алар кешелек, дөнья, мәдәният турында бербөтен күзаллау бирә. Димәк, әдәбият дәресләрен предметара бәйләнешләр принцибына нигезләнеп укыту бары тик уңай яктан гына бәяләнә ала.

ӘДӘБИЯТ

1. Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма / Д.Ф. Заһидуллина, М.И. Ибраһимов, В.Р. Әминева. – Казан: Мәгариф, 2005. – 111 б.
2. Заһидуллина Д.Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Метод. кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335 б.
3. Камаева Р.Б. Федераль белем бирү стандартларын тормышка ашыруда татар теле һәм әдәбияты укытучысына фәнни-методик ярдәм / Р.Б. Камаева, А.Х. Мөхәммәтҗанова. – Казан: ТРМҮИ, 2015. – 69 б.

Р.Е. БАЙЛАУОВ,

студент

Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова

М.М. КНИСАРИНА,

доктор философии PhD, доцент кафедры психологии

Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова

ФЕНОМЕН «БЛАГОПОЛУЧИЯ» ГЛАЗАМИ ОБУЧАЮЩЕГОСЯ

Аннотация. Рассматривается вопрос понимания благополучия со стороны обучающейся молодежи. Важно определить общее представление обучающихся о составляющих благополучия, таких как психическое здоровье, физическая активность, финансовая независимость. Отрадно то, что большинство наших респондентов оценивают свое благополучие относительно хорошим, выделяя опору на спорт, на хобби, на отличные взаимоотношения с семьей, друзьями. Имеются стремления сохранять высокий уровень своего благополучия, уделяя внимание всем аспектам своей жизни и регулярно отдыхая и занимаясь любимыми делами.

Ключевые слова: обучающаяся молодежь, благополучие, факторы благополучия, повышение социальной ответственности личности

Abstract. The issue of understanding well-being on the part of the studying youth is considered. It is important to determine the general idea of students about the components of well-being,

such as mental health, physical activity, financial independence. It is gratifying that the majority of our respondents rate their well-being relatively good, highlighting the reliance on sports, hobbies, excellent relationships with family and friends. There are aspirations to maintain a high level of their well-being, paying attention to all aspects of their lives and regularly resting and doing their favorite things.

Keywords: learning youth, well-being, factors of well-being, increasing social responsibility of the individual

В настоящее время важным стало улучшать качество жизнедеятельности человека, поскольку в быстроизменяющемся мире есть вероятность потерять человеческий мир в его обычном для нас понимании. Современный человек и его благополучие намного важнее всего, всех технологических революций, инноваций и реформ. Для начала определимся в самом понятии «благополучие»? Благополучие, как принято определять, – это «совокупность факторов, обеспечивающих потребности личности относительно ее представлений об устройстве быта, отношениях и других аспектов, создающих ощущения удовлетворенности, душевного спокойствия и уверенности в завтрашнем дне» [1]. По нашему мнению, у каждого человека свое понимание смысла данного понятия, которое напрямую зависит от ежедневных потребностей и желаний личности, его самосознания.

Целью нашего исследования является выявление понимания обучающимися понятия «благополучие» посредством интервью. Для нас научный интерес представляют мнения респондентов, их образ мышления в сфере общечеловеческих ценностей, смысла своей жизни.

В опросе приняло участие 54 обучающихся разных курсов и специальностей обучения, разного возраста. Опрос проводился в онлайн режиме, в удобном формате для респондентов методом рассылки через бесплатный и общедоступный сервис обмена мгновенными сообщениями и голосовой связи по IP – WhatsApp. В данной публикации мы представили анализ всех полученных ответов с приведением в пример некоторых интересных на наш взгляд ответов.

В процессе опроса производился сбор личных данных респондентов, и задавались 3 открытых вопроса *(Рисунок 1)*.

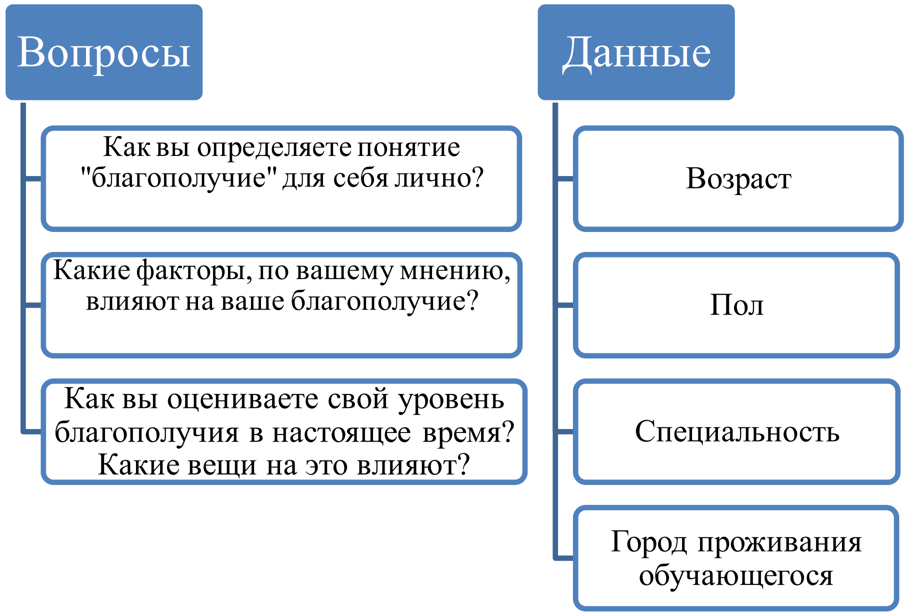

Рис. 1. Диагностическая карта опроса

Многие обучающиеся воспринимают благополучие с разных его аспектов:

а) душевное / моральное / ментальное благополучие, как уверенность в себе, позитивный взгляд на любую ужасную ситуацию, как «бегунок после провала на выставке работ или экзамене», общительность, несмотря на замкнутость из-за огромного количества работы, эмоциональная стабильность;

б) физическое благополучие – чтобы не засиживаться, не сгибать спину, горбатиться, не пропускать приёмы пищи и сна;

в) материальное / финансовое – это полное благополучие с финансами. Представляем некоторые ответы респондентов в виде таблицы 1 с описанием их личности.

Таблица 1

Полученные ответы опроса обучающихся

Первый вопрос	Второй вопрос	Третий вопрос
К., 18 лет, женский пол, 2 курс, «Дизайн», г. Анапа		
«Для меня «благополучие» это спокойствие в душе. Когда ты ни о чем не думаешь и плывёшь по течении своих мыслей. Когда физически ничего не ощущаешь (разные боли и дискомфорт)».	«социальные факторы – не знаю входит ли это, но контакт с людьми, сверстниками. Здоровье опять же немаловажно. Материальное – стабильность доходов и вообще нахождение работы (подработки) для получения	В настоящее время мой уровень благополучия от 1 до 10 занимает 6 место. На это влияет – образование, эмоциональная нестабильность, стресс, малый доход. В целом не всё так плохо, главное не теряться, спокойно и постепенно

	доходов, а после приобретения материалов.	разбирать тяжкий груз.
М., 17 лет, женский, 1 курс, Дизайн и мода, Атырау		
«Для меня «благополучие» это спокойствие в душе. Когда ты ни о чем не думаешь и плывёшь по течении своих мыслей. Когда физически ничего не ощущаешь (разные боли и дискомфорт)».	На меня влияют такие факторы как: тишина, атмосфера, окружение. Чтобы меня никто не трогал и я была одна – сама с собой.	В настоящее время у меня не очень хорошее благополучие. Я не могу насладиться своим временем из-за учебы. Слишком много дел и не получается расслабиться.
А., 17 лет, мужской, Стоматология, Актобе		
Благополучие для меня - это жить в полном достатке как физически так и в духовном плане.	На благополучие влияет мое окружение как оно себя ведёт какие привычки у них есть. Также мой статус в жизни, мой капитал, чем лучше эти пункты тем лучше мое благополучие.	Все в моей жизни хорошо, на это влияет мое окружение состоящие из добрых уравновешенных людей, и мое финансовое состояние.
С., 17 лет, мужской, 1 курс, Морское нефтегазовое сооружения, Санкт-Петербург		
Для меня благополучие – это спокойствие, счастливая жизнь в довольстве	Никакие, я сомневаюсь, что что-то способно его изменить.	Я оцениваю его очень высоко, и влияет на него спорт. Это то что поддерживает меня и разжигает чувства.
И, 17 лет, женский, стоматологии, Актобе		
Для меня понятие «благополучие» означает, что я чувствую себя счастливой, здоровой и удовлетворенной своей жизнью.	Прежде всего влияет семейное воспитание, а потом уже друзья и университет. Важно иметь хорошие отношения с семьей и друзьями, чтобы чувствовать поддержку и любовь.	На данный момент я оцениваю свой уровень благополучия как неплохой, но, конечно же, есть некоторые аспекты, которые могли бы быть лучше.
Е., 16 лет, мужской, 1 курс, стоматология, Актобе		
Это ощущение удовлетворенности и комфорта в различных сферах жизни, включая физическое и эмоциональное здоровье, социальные отношения,	Факторы, влияющие на мое благополучие физическое и эмоциональное здоровье, социальные отношения, финансовую стабильность.	Эмоционально я тоже не в лучшей форме из-за стресса, вызванного учебой и повседневными заботами.

финансы.		
К., 18 лет, мужской, 1 курс, Физика-математика, Атырау		
Это чувство уверенности в завтрашнем дне, возможность уделять время учебе и личному развитию, не ощущая при этом постоянного стресса или давления. Это когда я чувствую себя удовлетворенным своими достижениями и окружающим миром, несмотря на отсутствие работы.	На мое благополучие влияют: успехи в учебе, поддержка семьи и друзей, моя физическая активность и социальная интеграция. Также важно чувство, что после окончания университета меня ждут новые возможности и перспективы.	Сейчас я оцениваю свой уровень благополучия как средний. Будучи студентом, я сталкиваюсь с определенными сложностями и неуверенностью в будущем из-за отсутствия работы. Однако благодаря поддержке близких и вере в себя, я стараюсь сохранять позитивное отношение.
Д., 17 лет, мужской, 1 курс, Общая медицина, Актобе		
Благополучие это счастливая жизнь при материальных благах и психическом спокойствии.	По-моему, на благополучие влияют финансовое и психические аспекты.	У меня высокий уровень благополучия, так как я психический здоров и финансово стабилен.
Г., 17 лет, Женский, 1 курс, Стоматология, Актобе		
Благополучие это когда, в жизни присутствует белая полоса, когда у тебя и у твоих родных всё хорошо.	удача, счастье, цель, поддержка.	мой уровень на данный момент 7/10, близкие рядом и этого достаточно для повлияния на благополучие.
Б., 18 лет, женский, 1 курс, Информационные технологии, Тараз		
Благополучие – для меня это материальное благополучие. Когда ты полностью обеспечен, и можно не переживать за завтрашний день, ну конечно и благополучие моей семьи думаю это тоже самое главное.	Твое здоровье, самочувствие. И конечно ситуация в мире . То есть благополучие, я считаю понятие растяжимое, и каждый ощущает его по разному, и в разных ситуациях.	На данный момент я счастливый человек, с благополучной жизнь. Молодость, одно из лучших времен, это и влияет

В большинстве для наших респондентов обозначение «благополучия» означает стабильность, счастье, здоровье и достаток. Для достижения так называемого «благополучия» им крайне важно добиться комфортных условий, которые позволят им не беспокоиться о стрессе, проблемах, делах, учебе и т.д. Среда, где они могут спокойно ожидать завтрашнего дня. Их «благополучие» означает, что они буду в состоянии добиваться поставленных себе целей, будь

то материальные, моральные, психические цели. Они просто хотят быть в комфортном окружении, в окружении своих друзей или семьи. Для многих из них «благополучие» также означает иметь стабильность в жизни, которая будет приносить достаточных доход для обеспечения самого себя, в том числе некоторые из них стремятся к финансовой независимости и уверенности в будущем. Некоторые также видят благополучие как социальный статус и признание со стороны семьи, друзей, да и в целом от общества.

Но важно понимать, что «благополучие» для каждого человека может иметь свой уникальный смысл. Например, для одного человека это может быть стремление к повышению своего финансового положения, для другого – тишина и спокойствие, а для третьего – комфортное окружение. Кроме того, благополучие не является постоянным состоянием, оно может меняться в зависимости от жизненных обстоятельств и приоритетов человека. Важно научиться находить баланс и стремиться к достижению своего определенного понимания благополучия, не забывая о важности здоровья, семьи, друзей и личного развития. Исследовательскую работу планируем продолжить, поскольку перед нами раскрываются новые аспекты рассмотрения данной проблемы.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP09058126)

ЛИТЕРАТУРА

1. Панюкова Ю.Г. Проблемы и перспективы исследования феномена благополучия в Российской психологии / Ю.Г. Панюкова, Е.Н. Панина, Б.Г. Болаева // Общество: социология, психология, педагогика, – 2017. – № 12. – С. 58-62.

А.Р. БОЛГАРОВА,

магистрант

Казанский федеральный университет

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Общая стратегия обучения иностранному языку выдвигает требование развития иноязычной коммуникативной компетентности. Она предполагает практическое овладение навыками и умениями речи на уровне, достаточном для осуществления иноязычного общения в типичных ситуациях повседневной деятельности. Внедрение мультимедийных средств обучения в процесс обучения приводит на практике к эффективным результатам, следовательно, использование интерактивных форм обучения при обучении грамматике английского языка в средней школе способствует успешному решению основных образовательных задач.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, средняя школа, английский язык.

Abstract. The general strategy of teaching a foreign language requires the development of foreign language communicative competence. It involves practical mastery of the skills and abilities of speech at a level sufficient for the implementation of foreign language communication in typical situations of daily activities. The introduction of multimedia teaching tools into the learning process leads to effective results in practice, therefore, the use of interactive forms of learning when teaching English grammar in secondary school contributes to the successful solution of the main educational tasks.

Keywords: multimedia technologies, high school, English.

На основе анализа научных трудов, выяснено, что образование в России приобретает новые черты: компьютеризация учебного процесса побуждает к пересмотру традиционных форм и методов преподавания иностранного языка, возникновению новых форм проведения уроков. В отличие от традиционных методик, когда учитель привык предоставлять определенные знания и требовать их усвоения, при использовании интерактивных форм обучения учащийся сам становится главной фигурой и сам открывает путь к усвоению знаний. Учитель выступает в данной ситуации активным ассистентом, и его главной функцией является организация и стимулирование учебного процесса. Учителям приходится обучать новое поколение детей, которые с рождения окружены разной современной техникой, любят и умеют пользоваться ею, поэтому им легче нырнуть в процесс обучения, если учитель говорит с ними «на их языке», давая возможность показать учащимся свои знания не только в предмете, но и показать себя во владении техническими средствами, а также проявить художественное дарование.

В.А. Личман указывает, что на уроках английского языка с помощью компьютера можно решать целый ряд дидактических задач, а именно [1: 206]:

– совершенствовать знания по грамматике посредством выполнения тестов в режиме online;

– формировать навыки и умение чтения, используя непосредственно материалы интернет-сети разной степени сложности;

– усовершенствовать умение аудирования на основе аутентичных звуковых текстов, песен, кино-эпизодов;

– совершенствовать умение письменной речи, пополнять свой словарный запас (как активный, так и пассивный) лексикой современного иностранного языка, отражающей определенный этап развития культуры народа, социальное и политическое устройство общества;

– обогащать школьников культурологическими знаниями, включающими в себя речевой этикет, особенности поведения разных народов в условиях общения, особенностей культуры и традиций страны, язык которой изучается;

– формировать устойчивую мотивацию познавательной деятельности учащихся на уроках;

– формировать навыки глобального мышления

– прививать потребность в использовании английского языка в целях подлинного общения.

На уроках для осуществления наглядной поддержки процесса обучения в основном применяют образовательный потенциал мультимедийных презентаций. Они отличаются по видам речевой деятельности (обучение чтению, письму, аудировке), по аспектам языка (лексика, грамматика, фонетика), а также по видам опор (содержательная, смысловая, вербальная, иллюстративная) [1: 55]. Мультимедийные презентации используются при введении и закреплении лексического, грамматического, страноведческого материала, в качестве опор при обучении монологической и диалогической речи. Использование презентаций способствует лучшему усвоению учебного материала, благодаря использованию анимации появляются возможности выделения наиболее значимых элементов.

Следовательно, использование мультимедийных средств при обучении грамматике английского языка в средней школе способствует успешному решению основных образовательных задач, в т.ч.: развитию грамматических навыков на разных этапах обучения; повышению объема выполненной на уроке грамматической работы; усовершенствованию навыков владения грамматикой английского языка; повышение мотивации и интереса к изучению грамматики английского языка; возможность реализации индивидуализации обучения грамматике английского языка; экономия расходования материалов и времени учителем и повышение авторитета учителя; повышение уровня владения английским языком учащихся; обогащение школьников культурологическими знаниями, включающими в себя речевой этикет, особенности поведения разных народов в условиях общения, особенностей культуры и традиций страны.

Обстоятельная подготовка учащихся средствами мультимедийных технологий помогает преодолевать ряд противоречий, возникших между существующим традиционным уровнем обучения иностранному языку и современными потребностями современного информационного общества. Следовательно, в отличие от обычных средств обучения школьников иностран-

ному языку именно мультимедийные позволяют не только обеспечить школьника большим количеством готовых, тщательно подобранных и организованных обучающих алгоритмов, но и реализовывать многовариантные задачи, развивая интеллектуальные, творческие способности, умение самостоятельно приобретать новые знания, работать с разнообразными источниками информации, формировать социокультурные компетенции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Личман В. А. Мультимедийные средства обучения по английскому языку в начальной школе // Преподаватель года 2020: Сборник статей Международного научно-методического конкурса. В 2-х частях, Петрозаводск, 03 мая 2020 года. – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука», 2020. – С. 206-210.

2. Бурмистрова Е. Д. Виды мультимедийных средств при обучении иностранному языку // Исследования молодых ученых: материалы XVII Международной научной конференции, Казань, 20–23 февраля 2021 года. – Казань: ООО «Издательство Молодой ученый», 2021. – С. 55-57.

А.И. ВАСИКОВА,

магистрант
«Адымнар – Казан» күптелле мәктәбенең
татар теле һәм әдәбияты укытучысы

Р.К. СӘГЪДИЕВА,

филология фәннәре кандидаты, доцент
Казан федераль университеты

КҮРСӘТМӘЛЕЛЕК ЯРДӘМЕНДӘ УКУЧЫЛАРНЫҢ СӨЙЛӘМ КҮНЕКМӘЛӘРЕН ФОРМАЛАШТЫРУ

Аннотация. При преподавании татарского языка особенно значимо использование наглядных средств обучения. В статье анализируются современные подходы к использованию средств наглядности. Рассматривается наглядность при развитии устной речи учащихся.

Ключевые слова: татарский язык, наглядность, навыки, платформа.

Abstract. When teaching the Tatar language, the use of visual learning tools is especially important. The article analyzes modern approaches to the use of visual aids. The visibility in the development of oral speech of students is considered.

Keywords: Tatar language, visibility, skills, platform.

Сөйләү – продуктив сөйләм эшчәнлеге төре, эчке сөйләмнең әйтелә торган сөйләмгә күчермәсе. Кеше уйларының сигналларга күчүе бер-берсенә

нәрсәдер әйтергә теләгәндә барлыкка килә. Сөйләшү аралашу вазифасын үти. Методик яктан караганда, сөйләшергә өйрәтүнең эчтәлеге ишетү, күрү, вербаль һәм вербаль булмаган чараларны куллануны да күздә тота [2, б. 236].

Чит тел сөйләменә өйрәнү, иң беренче чиратта, укучының әлеге тел белән кызыксынуына бәйле. Укучының кызыксынуын уяту һәм мотивация булдыру өчен, укытучыга дәрестә кулланырга дөрес материал сайлап алырга кирәк. Иң мөһиме ул укучының үсешен туктатмасын, ә бәлки аңа үсеш бирсен. Күп кенә галимнәр укытучының телдән сөйләмгә өйрәтүендә күрсәтмә материаллар куллануны югары бәяли. Алар фикеренчә, күрсәтмәлелек укучыга чит тел сөйләмен өйрәнү өчен нигез ролен үти [1, с. 78]. Бу очракта, күрсәтмәлелек телне үзләштерү процессын тоткарламас өчен, кирәкле вакытта кулланыла торган ярдәмче чара буларак файдаланыла һәм иң мөһиме ул белем бирү процессына зыян салмаска тиеш.

Күрсәтмә материалларның балаларның яшь үзенчәлекләренә, тормыш тәҗрибәләренә туры килүе бик мөһим. Бу телдән сөйләм үсешенә зур йогынты ясый. Татар телен өйрәнгәндә, укучының тәкъдим ителгән күрсәтмә чаралардан файдалану сәләтенә аеруча игътибар итү кирәк, ә соңрак укучы болар белән генә чикләнеп калмыйча, шуның үрнәгендә үзләренекен дә булдыра ала. Башлангыч сыйныфларда бу өйдән алып килгән предметлар, уенчыклар, рәсемнәр, югарырак сыйныфларда презентация, плакат һәм башкалар булырга мөмкин. Моның өчен укытучыга дәрестә чынбарлыкка мөмкин кадәр якынрак булган ситуацияләр белән эшләү кирәк. Мәсәлән, башлангыч һәм урта сыйныфларда «Минем гаилә» темасын өйрәткәндә, балалар туганнарының фотосурәтләрен бик теләп алып киләләр, алар ярдәмендә коллажлар төзи, рәсемнәр ясыйлар.

Элеккеге дәреслекләрдә һәм уку әсбапларында озак вакытлар дәвамында күрсәтмәлелек бары тик текстка иллюстрация буларак кына кулланылып килде. Хәзерге дәреслекләрдә исә күрсәтмәлелеккә бәйле функцияләрнең күптөрлелеген әйтеп үтәргә кирәк. Методистлар тарафыннан күрсәтмәлелекне сайлап алуның гомуми критерийлары булдырылды: мәгълүмат байлыгы, укучыларның мәнфәгатьләрен һәм омтылышларын исәпкә алу, тел һәм сөйләм компетенцияләре дәрәҗәсен исәпкә алу һәм башкалар.

Күрсәтмә материаллар шулай ук милләтне, Ватанны өйрәнү функцияләрен дә башкара, аларга хас актуальлек, социаль-мәдәни белемнәр, мәдәнияткә карашны үз эченә ала. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: теләсә кайсы уку программасын төзегәндә, Федераль дәүләт белем бирү стандартларының заманча таләпләре буенча милли-мәдәни компонентны да

исәпкә алырга кирәк, белем бирү социаль-мәдәни компетенцияләрне дә формалаштыруга юнәлдерелергә тиеш. Телдән сөйләмгә өйрәтүдә күрсәтмәлелек кулланылмый икән, ул белем бирү процессына шактый зур зыян сала. Чөнки күрсәтмәлелеккә бәйле рәвештә, укучы үзенең күзаллаганнарын язма рәвештә чынга ашыра ала. Шуңа күрә укытучы өстәмә күрсәтмә материал сайларга тиеш. Иҗтимагый-мәдәни компетенцияләрне һәм чит телдә аралашуны үстерү максатында күрсәтмә материаллар кулланып, түбәндәге биремнәрне формалаштырырга мөмкин:

– укылган текстка яки диалогка туры килгән рәсем яки картиналарны сайлап алыгыз;

– тема буенча комикс яки репликалар белән коллаж ясагыз (гаилә, мәктәп, Россиянең танылган шәһәрләре, туган авыл, бистәсе турында хикәя һ. б.);

– дәреслектәге иллюстрацияне укытучы тәкъдим иткән иллюстрация белән чагыштырыгыз һ.б.

Телдән сөйләмгә өйрәткәндә, моңа бәйле күнекмәләр формалаштыруда күрсәтмәлелек куллануга нигезләнгән биремнәр шактый. Мәсәлән, «Визит карточкасы» уены. Укытучы һәр баладан визит карточкасы ясауны сорый: фамилиясен, исемен, яшен, адресын, телефонын, яраткан шөгылен язуны таләп итә, болар барысы да татар телендә башкарыла. Алга таба укучы кем белән танышырга тели, шуның янына бара һәм башта үзе белән таныштыра һәм укучылар карточкалар белән алмаша. Шуннан соң укытучы укучыга үзенең иптәше турында сөйләргә, аның белән таныштырырга дигән биремне йөкли һәм җөмләнең түбәндәгечә башлануын таләп итә: «Мин сезгә үземнең дустым турында сөйләргә телим».

«Рәссам» дип аталган уен да укучыларга кызык. Әлеге уен командаларга бүленеп уйнала. Һәр командадан иң оста рәсем ясаучы укучы сайлап алына, һәм ул такта янына чыга. Команда әгъзалары әлеге укучыга нәрсә ясарга кирәклеген аңлатырга тиеш: ул нинди төстә, нинди формада һ.б. Әмма предметның исеме турыдан-туры аталмый. Сөйләм бары тик татар телендә генә бара.

Шулай ук телдән сөйләм күнекмәләрен камилләштерүдә татар халык мәкальләренә дә нигезләнергә була. Мисал өчен, мәкальләрне түбәндәгечә рәсемнәр ярдәмендә тәкъдим итеп, укучыга моның нинди мәкаль икәнлеген танырга һәм аны үз сүзләрең белән аңлатырга, тормыштан мисаллар китерергә дигән бирем йөкләргә була.

(Җиде кат үлчә, бер кат кис.)

(Алма агачыннан ерак төшми.)

Югарыда тәкъдим ителгән биремнәр, күнегүләр һәм дидактик уеннар барысы да күрсәтмәлелеккә нигезләнгән һәм алар укучыда дөрес сөйләм күнекмәләре формалаштыруга юнәлтелә. Телдән сөйләм күнекмәләрен үстерүдә күрсәтмәлелекнең роле шактый зур. Укучы күрсәтмә материалларны күреп кабул итә һәм шулар ярдәмендә үз сөйләмен формалаштыра. Телдән сөйләмгә өйрәткәндә, укучы белем дә ала, кешеләр белән аралашырга да, дөньяны танып белергә дә өйрәнә. Ә бу процесста күрсәмә материаллар зур терәк ролен үти.

ӘДӘБИЯТ

1. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре / Ф.С. Сафиуллина. – Казан: Хәтер нәшрияты, 2001. – 432 б.

2. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре / Ф.Ф. Харисов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 302 б.

Г.Ш. ГАББАСОВА,

учитель начальных классов

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия № 184 им. М.И. Махмутова» Советского района г. Казани.

Л.Ш. РАХИМЗЯНОВА

учитель начальных классов

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия № 184 им. М.И. Махмутова» Советского района г. Казани.

БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФЛАРНЫҢ РУС ТӨРКЕМНӘРЕНДӘ ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ПРОЕКТЛАР МЕТОДЫН КУЛЛАНУ

Аннотация. Использование метода проектов на уроках татарского языка и литературы является стимулом для устрашения творческих способностей учащихся. По мере овладения опытом творческой деятельности растет и качество знаний учащихся.

Ключевые слова: учащиеся, наука, метод проектов, татарский язык и литература.

Abstract. The use of the project method in the lessons of the Tatar language and literature is an incentive to intimidate the creative abilities of students. As students master the experience of creative activity, the quality of students' knowledge also increases.

Keywords: students, science, project method, Tatar language and literature.

Укыту процессында яңа педагогик технологияләрне куллану – яңа метод һәм алымнарны үстерергә, яңача эшләргә ярдәм итә. Без, татар теле һәм әдәбияты укытучылары, дәрестә өйрәнгән теманы җиңел юл белән үзләштерә торган, белем сыйфатын күтәрүгә файдалы булган проектлар технологиясен һәм эзләнү-тикшеренү методын куллану уңай күренеш дип саныйбыз.

Проект методы эшчәнлегенең эпиграфы итеп түбәндәге юлларны кулланыр идек: «Сөйлә миңа – мин онытырмын, күрсәт – истә калдырырмын, кызыксындыр – өйрәнермен».

Проект эшен башкарганда укучылар өстәмә чыганаклар эзләргә, табылган мәгълүматларны кулланырга өйрәнәләр, аралашу күнекмәләрен үстерәләр, фәнни-тикшеренү күнекмәләрен камилләштерәләр, төркемнәрдә эшләргә өйрәнәләр, аларда җаваплылык хисе, үз-үзенә ышаныч формалаша [1, б.19].

Проект эшчәнлегенең нигезе – эзләнү-тикшеренү эше. Эшнең уңышлы килеп чыгуы аның дөрес планлаштырылуына бәйле. Монда укытучы, укучы һәм ата-ана хезмәттәшлеге бик әһәмиятле. Ул яхшы әзерләгән, сыйныфның һәм иҗади төркемнәрнең үзара килешеп эшләүләрен таләп итә. Проект турында сөйләшүдә катнашып, укытучы да тигез хокуклы фикердәшкә, ярдәмчегә әйләнә. Проектны гамәлгә ашыру барышында укучылар әйләнә-тирәдәгеләр белән уртак тел табып эшләргә, фикерләрен дәлилләргә өйрәнә.

Укыту процессы белән бәйле рәвештә дә мөстәкыйль фәнни-тикшеренү эшчәнлегендә дә кулланыла.

Проект сүзе өч мәгънәне аңлата:

1) нинди дә булса механизмның яки корылманың әзер планы;

2) нинди дә булса документның алдан әзерләнгән тексты;

3) теләгеңне тормышка ашыру планы.

Элек проект сүзе техника өлкәсендә генә кулланылган булса, хәзер музыка, театр, әдәбият, бизнес өлкәләрендә дә теләгеңне тормышка ашыру планы буларак кулланыла [2, б.50].

Татар теле һәм әдәбиятын өйрәнгәндә, түбәндәге төрдәге проектларны кулланып була:

– тикшеренү (хезмәтнең актуальлеген нигезләү, тикшеренүнең максаты әйтү, бурычлар кую, аларны чишү юлларын күрсәтү);

– иҗади (кичә яки бәйрәм үткәрү өчен сценарий төзү, мәкалә язу һ.б.);

– гамәли юнәлешле (һәр укучының, төркемнең бөтен эшчәнлеген яхшы нәтиҗәләргә ирешү максатыннан чыгып планлаштыру);

– мәгълүмати (темага караган мәгълүматларны җыю, аларны катнашучыларга тәкъдим итү, фикер алышу, йомгаклау);

– предметара (берничә предметка нигезләнү) [3, б. 22].

Рус телле балаларны татар телен өйрәнүгә этәргеч ясаучы, активлык һәм иҗадилыкны, танып белү мөмкинлекләрен, акыл эшчәнлеге мөстәкыйльлеген үстерүдә проектлаштыру методы зур урын алып тора. Лексика һәм грамматикага өйрәнү аралашуга нигезләнә. Проект укытучы тарафыннан махсус оештырыла, укучылар исә мөстәкыйль рәвештә эшлиләр һәм ахырда бер гамәли нәтиҗә ясала. Бу метод укытучы һәм укучыларның яхшылап әзерләнүләрен, сыйныфның һәм иҗади төркемнәрнең үзара килешеп эшләүләрен таләп итә. Проект турында фикер алышуда катнашып, укытучы да тигез хокуклы яшьтәш, ярдәмчегә әйләнә. Проектларны гамәлгә ашыру укучыларга әйләнә – тирәдәге кешеләр белән бергә эшләргә һәм тормышта үз урыннарын табарга ярдәм итә.

Проект дәресләр өчен кызыклы булган бик күп темалар тәкъдим итәргә була:

Проект: «Минем гаиләм».

Проектның максаты: гаилә кешеләре, аларның профессияләре белән таныштыру.

Бурычлары:

– гаилә турында белешмәне киңәйтү;

– үз тормышыңда гаиләнең әһәмитлелеген бәяләү.

– якын кешеләреңә карата кайгыртучанлыкны, ярдәм итү теләге тәрбияләү.

Проектны уздыру вакыты: кыска вакытлы.

Бу тема астында балалар ата-аналары һәм туганнары белән төшкән фото рәсемнәр алып киләләр. Бу проект балалар өчен бик мөһим эш булып санала. Укучылар үз гаиләләре турында кечкенә хикәя төзеп сөйләргә өйрәнәләр.

Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә проектлар методын куллану – укучыларның иҗади сәләтен устерүгә этәргеч булып тора. Укучыларыбызда үз-үзләренә ышаныч, бер-берсенә карата хөрмәт, ихтирамлы мөнәсәбәт булдыруда ярдәм итә. Укучыларда татар теле һәм әдәбияты буенча яңа проектлар эшләү теләге туа һәм фәнгә карата кызыксыну уяна. Иҗади эшчәнлек тәҗрибәсенә ия булган саен укучыларның белем сыйфаты да үсә.

ӘДӘБИЯТ

1. Камаева Р.Б., Мөхәммәтҗанова А.Х. Федераль белем бирү стандартларын тормышка ашыруда татар теле һәм әдәбияты укытучысына фәнни-методик ярдәм. – Казан: ТРМҮИ, 2015. – 110 б.

2. Мөхәммәтҗанова А.Х., Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбият укытучысына ярдәмгә: ФДББС турында белешмәлек һәм терәк схемалар: методик ярдәмлек. – Казан: ТРМҮИ, 2015. – 68 б.

3. Сафиуллин М.Р. Татар теле һәм әдәбиятын укытуда проектлар методы // «Мәгариф», 2014 № 7, 96 б.

И.И. ГАЛИМБИКОВА,
магистрант
Казанский федеральный университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Учитель начальной школы – это специалист, который закладывает базу для дальнейшего успешного обучения учеников. Именно в начальной школе формируется учебная деятельность, главная задача которой – научить ребенка учиться. Многие дети после детского сада приходят в школу с желанием познать что-то новое, но есть дети, которые не могу преодолеть барьер и с трудностью проходят адаптацию. Первый учитель – это тот человек, который у детей первой группы должен сохранить и повысить желание к учебе, а для второй группы создать все условия для появления желания учиться. Поэтому очень важным компонентом является мотивация школьников. Одним из часто используемых методов в начальной школе является применение игровых технологий. Игровые задания повышают уровень интереса детей к учебному процессу и повышают его привлекательность в глазах учащихся, выполняя не только развлекательную функцию, но и служа практическим целям.

Ключевые слова: мотивация, начальная школа, учебная деятельность, игровые технологии, происхождение игр, функции игр.

Abstract. An elementary school teacher is a specialist who lays the foundation for further successful education of students. It is in primary school that educational activities are formed, the main task of which is to teach the child to learn. Many children come to school after kindergarten with a desire to learn something new, but there are children who cannot overcome the barrier and have difficulty with adapting. The first teacher is a person who should preserve and increase the desire to study in children of the first group, and create all conditions for the second group to have a desire to learn. Therefore, a very important component is the motivation of schoolchildren. One of the most frequently used methods in elementary school is the use of gaming technologies. Game tasks increase the level of children's interest in the educational process and increase its attractiveness in the eyes of students, performing not only an entertainment function, but also serving practical purposes.

Keywords: motivation, primary school, educational activities, game technology, the origin of games, the functions of games.

Современный учитель должен дать ребенку не только знания, но главной его задачей является то, что он должен научить применять данные навыки в жизни. Ученик сам должен интересоваться, стараться находить ответы на инте-

ресующие его вопросы, только при таком раскладе у детей данная информация остается в памяти и появляется желание приобретать новые. Для того чтобы у ребенка было желание учиться, его нужно мотивировать.

Слово мотивация произошло от латинского глагола «movere», двигать. Учебная мотивация – это процесс, который запускает, направляет и поддерживает усилия, направленные на выполнение учебной деятельности.

Сегодня мы живем в мире, где много информации, и зачастую эта информация доступна всем и легко. Главной задачей в начальной школе является донести до детей основную мысль и заинтересовать их. Традиционные уроки не вызывают интерес к учебе у школьников, чтобы привлечь внимание во время урока, заставить детей самих рассуждать и проникнуть в тему, нужно использовать разные виды уроков или разные приемы во время объяснения темы. Это является одним из методов мотивации школьников. Если урок будет интересным, дети не смогут остаться в стороне и не участвовать, они будут заниматься, будут стараться показывать себя, но нужно учесть, данный подход должен использоваться не один раз, а регулярно. Еще один важный момент, – при использовании определенных приемов лучше чередовать и применять разные методы, так как однообразный подход к урокутакже может понизить интерес обучающихся к учебе.

Главным фактором мотивации школьников является то, что учитель должен видеть и хвалить учеников не только за правильные ответы, но должен уметь направлять их на верный путь. Хвалить их за исправленные ответы, также выделять среди неправильного верные моменты, чтобы школьник стремился к совершенству и понимал, что за правильные ответы он будет поощрен.

Чтобы доступнее преподнести детям материал в начальной школе, мотивировать их к изучению языка зачастую используют игровые технологии.

Если начать разбираться, откуда появились игры, то истоки нас приведут к религиозным началам, они служили главным стимулом культуры человека. Общую теорию игры в своих трудах начали разрабатывать Бюлер, Гросс, З.Фрейд, Вундт, Бейтендейк, Пиаже, Штерн, К.Д.Ушинский, П.П.Блонский, Н.К.Крупская, А.С.Макаренко, Ю.П.Азаров и др. Есть много научных подходов к объяснению причины появления игры: теория инстинктивности, функции упражнения, теории отдыха в игре, теория духовного развития ребенка в игре, теория воздействия на мир через игру, труд как источник появления игры, теория абсолютизации культурного значения игры и др. [1, с. 8]. Сущность теории функционального удовольствия, реализации врожденных влечений заключается в том, что дети если даже не генетически, то интуитивно во время игры стре-

мятся осознать новые границы, раскрыть истину. Теория инстинктивности, функции упражнения в игре, предупреждения инстинктов говорит о том, что игра – это не трата времени для ребенка, а серьезная деятельность. Он погружается в мир, который для него является реальной жизнью. В начальной школе особенно актуально использование игровых технологий, так как они не только захватывают интерес, но и вовлекают в учебную деятельность детей разных уровней обученности.

Игровые технологии формируют коммуникативные УУД, познавательные УУД, личностные УУД, регулятивные УУД.

Использование игровых технологий на уроках способствует не только приобретению новых знаний, но также дети получают удовольствие от самого процесса, что очень важно во время адаптационного периода в школе, также во время всего учебного процесса. Игровые технологии развивают у школьников творческий подход к работе, усиливают фантазию и расширяют кругозор; также во время игры дети учатся противостоять соперничеству, состязательности и конкуренции. Благодаря данной технологии ученик приобретает навыки целеполагания, планирования и реализации цели, а также учатся анализировать результаты, в процессе, которого реализует себя в качестве субъекта.

Выделяют следующий спектр целевых ориентаций:

1) Дидактический: расширение кругозора, познавательная деятельность; применение ЗУН в практической деятельности; формирование определенных умений и навыков, необходимых в практической деятельности; развитие общеучебных умений и навыков; развитие трудовых навыков.

2) Воспитательные: воспитание самостоятельности, воли; формирование определённых подходов, позиций, нравственных, эстетических и мировоззренческих установок; воспитание сотрудничества, коллективизма, общительности, коммуникативности.

3) Развивающие: развитие внимания, памяти, речи, мышления, воображения, фантазии, творческих способностей, рефлексии, умений сравнивать, сопоставлять, находить аналогии, оптимальные решения: развитие мотивации учебной деятельности.

4) Социализирующие: приобщение к нормам и ценностям общества; адаптация к условиям среды; стрессовый контроль, саморегуляция; обучение общению, психотерапия [1, с. 2].

Также игры делятся по виду деятельности. Различают такие виды как: физические (двигательные), интеллектуальные (умственные), трудовые, социальные и психологические. Функции игры – ее разнообразная полезность. У

каждого вида игры своя полезность [3, с. 62]. В трудах С.А. Шмакова выделяют такие виды игр: игра-труд, игра-искусство, игра-загадка, игра-ориентир, игра-общение, игра-коррекция, игра-упражнение и др.

Существует много функций игры как в досуговой, так и в познавательной деятельности: социокультурное назначение игры, функция межнациональной коммуникации, развлекательная функция игры и т.д. С учебной деятельностью напрямую связаны такие функции как: социокультурная (позволяет ребенку влиться в коллектив, преодолеть внутренние барьеры, также формирует навыки социального поведения); коммуникативная (научить ребенка выстраивать правильные взаимоотношения с одноклассниками – одна из самых главных целей классного руководителя в начальной школе. Использование игровых технологий, точнее их функция коммуникации помогают выявить проблемных детей, так как в коллективных играх такие дети отдаляются от работыи не вступают в связь с одноклассниками); диагностическая функция игры (во время игры ребенок максимально проявляет себя, именно в этот момент учитель может распознать отклонения учащихся, так как игра вводит детей в «поле самовыражения»); игротерапевтическая (данная функция применяется по отношению к больным детям и детям имеющих отклонения); функция коррекция в игре (данная функция помогает вносить изменения в личностные показатели индивида); развлекательная функция (данная функция неразрывная часть игры, данная функция позволяет создать благоприятную атмосферу во время урока, помогают детям перейти в мир увлекательных приключений).

Игровые технологии помогают выстроить мост между учителем и учащимися. Несмотря на то, что данная познавательная деятельность носит игровой характер, учащиеся относятся к ней серьезно, благодаря этому осуществляют личностное становление учащихся. Применение игровых технологий помогает решить ряд психологических задач, одной из самых важных является – снятие напряженной обстановки, тем самым способствование созданию положительной психологической готовности обучающихся к ответам на уроках.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волкова Г.А. Начальная школа. Все для учителя: научно-методический журнал / Г. Волкова / Использование игровых технологий на уроках русского языка в начальной школе // Издательская Группа «Основа». – 2017. – № 2. – С. 2-11.

2. Евдокимова И.В. Инклюзия в образовании: научно-методический журнал / И. Евдокимова. – Использование игровых технологий при обучении иностранному языку как средство развития личности младшего школьника. – 2018. – Т. 3. – № 2. – С. 8-19.

3. Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры. – М.: Новая школа, 1994. – 240 с.

А.Р. ГАТИЯТОВА

студент

Казан федераль университеты

ЛАНДЫШ ӘБҮДӘРОВАНЫҢ «ГАЗАП» ХИКӘЯСЕНДӘ СУРӘТЛӘНГӘН ДӨНЬЯ

Аннотация. В статье рассматривается изображенный мир в одном из рассказов современной татарской писательницы Ландыш Абударовой «Газап». В процессе повествования Ландыш Абударова часто обращается к приемам портрета, пейзажа и психологизма. Успешно используя эти литературные приемы, автор создает своеобразную модель мира. Мир, изображенный в рассказах Ландыш Абударовой, довольно интересен, главная особенность его заключается в стремлении раскрыть образ жизни людей нового времени, их взгляды на жизнь.

Ключевые слова: рассказ, портретное описание, пейзаж, литературный прием, психологизм.

Abstract. The article examines the depicted world in one of the stories of the modern Tatar writer Landysh Abudarova. Landysh Abudarova often turns to the techniques of portrait, landscape and psychology in the process of narration. The author successfully uses these literary techniques and creates a kind of model of the world. The world depicted in the stories of Landysh Abudarova is quite interesting, its main feature is desire to reveal the lifestyle of people of the new time, their views on life.

Keywords: short story, portrait description, landscape, literary technique, psychology.

Ландыш Әбүдәрова хикәяләре күтәрелгән тема, проблема, сюжет-композиция ягыннан караганда шактый төрле. Соңгы елларда иҗат ителгән әсәрләре арасында «Газап» хикәясе игътибарга лаек. «Газап» мәхәббәт темасы чагылыш тапкан матур, лирик-моңсу әсәрләрнең берсе булып тора. Хикәянең исемендә үк чагылыш тапканча, әсәр газаплы мәхәббәт тарихы турында. «Җирдәге оҗмахымда мин көннән-көн сүнә, көннән-көн пыскып кына сүрелә, тәмугъ кисәвенә әйләнә барам, әмма аннан ваз кичә алмыйча шушы хәлемә мең кат разый булып, шөкер итеп яшим» [1, б. 54]. Ландыш Әбүдәрова әсәр башында геройның хис-кичерешләренә өстенлек биреп, эчке монолог ысулы ярдәмендә хикәяләүченең күзгә ташланмаган эчке үзгәрешләрен, газаплануларын чагылдыра. Әлегә геройның кем өчен яки нәрсә өчен шундый халәттә булуын белмәсәк тә, язучы безнең игътибарны җәлеп итә алырлык дәрәҗәдә оста итеп хәл-вакыйгаларны геройның күңеле, эчке дөньясы аркылы сурәтли.

Ландыш Әбүдәрованың күпчелек әсәрләрендә кешенең тышкы кыяфәтен сурәтләве, ягьни портрет алымын куллануы мөһим роль уйный. Әсәр башында геройның тышкы кыяфәте түбәндәгечә тасвирлана: «Мин аны гавам арасыннан аерып билгеләгәндә, ул гап-гади, күзгә чалынырдай бер җире дә булмаган бер

кыз иде. Андыйларны соры тычкан диләр урыста. Күзлекле, озын чәчләрен артка койрык итеп җыеп куйган, өстендә ак блуза, кара итәк. Әллә ни төз дә, кәкре дә түгел аякларында тигез табанлы балеткалар иде. Башкалар кычкырып көлгәндә, ул сүрән генә елмаеп куя» [1, б. 54]. Шул рәвешле, күз алдына кызның кыяфәте, буй-сыны, үз-үзен тотышы килеп баса, китап укучы геройның исеме белән таныш булмаса да, аның турыда күпмедер дәрәҗәдә мәгълүмат ала. Соңрак әсәр дәвамында без кызның Нәфисә исемле булуын беләбез, Нәфисә һәм Русланның танышу тарихларын, аларның үзара мөнәсәбәтләрен күзәтәбез. Беренче карашка кызның гадилеге, берни белән дә аерылып тормавы гаҗәпләндерә. Аның «сорылыгы», төссез тышкы кыяфәте хикәяләүченең игътибарын җәлеп итә алмас кебек тоела, әмма алга таба без кызның ихлас һәм кызыксынучан булуын күрәбез. Руслан эрудицияле, белемле егет булуга карамастан, Нәфисәнең гади бер соравына җавап таба алмый, югалып кала. Бу аның өчен җиңелүгә тиң. «Ул вакытта мин исемен дә белмәгән бу кызның күзләрендә баягы «сорылык» каядыр юкка чыккан кебек тоелды», – дип яза автор. Хикәяләүче егетнең күңелендә Нәфисәгә карата билгесез хисләр кабына, ул үзен «мәче тырнакларындагы тычкан кебек» хис итә башлый. Хикәяләүчегә карата психологизм алымын Ландыш Әбүдәрова аеруча уңышлы куллана. «...аның белән очрашудан соң күңелне бер корт кимерә иде. Соңрак кайта-кайта хатирәләрдә казына торгач аңладым: ул корт минем күңелгә беренче очрашуда ук кереп оялаган да тора-бара үзенең ятьмәсен минем бөтен тамырларыма кадәр җәелдергән иде. Агулаган, үзенеке иткән» [1, б. 57]. Автор Нәфисәнең тышкы кыяфәтен шактый тулы сурәтләүгә ирешә. «Ихлас, өмет тулы караш. Күзләре дә бик матур икән бу кызның, сирәк очрый торган соры күзләр. Кара белән сөрмә тарткан кебек, керфекләре дә озын...» [Әбүдәрова, 2018: 60]. Шул рәвешле Нәфисә әсәр дәвамында игътибар үзәгендә була, хикәяләүче дә кызга башкача карый башлый, Нәфисәнең карашы, саран елмаюы әйтерсең лә аны сихерли.

Әсәрдә Русланның авылга кайтуы, авылда тойган хис-кичерешләр турында хикәяләнә. Авыл романтикасын үзендә тойган хикәяләүчене андагы тынычлык тиз туйдыра. Бу урында автор пейзаж алымына мөрәҗәгать итә: «...озак итеп шәфәкъка карап торам. Авыл күгендә кояш япа-ялгыз: сәгатьләр буе тәгәри-тәгәри, офыклар артына кереп бата. Төнгә каршы чыгам да айга карыйм. Ай да ялгыз» [1, б. 66]. Әлеге өзектә кулланылган табигать сурәте әһәмиятле вазифа башкара. Ялгыз кояш һәм ай сурәтләре хикәяләүче Русланның халәте белән чиктәш бер халәт тудыра. Руслан үзенең ялгызлыгын таный.

Ландыш Әбүдәрованың «Газап» хикәясендә сурәтләнгән дөньяны өйрәнү аша авторның иҗат итү барышында портрет, пейзаж, психологизм алымнарына еш мөрәҗәгать итүен күзәттек. Югарыда анализланган хикәядә геройларның һәр гамәле, һәр кичереше сәнгатьчә нигезләнгән. Моңа ирешү өчен автор психологик халәтне дөрес оештыра алу, эчке кичерешләрне яңа төсмерләр белән баету омтылышы ясый.

ӘДӘБИЯТ

1. Әбүдәрова Л.Р. Мандариннар: повесть, хикәяләр, нәсер, әкиятләр / Ландыш Әбүдәрова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 191 б.

2. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / Төз. Д.Ф. Заһидуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, Н.М. Йосыпова, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйлаҗев, Г.Р. Гайнуллина. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

3. Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәр: өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз. – Казан: Мәгариф, 2007. – 112 б.

Э.И. ГЫЙЛӘҖЕТДИНОВА,

студент

Казан федераль университеты

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК КЕЧЕ ТӨРКЕМНӘРДӘ ЭШ

Аннотация. В статье обосновывается эффективность применения метода работы в малых группах и предлагаются конкретные виды заданий. Автор приводит конкретный пример использования метода работы в малой группе в рамках учебной дисциплины «Родной язык» на уроке татарского языка в пятых и шестых классах. Применение метода работы в малых группах позволило повысить эффективность обучения, развить творческую активность учеников и проявить индивидуальный подход в обучении. Метод работы в малых группах применим на уроках по различным дисциплинам.

Ключевые слова: малая группа, коммуникативная компетенция, родной язык.

Abstract. The article substantiates the effectiveness of using the method of working in small groups and proposes specific types of tasks. The author gives a specific example of using the method of working in a small group within the framework of the academic discipline “Native Language” in a Tatar language lesson in the fifth and sixth grades. The use of the method of working in small groups made it possible to increase the efficiency of teaching, develop the creative activity of students and show an individual approach to learning. The method of working in small groups is applicable in lessons in various disciplines.

Keywords: small group, communicative competence, native language.

Кече төркемнәрдә эшләү методы соңгы елларда мәктәп педагогикасында да, югары белем бирү системасында кызыксыну тудыра, уңышлы кулланыла башлый. Методның уңышлы яклары буларак, түбәндәгеләрне атарга була:

– укытучы укучыларның әзерлек дәрәҗәсен, индивидуаль үзенчәлекләрен исәпкә алып эшләү мөмкинлегенә ия;

– укучыларның фикерләрен ачык, кыю рәвештә башкаларга җиткерү өчен шарт булып тора;

– командада эшләү күнекмәләре үсеш мөмкинлеген ала;

– мөстәкыйль эшләү күнекмәләре үсеш ала;

– укучыларда җаваплылык хисе арта һ.б. [5, б.139-145].

Әлбәттә, бу методның җитешсезлекләре дә бар, әмма алар нигездә укытучының бу методка нигезләнеп эшләү тәҗрибәсе зур булмау белән бәйлелектә торалар, аерым алганда, сыйныф кабинетының кече төркемнәрдә эшләү өчен уңайлы оештырылмаган булуы, кайбер укучыларның актив, ә кайберләренең пассив булуы кебекләрне атарга була.

Без исә кече төркемнәрдә эш оештыруны иҗади һәм тәҗрибәле туган тел укытучысы өчен авырлык тудырмый, ә инде туган тел дәресләрендә коммуникатив компетенция үсешен тәэмин итү ягыннан куәте зур дип саныйбыз һәм урта сыйныф укучылары белән эшләүнең кайбер мөмкинлекләрен тәкъдим итәбез. Белгечләр коммуникатив компетенциянең төп компонентлары рәтендә тел, сөйләм һәм социомәдәни компетенцияләрне билгелиләр [2, с. 934]. Алда тәкъдим ителәчәк биремнәрнең һәркайсын төзүдә дә без шушы компонентлар белән эшләү кирәклегенә таяндык. Эш рус мәктәпләрендә татар сыйныфларында укучы балаларга атап төзелгән һәм «Мәгариф-Вакыт» нәшриятында басылган дәреслекләрдәге темаларга таянып башкарылды [3, 191 б.; 5, 175 б.].

Беренче тәкъдим. Биремне рус мәктәпләрендә бишенче сыйныфта татар телен туган тел буларак укучы балаларга «Лексикология» курсын йомгаклау дәресендә тәкъдим итәргә була. Укучылар дүртешәр кешедән торган төркемнәргә аерыла. Һәр төркемгә бер үк текст – Р. Бәширнең «Мин бит татар егете» шигырен укырга тәкъдим ителә [5, б. 47-48]. Төркем эчендә һәркем аерым бирем өстендә эшли. Шулай итеп, һәр төркемгә дүрт бирем таратыла:

– Беренче укучы өчен бирем: Күпмәгънәле сүз нәрсә ул? Текстта ай сүзенең мәгънәләрен аңлатыгыз. Искәртеп китик: биредә укучылар бигрәк тә беренче строфага игътибар итәргә тиеш булалар:

Һаваның да ае бар, // Мәчетнең дә ае бар, // Үземнең дә аем бар – // Айнур минем исемем – // Мин бит татар малае [1, б. 47].

– Икенче укучы өчен бирем: тексттагы малайның исеме ничек? Ул нәрсә дигәнне аңлата? Үзегезгә ошаган өч татар исеменең мәгънәсен аңлатыгыз.

– Өченче укучы өчен бирем: аңлатмалы сүзлеккә мөрәҗәгать итеп, тексттагы *шәмаил, дога, түбәтәй* сүзләренең мәгънәләрен аңлатыгыз.

– Дүртенче укучы өчен бирем: Айнур нинди малайларны сөйми? Тырышлык һәм ялкаулык турында өч-дүрт мәкальне искә төшерегез.

Вакыт чыкканнан соң, һәр укучы үз соравына төркем эчендә җавап бирә, башкаларның да аңлавына ирешергә тырыша. Бирем башкарылганнан соң, индивидуаль тестлар башкарыла, баллар куела. Төркемдәге һәр укучының баллы санала. Иң күп балл җыйган төркем җиңүче дип бәяләнә.

Биремнең уңышлы ягы шунда: лексикология бүлеге буенча белемнәр ныгытыла; эш дәвамында милли үзаң, этик-әхлакый тәрбиягә дә игътибар бирелә. Темабыз кысаларында мөһиме шул: укучылар татар теле буенча белемнәрен башкаларга дәлилле аңлатырга, башкаларны аңларга, сораулар туган очракта төгәлләштерүләр сорап мөрәҗәгать итәргә өйрәнәләр. Шулай ук команда эш дәвамында бер-берсенә сорау белән мөрәҗәгат итәргә, ярдәм сорарга, шул ук вакытта башкаларның вакытын, көчен хөрмәт итәргә дә өйрәнә.

Икенче тәкъдим. Бирем рус мәктәпләрендә алтынчы сыйныфта татар телен туган тел буларак укучы балаларга тәкъдим ителә ала. Укытучы укучыларны алдан ук төркемнәргә бүлә (һәр бүлектә дүрт кеше булу традицион рәвештә иң уңай бүленеш санала), һәр төркемнең өстәлендә кирәк була алган ярдәмче предметлар: альбом, фломастер, кайчы, җилем һ.б.лар куела. Алтынчы сыйныфта укучыларга «Безнең терәк» схема-презентацияләр ярышы игълан ителә. Әйтик, мондый ярыш «Сыйфатларның ясалышы» темасын өйрәнү дәресендә оештырыла ала. Укытучы һәр төркемгә теманы өйрәнүдә куллану мөмкин була алган терәк схема ясарга тәкъдим итә. Бу очракта төркемнәрдәге рольләр, вазифалар укучылар тарафыннан мөстәкыйль билгеләнә. Терәк-схема ясауда укучыларга иҗади иркенлек бирелә. Бер төркем, әйтик, схема-таблица төзи; икенче төркем схеманы мемнар, темага туры килә торган рәсемнәр белән бизи; өченче төркем тәлгәш рәвешендәге схема-кластер төзи ала. Дәрес барышында һәр схема төренең уңышлы яки бирелгән теманы өйрәнү өчен кимчелекле яклары атала, иң яхшы терәк-схема дәфтәрләргә ясала яки, эш зур форматта башкарылган очракта, кабинетта күрсәтмә әмбап буларак кала. Мондый эшнең уңышлы яклары бик күп. Билгеле булганча, төркемнәрдә һәркайсы аерым сәләт, аерым күнекмәләргә ия булган укучылар җыела. Эш дәвамында алар һәркайсының сәләтен уртак максатка ирешү өчен файдаланалар. Әйтик, предмет белемнәре югары булган укучы дәреслек материалын укып,

төркемнәрдәге укучыларга аңлата; икенче укучының фантазиясе бай булып, ул идеяләрне тәкъдим итә; кайсыдыр баланың рәсем ясауга сәләте зур була, ул схеманы кызыклы рәсемнәр белән тулыландыра ала (бу очракта төркем һәм укытучы милли колорит теге яки бу дәрәҗәдә чагылыш тапкан рәсемнәрнең уңышлы булуын ассызыкласа, отышлы булыр иде) һ.б.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: укучыда коммуникатив компетенцияләр формалаштыру – мәктәп эшчәнлегенең мөһим һәм үтәлеше мәҗбүри булган бурычы. Традицион мәктәптә укучылар иң элек белем алуның кыйммәтенә төшенә иделәр, бүген, мәгълүматның күп, тиз алмашынучан булуы нәтиҗәсендә максат-кыйммәтләр үзгәрә, белем генә түгел, аралашу, коммуникация кора белү күнекмәләренә игътибар арта. Укучылар, тәкъдим ителгән эш төрләрен куллану нәтиҗәсендә конкрет мәсьәләләрне хәл иткәндә хезмәттәшлек итү максаты белән коммуникатив мөмкинлекләрдән файдаланырга, фикерләрне төгәл, дөрес, төрле чыганакларга нигезләнеп җиткерә белергә, аудитория белән эшләргә, бер-береңе ихтирам итәргә, сөйләм культурасы үсешенә ирешә алалар, дип саныйбыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Бәшир Р. Мин бит татар егете // «Ләйсән» – моңлы бишегебез. – Яр Чаллы: Яр Чаллы типографиясе, 2009. – Б. 47 – 48.

2. Низаева Л.Ф. Коммуникативная компетенция: сущность и компонентный состав // молодой учёный. – 2016. – № 28. – С. 933 – 934.

3. Сәгъдиева Р.К., Гарәпшина Р.М., Хәйруллина Г.И. Татар теле. Рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 6 нчы с-ф. – Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2017. – 191 б.

4. Шайхутдинова Х.А. Работа в малых группах как эффективное средство развития коммуникативной компетенции на уроках иностранного языка // Вестник Самарского государственного технического университета. – 2019. – №1 (41). – С. 139 – 145.

5. Шәмсетдинова Р.Р., Һадиева Г.К., Һадиева Г.В. Татар теле: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 5 с-ф. – Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2017. – 175 б.

Л.Ф. ГОБӘЙДУЛЛИНА,

магистрант

Казан федераль университеты

ИНТЕРНЕТТА МӘГЪЛҮМАТ БИРҮ ФОРМАСЫ

Аннотация. Формирование интернет-технологий привело к тому, что блоги как форма медиа, трудно отличить от традиционных средств массовой информации. В данной статье

рассмотрениются сходства и различия между средствами массовой информации и блогосфе- рой. Исследуя тенденцию использования блога как средства массовой информации, делается вывод, что блогеры и журналисты – это две разные формы информирования населения о событиях в мире.

Ключевые слова: блогосфера, блог, блогер, средства массовой информации, журналистика, журналист, пресса.

Abstract. The formation of Internet technologies has led to the fact that blogs as a form of media are difficult to distinguish from traditional media. This article examines the similarities and differences between the media and the blogosphere. Exploring the trend of using a blog as a mass media, it is concluded that bloggers and journalists are two different forms of informing the population about events in the world.

Keywords: blogosphere, blog, blogger, media, journalism, journalist, press.

Традицион ММЧны алыштырган онлайн ресурсларның роле елдан-ел арта. Яңа шартларда мәгълүмат чыганагының сыйфатын бәяли торган гомуми критерийлар да искерә. Оперативлык, интерактивлык, үзәкләштерелгәнлек, экономиялелек һәм кулланучы тарафыннан контроль мөмкинлеге заманча медиа ресурсларның нәтиҗәлек дәрәҗәсен аерып тора. Төрле технологияләр онлайн-режимда контент булдырырга, көн кадагындагы темаларны күтәрергә мөмкинлек бирә. Шуңа күрә блоггинг социологлар, политологлар, культурологлар һ.б. игътибарын ныграк җәлеп итә.

Блогосфераның һәм социаль челтәрләрнең динамик үсеше интернет даирәсендә мәгълүмат киңлеген формалаштыру өчен зур мөмкинлекләр тудырды – Рәсәй халыклары телләрендә, шул исәптән татар телендә, Бөтендөнья интернет киңлегендә татарларның мәдәниятен, тарихын һәм динен популярлаштыру, шулай ук, милли журналистика өлкәсендә гражданлык сегментын көчәйтү өчен яңа мөмкинлекләр ачылды [1, с. 326].

Р.В. Жолудь фикеренчә, профессиональ ММЧ гражданлык журналистлары эшчәнлеген оештыру һәм аларның осталыкларын камилләштерү өчен кирәк. Гражданлык журналистикасы традицион журналистика нигезендә генә үсә ала [3, с. 179]. Әйтик, «Татмедиа» холдингы кайбер татар телле ММЧ сайтларында, төрле максатлар куеп, блоггерлар өчен мәйдан урнаштырган, үз телләрен һәм милли мәдәниятен популярлаштыруга җирлек әзерләгән. Ләкин, медиа төрләренең охшашлыкларын һәм аермаларын җентекләп өйрәнгәндә, блоггингның традицион ММЧна кермәве ачыклана. Без аларның аермаларын күрсәткән төп пунктларга тукталабыз.

I. Беренче чиратта, блоглар һәм ММЧ бер-берләреннән *максатлары* белән аерылып тора. Массакүләм мәгълүмат чараларының төп бурычы – мәгълүмат тарату. Блоггерлар, гадәттә, мондый максатка омтылмыйлар, ә

үзләре өчен кызыклы һәм әһәмиятле инфоповодка кагылышлы шәхси фикерләрен белдерәләр.

II. Блогосфераның ММЧдан төп аермасы – *мәгълүмат җиткерүнең әзерлек дәрәҗәсе*. Журналист һөнәре хезмәт бүленеше системасы ярдәмендә барлыкка килгән, ул мәҗбүри профессиональ әзерлек узуны үз эченә ала. Тиешле квалификацияле булмаган кеше журналист һөнәренә керешү киртәсен җиңә алмый. Блогосфера очрагында, мәгълүматны еш кына тиешле белеме булмаган кешеләр җиткерәләр.

Моннан тыш, журналистлар мәгълүматны җәмәгатьчелеккә үзләре эшли торган оешма исеменнән яктырталар. Бу – журналист алдында хокукый һәм профессиональ бурычлар торуын аңлата.

III. Блогларның ММЧ алдындагы өстенлеге – блоггерның аудитория белән *аралашу ысулы*нда. Журналистлардан аермалы буларак, блоггерларның шәхесара коммуникациягә мөрәҗәгать итү мөмкинлеге бар, бу язылучының лояльлек дәрәҗәсен күтәрүгә һәм мәгълүмат сайлап алуга уяу карашны киметүгә китерә.

Пост (язма) астында аңлатмалар калдырып, шунда ук җавап бирә алган аудиторияне җыйган бердәнбер массакүләм коммуникация чарасы – блогосфера. Калдырылган комментарийларның күпчелеге игътибарны җәлеп итә һәм аның әһәмиятен арттыра, шул сәбәпле мәгълүмат тизрәк тарала.

IV. Үзенчәлекле фактор булып *контент* та (басмаларның эчтәлеге) тора. Блоггерларның ММЧдан төп аермаларыннан берсе – басылган мәгълүматның күләме һәм ешлыгы. Блоггер даими мәгълүмат чыганагы түгел, аңа төгәл система булмау хас.

V. Блогосфера һәм ММЧның чираттагы аерып торган билгесе – *мәгълүмат урнаштыру мәйданы*. Ике як та басмаларны интернет челтәренә урнаштыра ала. Блоггингның төп аермасы – аудиториянең яңалыкларны мөстәкыйль формалаштыру мөмкинлеге: теләсә кайсы социаль челтәрдә һәр кулланучы үзен кызыксындырган кешеләргә язына ала. Бу – кулланучының яңалык тасмасында («новостная лента»да) үзе язылган блоггерларның басмалары гына пәйда булачагын аңлата.

ММЧның басма варианты блоггингтан күпкә калыша. Беренчедән, басма форматта яңалыклар журнал / газета чыккан көнгә турыдан-туры бәйле, ә бу мәгълүмат таралуны акрынайта. Икенчедән, басма матбугатның тиражы билгеле сандагы кешеләргә исәпләнгән, ә блоггинг чиксез аудиторияне колачлый. Өченчедән, элемтәнең бүтән каналлар аша башкарылуы, җавапның кичектерелүе әһәмияткә ия. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, күпчелек бас-

ма ММЧ заман белән бергә бара – укучы белән турыдан-туры аралашу өчен социаль челтәрләрдә блоглар булдыра.

VI. Тагын бер аерып торган билге – *аудитория.*

Аудиториянең журналистларга аермалы мөнәсәбәтен формалаштыруда ике фактор мөһим: а) җәмгыятьтә оешкан стереотип: журналист – хөрмәткә лаеклы һөнәр; ә) журналистның үз мәкаләсендә «юкка чыгуы» (газета / журналдагы мәкаләне укыганда аудитория мәгълүматны конкрет шәхестән түгел, ә бөтен редакция исеменнән кабул итә). Блогосферада исә башкача.

Беренче чиратта, аудитория блоггерның үзен кабул итә, аннары – җиткерелә торган мәгълүматны. Блогны һәркем алып бара ала, шуңа күрә блоггерга аудиториянең хөрмәт дәрәҗәсе журналистка караганда түбәнрәк. Бу ике фактор белән аңлатыла: а) блоггерның тиешле белеме булмау; ә) аудиториянең блоггерга «ул минем кебек үк кеше» дигән мөнәсәбәте. Шул сәбәпле, блогосферада еш кына язма гына түгел, автор үзе дә көчле тәнкыйтькә дучар була.

Шулай итеп, ике төп сәбәп аркасында блогосфераны традицион ММЧ төрләренә кертеп булмый дигән нәтиҗә ясый алабыз. Беренчедән, блогосфера бөтенләй башка максатларга һәм мотивларга омтыла. Икенчедән, бүгенге көндә блоггерларның эшчәнлеге, массакүләм мәгълүмат чараларыннан аермалы буларак, закон дәрәҗәсендә теркәлмәгән.

ӘДӘБИЯТ

1. Гарифуллин В.З. Ценностные ориентиры современной татарской журналистики // Ценности современного общества и средства массовой информации. – М.: МГУ, 2012. – С. 325-326.

2. Горошко Е.И. Интернет-коммуникация / Проблема жанра и типы текста в научном и медийном дискурсе. – М.: Изд-во межвуз. сб. науч. тр. Вып. 4. 2008. – с. 165-175.

3. Жолудь Р.В. Блогинг и профессиональная журналистика в современных массовых коммуникациях: противостояние или симбиоз? // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Филология. Журналистика. – 2011. – № 2. – С. 177-180.

4. Хаков В.Х. Стилистика һәм сүз сәнгате. – Казан, Татар кит. нәшр., 1979. – 160 б.

5. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture of Social Forecasting. New York, Basic Books, 1973.

А.Р. ГУБАЙДУЛЛИНА,
кандидат филологических наук
Казанский федеральный университет

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА СЭЯХЕТНАМЕ И ПУТЕВЫХ ОЧЕРКОВ ФАТИХА КАРИМИ

Аннотация. Статья описывает творчество Фатиха Карими, выдающегося представителя татарской интеллигенции XIX – начала XX вв. на примере произведений, таких как «Путешествие в Европу», «Путешествие в Крым» и «Письма из Стамбула». Фатих Карим обновляет особый жанр, называемый сэяхет-наме. Язык сэяхет-намэ богат приемами литературно-книжной речи и различными выразительными средствами,а так же близок к языку художественной литературы и старотатарскому литературному языку. В произведениях присутствует лексика, характерная для старотатарского литературного языка, традиционные фонетические особенности и грамматические формы.

Ключевые слова: творчество Фатиха Карими, сэяхет-намэ, эпистолярные произведения, старотатарский.

Abstract. The article describes the work of Fatih Karimi, an outstanding representative of the Tatar intelligentsia of the XIX – early XX centuries.on the example of works such as "Journey to Europe", "Journey to the Crimea" and "Letters from Istanbul". Fatih Karim updates a special genre called sayakhetname. The language of Sayakhetname is rich in literary and book speech techniques and various expressive means, as well as close to the language of fiction and the Old Tatar literary language. The works contain vocabulary characteristic of the Old Tatar literary language, traditional phonetic features and grammatical forms.

Keywords: creativity of Fatih Karimi, sayakhetname, epistolary works, old Tatar.

XIX – начало XX вв. – рассвет выдающихся представителей деятелей культуры татарской интеллигенции. В их круг можно отнести писателей, историков и общественных деятелей, таких как Шигабутдин Марджани, Каюм Насыри, Ризаэтдин Фахретдин, Габдулла Тукай, Гаяз Исхаки, Фатих Амирхан, Галимжан Ибрагимов, Галиаскар Камал, Дэрдменд (Закир Рамиев), Шариф Камал, а так же Фатих Карими, который внес значительный вклад в развитие татарского языка, создал художественные публицистические произведения, обновив жанр «сэяхетname».

Язык сэяхетнаме обогащен традиционными формами книжной и устной речи татарского языка, а в нем встречаются некоторые особенности наречий крымских татар и турецкого языка. Нельзя не подчеркнуть, что язык Фатиха Карими богат приемами литературно-книжной речи и различными выразительными средствами. В своих произведениях он описывает реальную жизнь и исторические события [1, с. 216].

В нашей работе проанализированы и исследованы такие произведения Фатиха Карими, как «Аурова сэяхетнамесе» («Путешествие в Европу»), «Карымга сэяхет» («Путешествие в Крым»), «Истанбул мэктублэре» («Письма из Стамбула»).

В 1898 г. Ф. Карими и хозяин золотых приисков Урала – Шакир Рамиев побывали в Германии, Австрии, Франции, Италии, Венгрии и Стамбуле. Целью их путешествия было ознакомление передовой промышленности высокой национальной культуры и науки Запада. Все увиденное Ф. Карими ярко воплотил в своем произведении «Путешествие в Европу», которое вышло отдельной книгой в 1902 году в Санкт-Петербурге. Язык сэяхет-наме близок с языком художественной литературы и старотатарским литературным языком.

В 1903 году Ф. Карими был приглашен на 20-летние юбилейное торжество газеты «Тэрджиман» («Переводчик») в качестве представителя газеты «Вакыт» («Время»), которая выходила в Оренбурге и играла большую роль в распространении научных, просветительских идей и пробуждении общественной мысли татарского народа. После этой поездки в свет выходт книга Карими «Путешествие в Крым» («Кырымга сэяхет»), изданная в 1904 году в Оренбурге. В ней описаны природа и города Крыма, такие как Ялта, Севастополь, Симферополь и др. [2, с. 370].

Значимую роль в творчестве Ф. Карими играет эпистолярно-публицистическое произведение «Истанбул мэктублэре» («Письма из Стамбула», которое вышло в 1913 году отдельной книгой. В ней он описал ряд войн на Балканах в 1912-13 гг., в которые были втянуты Турция, Болгария, Греция, Италия. На тот момент Ф. Карими был корреспондентом газеты «Вакыт».Почти целый год, находясь в этих «горячих точках», он отправлял одно за другим 70 писем, которые печатались в газете «Вакыт». Данная книга представляет эпистолярно-публицистический жанр. Эта книга стала негласной энциклопедией жизни Турции перед мировой войной. В «Путевых очерках» и эпистолярно-публицистических произведениях присутствуют слова, характерные для старотатарского литературного языка, традиционные фонетические особенности и грамматические формы. Основной лексикой в этих произведениях служат древне- и старотюркские слова: айак (нога; чаша), йаг (масло), арка (спина), бай (богатый), бак (смотри), байрак (знамя), бал (мед), эр/ир (мужчина), эрк/ирек (воля), ики/ике (два), ини/эне (младший брат), ач (открой), бар (иди), йара (будь угодным) и др. [3, с. 323].

Наблюдаются заимствованные слова из арабского и персидского, западноевропейских и русского языков. Например: техдид (ограниченный), васигъ

(широкий), истифаде (использование), дарел фенун (высшее учебное заведение, университет), мэгъдэн (руда), лисан (язык), педэр (отец), пэриивш (унылый), мошэвэрэ (совет); колонист, фельдшер, миллион, команда, солдат, партия, кабинет, пароход, миноносец, и другие.

Так же можем наблюдать образование сложных слов, в которых вторым компонентом является персидское слово «ханэ»: месафиханэ (гостиница), тэгамханэ (столовая), кыйраэтханэ (читальный зал), хэйриятханэ (дом оказания помощи), идарэханэ (дом управления), гыйлемханэ (дом науки), хастаханэ (больница), дэресханэ (учебный класс), уенханы (игральный дом), комарханэ (дом азартных игр), фонографханэ (дом музыки), почтаханэ (почта), музэханэ (музей).

Некоторые словосочетания, заимствованные из арабского и персидского языков представляют собой изафетные конструкции: аятэ кэримэ (аяты Корана), эхвале тарихия (истрические дома), эсэре кадимэ (древние письменные памятники), фэнуне хазыйрэ (современные науки), сэгадат бэшэрия (человеческое счастье) и др.

Язык Фатиха Карими отражает значительные изменения в области морфологии татарского литературного языка. В именах существительных наряду с традиционными книжными особенностями большое развитие получает употребление грамматических форм, широко распространенных в живом народно-разговорном языке: жирлэремез (традиционно-книжная форма) – жирлэребез, эшлэремез – эшлэребез, гаскэремез – гаскэребез и др.

В грамматических категориях имен существительных основное место занимают народно-разговорные формы в дательно-направительном падеже: аффиксы -га/-гэ, -ка/-кэ, в винительном: -ны/-не. Огузский вариант дательного падежа -а/-э употребляется только после аффиксов притяжательности. Например: кулыма, күземә. [4, с. 59].

Относительные прилагательные заимствованные из арабского языка сохраняют аффиксы -и, -ый: гомуми (общий), сэяси (политический) и др.

Параллельное употребление старотатарских и преобладание народно-разговорных форм в эпистолярно-публицистических произведениях Ф. Карими наблюдается в местоимениях: анлар – алар, бондан – монан, бонлар – болар, бондый – мондый, ошбу – бу, шушы и др.

Часто встречаются причастия прошедшего времени стро-татарского языка на -дык/ -дек, -мыш/ -меш, -ан/-эн, которые в начале XX века заменяются формами народно-разговорной речи: -ган/ -ген, -кан/ -кен. Например: «Анлаша алмадыклары халдэ», «булдыкча», «китдекчэ», «фикерен ачмыш», «кичермеш», «табигатен гузэллэндермеш», «булмыш».

Богатый язык произведений Фатиха Карими отображает новый этап, характерной особенностью которого является сближение лексических. фонетических, грамматических норм с живой народной речью.

Татарский просветитель, писатель, журналист и общественный деятель Фатих Карими оставил после себя богатое творческое наследие. Он внес значительный вклад в развитие татарского языка, создал художественные, публицистические, эпистолярные произведения и обновил особый жанр, называемый сэяхет-наме.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хаковские чтения – 2011. Материалы региональной научно-практической конференции студентов и аспирантов, посвященные памяти заслуженного профессора Казанского государственного университета Вахита Хозятовича Хакова / Науч. ред.: Ф.Ш. Нуриева; сост.: Х.Х. Кузьмина, Л.Н. Закирова. – Казань, 2011. – 216 с.

2. Гатин А.А. Фатих Карими: педагогическая и общественно-политическая деятельность: дис. … канд. пед. наук. Казань, 2008. – 370 с.

3. Хаков В.Х. Татар әдәби теле тарихы. – Казан: КДУ нәшрияты, 1993. – 323 б.

4. Хаков В.Х. Развитие татарского национального литературного языка и его стилей: автореф. дис. …д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1971. – 59 с.

Д.Д. ЖАНДАРБЕКОВА,

докторант,

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

УСЛОВНОСТЬ В ТЕРМИНОЛОГИИ И ТЕРМИНОТВОРЧЕСТВЕ

Аннотация. В статье рассматривается необходимость наличия определенной степени обусловленности в процессе создания термина. Для определения направления в творчестве термина возникает необходимость в первую очередь обозначить научные принципы создания, формирования термина. А для установления принципов терминологии необходимо всесторонне изучить такие вопросы, как методы терминообразования, основные источники формирования терминологической лексики и определение путей и порядка восприятия терминов с иностранных языков.

Ключевые слова: термин, лексика, язык, наука, терминообразование, терминотворчество, слово

Abstract. The article considers the need for a certain degree of conditionality in the process of creating a term. To determine the direction in the creativity of the term, it becomes necessary first of all to designate the scientific principles of the creation, formation of the term. And in order to establish the principles of terminology, it is necessary to comprehensively study such issues as methods of term formation, the main sources of the formation of terminological vocabulary and the definition of ways and order of perception of terms from foreign languages.

Key words: term, vocabulary, language, science, term formation, term creation, word

Любой термин специальной лексики может быть, создан тем или иным способом терминообразования. Независимо от того, как создаются научно-технические термины, очевидно, что в процессе создания терминов существует определенная степень условности и искусственности. Несмотря на это, с точки зрения связи между термином «слово» и значением нетермина «слово», положенных в основу его создания, мнения журналистов и ученых не совпадают. Особенно в последние годы отчетливо видна разница во мнениях в связи с ускорением процесса создания терминов на основе родного языка.

Одна группа журналистов-ученых говорит, что большинство вновь созданных терминов являются искусственными, они не могут в точности передать понятие терминов, их значения необширны, поэтому лучше по возможности принимать иноязычные термины без изменений, это не повредит нашей лексике, что если мы используем наши родные слова в терминологическом смысле и придаем им дополнительное значение, они могут образоваться как термин.

Параллельное сосуществование подобных, мало совместимых друг с другом мнений свидетельствует о том, что многие теоретические и практические проблемы терминологии еще не решены научно. Конечно, с точки зрения принципа, что истина возникает из разных мнений, лучше и даже законно иметь разные мнения. Однако вскоре этот вопрос был поднят. В различных областях науки и техники появляются новые концепции. Они должны иметь название по определенному общему закону и занимать подобающее место в терминологической системе языка. Поэтому не время долго спорить, не найдя правильного решения проблемы. Иными словами, сохранение разногласий без достижения научно обоснованного общего согласия, несомненно, вызовет сложности в терминологии и окажет негативное влияние на процесс терминотворчества.

Для определения направлений терминотворчества, прежде всего, необходимо определить научные принципы терминотворчества, образования и их заимствования из иностранных языков. Для установления принципов терминологии должны быть всесторонне изучены такие вопросы, как способы терминизации, основные источники формирования терминологической лексики, определение способов и порядка заимствования терминов из иностранных языков. Нельзя сказать, что эти аспекты казахской терминологии вообще не изучены. Начиная с А. Байтурсынулы, опубликованные в

последующие годы работы таких учёных, как А. Кайдаров, О. Айтбаев, Б. Калиев, Ш. Билалов, содержат много открытий. Но, несмотря на это, нельзя сказать, что терминология слишком мало изучена по сравнению с другими областями языкознания.

Показать взаимосвязь между общей лексикой и терминологической лексикой, представляющей собой небольшую систему языка, путем анализа семантической структуры общеупотребительных слов и терминов, определения сходства терминов и нетерминов с их собственными характеристиками в настоящее время на наш взгляд является одним из вопросов, которые требуют детального изучения. Ниже мы сопоставляем сходства и различия семантических особенностей термина и слов в национальном языке, положенных в основу его создания, и стремимся определить семантические отношения между ними и тем самым углубиться в значение условности в языке и терминологии.

Мы уже упоминали, что некоторые ученые считают искусственность терминов своей слабостью. Прежде всего, остановимся на вопросе искусственности этих терминов.

Всемирно известный репортер-ученый Бодуэн де Куртенэ, говоря, что язык – это инструмент, который служит человеку, что человек не только имеет право изменять его в своих целях, но и делает это своим социальным долгом: «Много новых слов а научно-технические и другие термины создаются только на основе сознательной деятельности человека, их называли «искусственно созданными» [1, с. 148]. Искусственность термина подчеркивают многие другие терминологи. Г.О. Винокур, один из ученых, много лет занимающийся проблемами терминологии на профессиональном уровне, говорит, что «Термины не появляются сами по себе, они придумываются по необходимости, они «изготавливаются вручную» [2, с. 24], тогда как авторы монографии «Общая терминология» говорят, что «научная терминология современной эпохи представляет собой искусственно сформированный лексический пласт» [3, с. 8].

Если вся терминология представляет собой набор искусственных слов, как мы можем понять наше бегство от искусственности? Критикуя искусственность вновь созданных терминов, мы все пользуемся терминами, созданными А. Байтурсынулы, и приводим их в качестве примера, говоря, что термин должен быть создан таким же образом. Если подойти к истине, то все термины, созданные А. Байтурсынулы, такие как начальный, повествовательный, определительный, дополнительный, глагол,

существительное, местоимение, союз, были в свое время искусственными. В ходе последовательного употребления они приобрели правильную форму, их искусственность была забыта и они стали нашими привычными терминами. Среди новых терминов, в настоящее время есть достаточно возможных к применению. Необходимо лишь дифференцировать их и реализовать.

После деятельности А. Байтурсынулы, показавшего пример создания термина на основе родного языка, работа по созданию термина также остановилась. В результате мы пришли к ситуации, когда иноязычные термины составляют более 70 процентов словарного запаса нашего языка. В то время как мы пытаемся исправить ситуацию, в интересах национального языка, наш отказ от терминов, созданных на основе родного языка, показывают об ограниченности языковых возможностей.

Не признавать искусственность термина значит неправильно понимать функцию языка, иными словами, препятствовать активизации способов словообразования в нашем языке, тем самым препятствуя созреванию и развитию национального языка. Напротив, мы считаем, что одной из главных задач ученых-журналистов должно стать обнаружение неизведанных возможностей словообразовательных (терминообразовательных) способов и содействие обогащению национального языка.

Что касается значения терминов, созданных на основе наших родных слов, то они не могут точно передать понятие термина, заметим, что и это мнение в большинстве случаев выражается поверхностно. Известно, что в специальных областях всегда появляются новые понятия, и им необходимо дать название, но в новой лексике они все уже имеет свое название. Поэтому при внедрении новых понятий используются имена, уже существующие в языке, то есть наименование названного понятия всегда является результатом второго процесса наименования (номинации). Поскольку термин представляет собой искусственное слово, созданное сознательно, то можно сократить значение слова, уже существующего в языке, являющемся основой его создания, добавить к нему дополнительное значение, а также создать новое слово, основанное на нем.

Говоря об отсутствии точного изложения понятия, нельзя не упомянуть точности изложения понятия. Под словом, точно передающим понятие, мы понимаем способность сочетать в себе основные характеристики понятия с его названием, отличающие его от других понятий. От этого напрямую зависит успешное или неудачное создание термина. Однако следует учитывать и то, что в терминологии основные признаки понятия проявляются через определение

термина. Тот факт, что в процессе создания термина допускается много условностей, также влияет на его определение. В процессе терминообразования и стабилизации значения термина особую роль играет его дефиниция.

Авторы монографии «Общая терминология» указывают в своих работах, что «терминологу необходимо обращать внимание на происхождение и значение слова только при обозначении этого понятия словом, а после того, как термин создан, оно отрывается от своего первоначального значения и развивается в соответствии с самой терминологией» [4, с. 87].

Нет сомнения, что при словесном обозначении названного понятия будет присутствовать искусственность и условность. Однако из этого не должна возникать мысль о том, что новое понятие можно определить любым словом. В процессе создания термина, каким бы условным он ни был, необходимо опираться на значение слова, уже существующее в языке, обращать внимание на его этимологию или сопоставлять понятия, уже существующие в языке.

Мы обращаем особое внимание на ведущую роль понятия в анализе термина и акцентируем на нем внимание. Иными словами, сравнивая признаки понятий, мы знаем, что можно определить общие темы, составляющие значения термина-слова и нетерминового слова, являющегося основой его создания. А общность терминов показывает связь термина с общеупотребительными значениями слова, положенными в основу его создания.

Лексиколог Е.В. Кузнецова говорит: «семы, составляющие лексическое значение слова, соответствуют признакам понятия, обозначаемого этим словом. Знаки понятия отражают признаки явлений реальной жизни, поэтому символы обладают неязыковым качеством» [5, с. 32].

Теоретическая основа нашего исследования, ориентирующая понятийное поле при анализе терминов, укреплена мнением ученого. На наш взгляд нет сомнений в правильности вывода ученого. Следовательно, можно сказать, что признаками указанного понятия являются общеупотребительные слова и значение термина, образованное на основе этого слова.

Можно сказать, что условность в терминотворчестве свойственна терминам, созданным всеми способами словотворчества. Но при длительном использовании их искусственность остается незамеченной. Если мы начнем выяснять способы их создания, то увидим условность создания термина. Поскольку вновь придуманные термины еще не стали привычными, их условность сразу очевидна. Это хорошо видно на примерах, взятых из словаря новых терминов [6].

Например, такие термины, как жал (аренда), құжат (документ), бәсеке (конкуренция), несие (кредит) и т. д. - если они созданы с использованием семантического подхода, такие термины как қауымдастық (объединение), зейнеткер (пенсионер), демеуші (спонсор), были созданы с использованием синтетического подхода. Такие термины, как сенімхат (доверенность), нарықтық экономика (рыночная экономика), іс жүргізу (делопроизводство), аманат ақша (вклад) были созданы посредством аналитического подхода.

Таким образом, при переходе к искусственности и условности в терминотворчестве, необходимо опираться на закон, являющийся основой реализации этой условности. Другими словами, условность также имеет свою легитимность, что напрямую связано с понятием законности. При названии нового понятия в какой-либо специальной области это понятие сравнивается с ранее известными понятиями. Любое сходство между мысленно сравниваемыми понятиями (форма, функция, тип и т.д.) приводит к замене названия уже известного понятия новым понятием. Если название ранее известного понятия, то есть лексемы, переносится на новое понятие без каких-либо изменений, то осуществляется лексико-семантический путь терминосистемы, а появление новой лексемы, ее включение в состав словосочетания реализуется другими способами.

Итак, при названии нового понятия обязательно нужно прибегнуть к условности. Если бы мы не признали такую обусловленность, было бы невозможно создать новый термин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. –М.,1963. Т. II. С. 140.
2. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Тр. Мифли. – М., 1939. Т. 5. – С. 24.
3. Суперанская Л.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. – М.: Наука, 1989. – 243 с.
4. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. – М.: Наука, 1989. – 243 с.
5. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М.: Высш. Шк., 1989. – 216 с.
6. Қалиев Б., Күркебаев Ш. Орысша-қазақша және қазақша-орысша терминдер сөздігі. – Алматы, 1960. – 33 б.

Р.Р. ЗАЙНУЛЛИНА,
ученица 6 класса
муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия № 75» Московского района г. Казани

Л.Ф. ЗАЙНУЛЛИНА,
учитель родного языка и литературы
муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия № 75» Московского района г. Казани

С.С. СОЛНЦЕВА,
учитель русского языка и литературы
муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия № 75» Московского района г. Казани

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПЕРЕВОД СТИХОТВОРЕНИЙ ТАТАРСКОГО ПОЭТА МУСЫ ДЖАЛИЛЯ НА РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Аннотация. В нашей работе представлены основные трудности и особенности перевода с татарского языка русский на английский на примере известного стихотворения Мусы Джалиля «Красная ромашка». В приложении 2 представлены некоторые примеры русского и английского переводов с татарского языка самого знаменитого стихотворения Мусы Джалиля «Красная ромашка».

Ключевые слова: язык, литература, перевод, культура, традиции.

Abstrakt. Our work presents the main difficulties and features of translation from Tatar into Russian into English on the example of Musa Jalil's famous poem "Red Daisy". Appendix 2 presents some examples of Russian and English translations from Tatar of Musa Jalil's most famous poem "The Red Daisy".

Keywords: language, literature, translation, culture, traditions.

Мир представляет собой удивительный сплав культур и языков, каждый со своими уникальными особенностями и красотой. Сегодня английский язык по праву считается одним из самым распространенных языков. И действительно, на этом языке сегодня говорят практически во всех странах мира, этот язык стал обязательным для изучения и в нашей стране.

Таким образом, целью нашего исследования – стало повышение мотивации к изучению английского, русского и татарского языков, обогащение лексики при переводе стихотворений с татарского на русский и с русского на английский язык на примере стихотворений татарского поэта Мусы Джалиля. В этом году 15 февраля Мусе Джалилю исполнилось 117 лет, это пример, невероятно стойкого духа, храбрости, смелости и чести, любви к семье и родине,

преданности нашего соотечественника, который вдохновляет молодое поколение и в наше непростое время.

Его произведения переводили многие известные поэты, переводчики: и, Френкель, и С.Я Маршак, и А.Ахматова, и В.Тушнова, С.Ботвинник, Э.Багрицкий, Я.Козловский, П.Антокольский, Р.Бухарев, М.Львов, А.Тарковский, В.Ганиев и многие другие, жившие в ту же эпоху, что и он. В приложении 1 нам удалось собрать в один список самые известные переводы его стихотворений, которые можно найти на просторах интернета.

Также в нашей работе представлены основные трудности и особенности перевода с татарского языка русский на английский на примере известного стихотворения Мусы Джалиля «Красная ромашка». В приложении 2 представлены некоторые примеры русского и английского переводов с татарского языка самого знаменитого стихотворения Мусы Джалиля «Красная ромашка».

Стихотворение «Красная ромашка» написано в 1942 году. Прочитав оригинальный текст на татарском языке, мы нашли участников стихотворения: ромашки, ветер, заря, красная ромашка, храбрый воин, враг, его кровь (смотреть в приложении 2)

На сегодняшний день известны два перевода этого произведения на русский язык: И. Френкеля и Ю. Кушака. Несмотря на близость к тексту, в них есть принципиальные различия, что говорят о том, что даже самый кропотливый перевод – это всегда авторское прочтение, всегда собственные мысли и своя идея.

В стихотворении И. Френкеля чётко определяется структура того ясного стихосложения, что диктует нам традиции русской поэзии 19 века в лице А.С. Пушкина, Н.А. Некрасова, А.А.Фета: чеканность хорея, понятные парные рифмы. Образ самого героя – бойца прочерчен:

Тут лежал боец-герой. / Он с врагами стал сражаться, / Он один, а их пятнадцать. / Он их бил, не отступил, / Только утром ранен был …

Автор подчёркивает бесстрашие, богатырскую удаль и титанический ратный подвиг, который делает поступок бойца значимым и самозабвенным.
При этом финал стихотворения трагичен:

Он ушел, его здесь нет – / Мне одной встречать рассвет.

Красный цвет становится цветом кровавого боя, несправедливости, но в то же время и символом жизни, преемственности лучших качеств, которые могут быть у каждого человека.

Стихотворение в переводе Ю. Кушака – несколько иное. Сюжет соблюдён, но ритм совсем иной. Создаётся впечатление, что у переводчиков были

разные задачи: для И. Френкеля главным было соблюсти точность, донести мысль М. Джалиля, для Ю. Кушака показать красоту и мелодичность татарского стихосложения, многослойность флексий и национальный колорит.

Трагичность стихотворения создаётся за счёт чувств лирической героини в образе ромашки и поступка солдата: *В страхе я всю ночь дрожала. / Здесь солдат в разгаре боя / Защитил меня собою.*

Финал стихотворения, в отличие от стихотворения И. Френкеля, оптимистичен: *И пошёл он снова биться. / Кровь его во мне струится, / Алой звёздочкой горю я, / На заре о нём тоскуя.*

Герой побеждает и остаётся жить, продолжая правое дело восстановления справедливости, оставляя веру в победу добра.

Перевод стихотворения «Кызыл ромашка» на английский язык – это не просто замена одного слова таким же, но на другом языке, – это столкновение различных культур, личностей, традиций и национального колорита. Мало известной С. Валеевой при переводе этого стихотворения - удалось как можно точнее выразить мысль автора, при этом, не забывая передавать различные авторские художественные приемы: образ красной ромашки The Red Ox-Eye Daisy, бесстрашия советского солдата, обагряющего кровью родную землю ради ее защиты:

All the night I was afraid./ There was a battle here / And the soldier without fear/ Protected me with his wide chest. / No doubt, he did his best.

Бесконечной любви к Родине, памяти предков и гордости за простых людей, ставших плечом к плечу на защиту родной земли в трудный для нее час:

My soldier fights again, I see. / But I am proud, his bloods in me. / I'm twinkling, twinkling like a star. / Miss you, soldier, you are far"

Также можно проследить отличные от русского стихосложения законы, по которым производятся в английской поэзии ипостасы метра - замены одной из стоп в строке стопой другого вида, отличной от «титульной» стопы данного размера, например с ямба на хорей, с хорея – на ямб в пределах одной строки. Конечно, ввиду обилия в английском языке односложных слов, артиклей, выпадающих гласных в слове ипостасы в английской поэзии встречаются гораздо чаще, нежели в русской, и на этом мы специально останавливаться не будем. Также следует обратить внимание, что в английском переводе увеличилась сама длина строки, т.е. во времени, необходимом на ее произнесение, что указывает на качественное различие между элементами, составляющими ритмические единицы, о чем говорилось выше.

Перевод с татарского на русский и на английский языки довольно часто вызывает значительные трудности даже у профессионалов. Особенно проблематично иногда бывает переводить устойчивые выражения и особые словосочетания. При переводе художественных произведений одной из основных задач является сохранение индивидуального стиля автора произведения. Для этого переводчику необходимо изучить творчество автора, для того, чтобы понять, что характерно для его манеры письма, что отличает его творчество от произведений других поэтов, в чем состоит его индивидуальный стиль.

Переводы известных и неизвестных авторов вдохновили и меня на подобную работу. В качестве основы я выбрала стихотворение Мусы Джалиля «Сәгать». Это стихотворение из цикла творчества Мусы Джалиля, посвященного детям, которое знакомит с понятием «время» и обучает умению определять время и планировать дела. Вот что у нас получилось:

Сәгать	**Час**	**The hour**
Сәгать суга: «даң, даң!..» Хәбәр бирә таңнан: Бакчага барырга Унбиш минут калган.	Часы нам бьют: «Пора! Пора!» Нас будят на рассвете: Идти нам в сад теперь пора Без четверти уже.	Clock strikes: "glory, glory!.." Gives a message at dawn: Go to the garden, What`s a story? Fifteen minutes left.
Сикереп торды Марат, Күрә — эшләр харап. Тагын соңга калган, Шул йокыга карап.	Вскочил Марат и увидал, как много не успел он порушил всё проклятый сон Как многого не сделал	Marat jumped out, Things have fallen apart. Belated again, Looking at this dream.
Сәгать йөри: «келт, келт!..» — Тиз бакчага кит, кит!.. Марат аңа дәшә: — Тукта, мине көт, көт!..	И вновь часы кричат: «Кельт, кельт!..» - Быстрее уходи!.. Марат отчаянно зовет : - Постойте . Подожди!..	The clock is running: "Celt, Celt! .." - Quickly go away, away!..
Сәгать җырлый: «диң, диң!..» — Мин бит туктый белмим. Моннан ары: «зиң, зиң!» Миңа карап йөр син!..	Часы поют: «Вперёд, вперёд!.» - Будь чемпионом, будь И я бегу, и труден путь Я на горе. Смотри!	Marat calls him: - Wait, wait, wait!.. The clock sings: "Let`s go." - I don't know how to stop. Next beat: "Zin, Zin!" Hey, you, look at me!..

Таким образом, при переводе стихотворения сложнее всего подобрать перевод таких стилистических фигур речи, как метафора, эпитеты, сравнения, пословиц фразеологических оборотов, соблюсти точность перевода, рифмуя строки. Мы старались учитывать идентичность текста, стиль автора, рифму, размер, обороты речи, легкость восприятия и запоминания. Мы отражали весь спектр переводимого материала. Мы пришли к выводу, что для художественного поэтического перевода одного знания языка мало. Надо ещё уметь на нём мыслить и вкладывать в него свою душу. Не всякому по силам увидеть и передать в переводе всю смысловую полифонию стихов. Посади рядом сто переводчиков, и мы получим сто различных вариантов перевода.

Л.Р. ИБРАЕВА,

туган тел һәм әдәбият укытучысы

муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе

Казан шәһәре Совет районының 167 нче урта гомуми белем бирү мәктәбе

ТАТАР ТЕЛЕНДӘҺӨНӘР АТАМАЛАРЫ

Аннотация. Важно изучение названия профессии, употребляемых в языке, которые позволяют представить об изменениях в языке в целом, прогнозировать отдельные тенденции развития языка в будущем.

Ключевые слова: профессия, термины, названия профессий, научное изучение.

Abstract. It is important to study the names of the profession used in the language, which allow you to imagine changes in the language as a whole, to predict individual trends in the development of the language in the future.

Keywords: profession, terms, names of professions, scientific study.

Кешенең билгеле бер һөнәр вәкиле булуы – аның төп характеристикаларының берсе. Теләсә кайсы өлкәдәге терминнар күләм һәм сыйфат ягыннан даими үзгәреш кичереп торалар. Бер терминнар искерәләр, кулланылыштан чыгалар, яңа төшенчәләргә атама булган яисә иске төшенчәләрнең эчтәлеген төгәлрәк ачып бирә торган яңа терминнар хасил була. Фән һәм техника, бизнес, хезмәт күрсәтү өлкәләре киңәюгә бәйле рәвештә бүгенге көндә күп кенә яңа һөнәрләр барлыкка килде һәм шуның нигезендә татар теленә күпләгән яңа һөнәр атамалары керде. Мөгаен, якын киләчәктә кешеләрне һөнәр буенча атаучы тагын күп кенә яңа сүзләр барлыкка килер. Атамаларның гел үсештә булуы аларны өйрәнеп, тикшереп торуны сорый. Шуны

истә токкан хәлдә, без укучылар белән татар телендәге һөнәр атамаларына игътибар юнәлтергә тиешбез.

Һөнәр – кешелек җәмгыятенең һәр этабында шәхеснең мөһим характеристикасы булып тора. Татар телендәге бүгенге көндә актив кулланыла торган һөнәр атамаларыннан актёр, хакер, официант, риелтор кебекләрне атап үтә алабыз. Шулай ук, телебезгә соңгы елларда гына үтеп кергән яңа сүзләр саналган һөнәр атамалары да бар. Шулар рәтендә блогер, ютубер, фрилансер лексемаларын теркәп үтәргә мөмкин. Татар телендәге һөнәр атамалары кулланылу дәрәҗәсе ягыннан гына түгел, ә килеп чыгышлары ягыннан да төрле. Төрле тарихи элемтәләр нәтиҗәсендә телебезгә гарәп-фарсы (мөхәррир), рус (врач) телләреннән дә һөнәр атамалары үтеп кергән. Европа телләреннән, бигрәк тә, инглиз чыгышлы алынмалар актив. Мисалга фрилансер, риэлтор һ.б.ларны китереп үтә алабыз. Моннан тыш, телебездә латин (секретарь, доктор) теленнән үзләштерелгән һөнәр атамалары бар. Аерым очракларда, атаманың кайсы телдән чыгышы мәсьәләсе бәхәсле. Әйтик, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә инженер сүзе француз теленнән дип күрсәтелсә, рус теленең универсаль сүзлеге аны латин сүзе дип таный.

Укучылар белән эзләнү нәтиҗәсендә түбәндәге фикерләргә килдек: татар телендә һөнәр атамалары арасында гарәп-фарсы телләреннән үтеп кергәннәре дә, рус-европа телләреннән үзләштерелгәннәре дә бар. Сан ягыннан инглиз теленнән кергән атамалар күбрәк.

Яңа һөнәрләр барлыкка килгән саен, аларның атамаларын фәнни өйрәнү ихтыяҗы да алгы планга чыга. Телдә кулланылган атамаларны өйрәнү гаять мөһим, алар гомумән телдәге үзгәрешләр турында фикер йөртергә, киләчәктә тел үсешендәге аерым тенденцияләрне фаразларга мөмкинлек бирә.

ӘДӘБИЯТ

1. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге / төз. К.З. Хәмзин, М.И. Мәхмүтов, Г.Ш. Сәйфуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. – 793 б.

2. Современный универсальный словарь русского языка: 6 словарей в одном: более 33000 слов и выражений / Ю.В. Алабугина, О.А. Михайлова, Л.А. Субботина, М.Э. Рут. – М.: Астрель, 2012. – 1021 с.

3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Казан, 1981. – Т. 3. – 832 б.

М.М. КНИСАРИНА,
доктор философии PhD, доцент кафедры психологии
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова

К.О. КАЗИЕВ,
доктор философии PhD
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

Г.С. ЖУМАЛИЕВА
старший преподаватель кафедры психологии
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация. Данное исследование посвящено определению методических особенностей процесса повышения социальной ответственности у обучающихся в условиях их профессионального становления в университете. По изучаемой проблеме методом наблюдения и анкетного опроса среди профессорско-преподавательского состава (ППС) университета были определены сдерживающие факторы формирования социальной ответственности среди студенческой молодежи – это незнание или не владение педагогами методических инструментов формирования и повышения социальной ответственности. Педагогии университета осознают свою причастность в подготовке специалистов и воспитании граждан современного государства, но не обладают на достаточном уровне информацией о проблемах социального характера и не владеют методами и приемами повышения социальной ответственности в образовательном процессе.

Ключевые слова: социальная ответственность, социальная ответственность обучающихся, дидактические методы повышения социальной ответственности обучающихся

Abstract. This study is devoted to determining the methodological features of the process of increasing social responsibility among students in the conditions of their professional formation at the university. According to the studied problem, by the method of observation and questionnaire survey among the teaching staff of the university, the constraining factors of the formation of social responsibility among students were identified - this is ignorance or lack of possession by teachers of methodological tools for the formation and improvement of social responsibility. The pedagogies of the university are aware of their involvement in the training of specialists and the education of citizens of the modern state, but they do not have sufficient information about social problems and do not know the methods and techniques of increasing social responsibility in the educational process.

Keywords: social responsibility, social responsibility of students, didactic methods of increasing the social responsibility of students

Социальная ответственность становится все более важной концепцией в 1222дебатах о том, как поддерживать конкурентоспособность и устойчивость в

контексте глобализации. Эта концепция использовалась для защиты общепринятых ценностей и укрепления чувства солидарности и сплоченности [Vasilescu et al., 2010: 4178]. В сочетании с ценностями СР декларация Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (2009 г.) предлагает чрезвычайно важный вклад с точки зрения того, как принципы и ценности университетов связаны с повседневной жизнью общества в целом сплоченности [Santos G. et al., 2020: 122]. К ним относятся достоинство, свобода, гражданство, демократия, участие, социальное и поддерживающее сосуществование, общее благо, социальная справедливость, экологически устойчивое развитие, а также признание и признание разнообразия, поэтому социальная ответственность стала ключевым аспектом современного образования в условиях профессиональной подготовки в университете.

Поскольку обучение молодых людей - это большая ответственность за будущее поколение, то и применяемые подходы, принципы должны соответствовать требованиям образовательной системы. Так, научное педагогическое сообщество постоянно оказывает колоссальную поддержку педагогам и образовательным организациям выстраивать траектории развития, ведущие к успеху и процветанию.

Актуальность темы вытекает из ряда факторов и требует внимания в образовательной сфере. Прежде всего, учебные заведения – это место, где обучающиеся развивают понимание своей гражданской ответственности. Обучение социальной ответственности способствует формированию этических навыков и ценностей у студентов. Эти навыки ключевые в их будущих профессиональных карьерах. Современное общество сталкивается с различными социальными вызовами, такими как изменения климата, неравенство и социальная несправедливость. Обучающиеся должны быть готовы к эффективному участию в решении этих проблем. Формирование социальной ответственности помогает развивать лидерские качества у студентов, укрепляя их способность вдохновлять и координировать усилия в решении социальных задач. Изучение социальной ответственности способствует более тесной социальной интеграции студентов, создавая позитивное образовательное окружение и способствуя их активному участию в общественной жизни.

Таким образом, социальная ответственность личности обучающегося, как ценностная позиция и целевая установка личности, находит свое выражение социально ответственном поведении, трудовой активности в соответствии с внешними требованиями и общественными нормами.

Необходимость целенаправленного комплексного изучения проблемы со-

циальной ответственности обучающейся молодежи позволила провести серьезную научно-теоретическую, информационно-просветительскую работу по включению вопросов повышения социальной ответственности в учебно-воспитательный процесс, обновить содержание учебных программ соответствующим контентом о социальной ответственности, разработать образовательные программы, академические модули, состоящих из социальных, научных и культурно-воспитательных мероприятий, в которых происходит профессиональное и гражданское становление личности, формирование патриотизма и социальной ответственности. Безусловно, следует выделять и одно из условие успешного и эффективного повышения социальной ответственности у педагогов – это методическая компетентность, как осведомленность и готовность применять в своей практике знания о методах принятия управленческих решений социального характера, быть самому субъектом социально ответственного поведения, повышать квалификацию в области социальной ответственности, осуществлять социальное сотрудничество с другими субъектами образования и т.п.

В рамках проводимого исследования по изучению социальной ответственности обучающихся отечественных университетов в Западном Казахстане, которое финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP09058126), были проделаны мероприятия, позволившие представить комплексную работу по повышению социальной ответственности у обучающихся в условиях их профессионального становления в университете. Были проанализированы все аспекты образовательного процесса в той или иной степени формирующие социальную ответственность личности. Так, по нашему мнению, помимо методических, организационных составляющих, уже в самом содержании образовательных программ должно быть обозначен ориентир на личностное развитие будущих специалистов с акцентом на важных составляющих профессионализма. Так, анализ Рабочих Учебных Планов (РУПов) нового учебного 2023-2024 года показал, что только на 1 курсе имеется соответствующий контент образовательных программ, направленный на повышение социальной ответственности у обучающихся.

Например, в рамках Рабочего учебного плана на 2023-2024 учебный год образовательной программы 6ВМ10102 – «Стоматология» (бакалавриат) на первом семестре 1 курса предложен модуль «Управление и менеджмент» цикла БДО, состоящий из дисциплин «Профессиональный иностранный язык», «Психология управления», «Менеджмент», 180 часов по 60 часов. Модуль

«Социально-политических знаний» цикла ООДО включает дисциплины SPK 1106 «Социология, политология, культурология» (180 ч.), Psih 1106 «Психология» (60 ч.). Модуль «Биоэтика и основы антикоррупционной культуры» цикла БДВ представлен дисциплиной VSKN 1206 «Введение в специальность и коммуникативные навыки» (90 ч.) и цикла ООДВ – OAKMP 1208 «Основы антикоррупционной культуры и медицинское право» (180 ч.).

По образовательной программе 7ВМ10103 – «Педиатрия» на 1 курсе изучается модуль "Введение в медицину" Введение в профессию» цикла БДВ «Биоэтика с основами коммуникативных навыков», 150 часов, что в целом является отличным средством рассмотрения вопросов по социальной ответственности, поскольку сама специфика вышеуказанных дисциплин включает рассмотрение тем касательно соблюдения норм и правил общения, поведения, социально ответственного поведения.

В целях улучшения показателей качества профессионализма мы обязаны подготовить наших обучающихся к работе сегодня, завтра и в будущем, используя наиболее эффективные навыки. В частности, это означить выпускать специалистов с востребованными навыками и практическим опытом; согласовать обучение с потребностями работодателей и тенденциями найма сотрудников; помочь обучающимся найти подходящую роль для своих карьерных целей.

Как известно, от содержания, учетных данных, академической честности, инструментов управления образовательными программами зависит ожидаемые результаты обучения. Поскольку повышение осведомленности и регулирование в области социальной ответственности требуют компетенций и знаний, университеты стремятся адаптировать содержание и методы образования, чтобы обеспечить трудоустройство выпускников.

Поэтому нами были разработаны методические рекомендации для практических занятий (ПЗ) и самостоятельной работы обучающихся под руководством преподавателя (СРОП) по дисциплине «Психология» для всех специальностей 1 курса обучения.

Педагоги всегда должны помнить, что обучение – это развивающееся явление, которое требует постоянного самосовершенствования преподавателей, поиска нового видения процесса обучения, применения инновационного подхода в своей деятельности. В рамках проводимого исследования для достижения поставленной задачи нами были подобраны приемлемые для нашей образовательной системы те дидактические методы и приемы обучения, которые способствуют повышению социальной ответственности у обучающихся.

Так, в комплексной работе по повышению социальной ответственности у личности необходимо в зависимости от ситуации, контента преподаваемой дисциплины правильно выбирать эффективные методы и формы работы в условиях профессиональной подготовки в университете. Все интерактивные, творческие методы обучения, находящих в последнее время все большее распространение в системах образования разных стран мира, безусловно, применимы и эффективны в нашей педагогической практике.

Предлагаемые нами дидактические методы известные, результативные: метод арт-педагогики «Нарисованное понятие»; метод Синквейна; метод написания эссе; проектный метод обучения; разработка кластера; создание интеллект-карт; творческие приемы – разработать «Мои рекомендации!» и т.п.

Применения каждого из предложенных методов требует, как теоретической подготовки преподавателя, так и креативности, практико-ориентированности, адаптивности самой личности. Повышение профессиональной компетентности педагога, прежде всего, зависит от специально созданных условий, от правильно расставленных приоритетов в практической деятельности, от своевременной поддержки со стороны руководства и других сотрудников. Так, в целях повышения квалификации профессорско-преподавательского состава университета (ППС), психологов, педагогов, кураторов в области научно-теоретических основ формирования и развития уровня социальной ответственности у обучающихся были организованы и проведены ряд обучающих семинаров, мастер-классов, тренингов (https://zkmu.edu.kz/ru/obuchayushhie-seminary-master-klassy-treningi/). В процессе совместных обсуждений на данных мероприятиях новых форм и приемов обучения, способствующих повышению социальной ответственности, закрепились коммуникативные навыки, управленческие умения, навыки принятия решения и разрешения конфликтов.

Представленный на веб странице «Я — это значит МЫ!» научно-тематический материал в виде презентаций, видеороликов имеет большое обучающее воздействие. Все материалы доступны к просмотру и скачиванию, предназначены для ознакомления и повышения своего уровня социальной ответственности для всех обучающихся (https://zkmu.edu.kz/ru/prezentacii/, http://youthzkmu.kz/).

Таким образом, социальная ответственность студентов на современном этапе играет важнейшую роль в формировании будущего общества. Студенты несут на себе ответственность за разнообразные аспекты социальной жизни, их роль простирается далеко за пределы учебных аудиторий.

Во-первых, студенты имеют уникальную возможность внести позитивные изменения в области социальных и экологических вопросов. Они могут участвовать в активизации инициатив, направленных на улучшение качества жизни, поддержку уязвимых групп населения, а также на борьбу с климатическими вызовами. Их энергия и стремление к переменам могут способствовать созданию устойчивого будущего.

Во-вторых, студенты могут выступать в качестве катализаторов социальных дискуссий и изменений. Они обладают доступом к актуальным знаниям и информации, и могут использовать это, чтобы информировать общественность о важных вопросах, а также поддерживать диалоги, направленные на поиск решений для насущных проблем.

В-третьих, социальная ответственность студентов может проявляться в их участии в активностях, направленных на развитие местных сообществ и поддержание общественных связей. Они могут активно участвовать в культурных и спортивных мероприятиях, работать над проектами, способствующими экономическому развитию региона, и создавать среду, способствующую социальной интеграции.

Социальная ответственность обучающихся, несомненно играет важную роль в современном обществе – поддерживает принципы солидарности, устойчивости и гражданской активности, которые необходимы для достижения общественного прогресса и благополучия.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP09058126)

ЛИТЕРАТУРА

1. Vasilescu R. et al. Developing university social responsibility: A model for the challenges of the new civil society // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2010. – Т. 2. – №. 2. – С. 4177-4182.

2. Santos G. et al. Understanding social responsibility’s influence on service quality and student satisfaction in higher education // Journal of cleaner production. – 2020. – Т. 2. – № 3. – С. 120-128.

А.Р. КУРБАНОВА
магистрант
Казанский федеральный университет

МЕТОДИКА ИНТЕГРАЦИИ АУТЕНТИЧНОГО МАТЕРИАЛА В СИСТЕМЕ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме использования аутентичных материалов в процессе обучения иностранным языкам. Использование аутентичных материалов рассматривается как одно из базовых требований коммуникативного подхода, специфической особенностью которого является Стремление максимально приблизить процесс обучения языку к процессу реальной коммуникации, а также как необходимое условие формирования социокультурной составляющей коммуникативной компетенции. В качестве главной сложности, связанной с использованием аутентичных материалов рассматривается проблема их недостаточной языковой доступности для обучающихся. Критически оценивая распространенный способ достижения облегчения понимания аутентичных материалов через их предварительную методическую обработку, автор приводит аргументы в пользу использования неадаптированных аутентичных материалов (уже на начальном этапе обучения). В статье приводятся конкретные обоснования необходимости раннего включения в учебный процесс аутентичного иноязычного контента, специфика которого не воспроизводима никаким иным «искусственным» образом и качественная работа с которым требует формирования определенных навыков и овладения специальными тактиками и стратегиями.

Ключевые слова: Аутентичные материалы; методическая обработка (адаптация) аутентичных материалов; тактики и стратегии работы с аутентичными материалами; критерии отбора аутентичных материалов; методическая аутентичность

Astract. The article is devoted to the current problem of using authentic materials in the process of teaching foreign languages. The use of authentic materials is considered as one of the basic requirements of the communicative approach, the specific feature of which is the desire to bring the language learning process as close as possible to the process of real communication, as well as a necessary condition for the formation of the sociocultural component of communicative competence. The main difficulty associated with the use of authentic materials is the problem of their insufficient linguistic accessibility for students. Critically assessing the common way of achieving easier understanding of authentic materials through their preliminary methodological processing, the author argues for the use of non-adapted authentic materials (already at the initial stage of training). The article provides specific justification for the need for early inclusion in the educational process of authentic foreign language content, the specifics of which cannot be reproduced in any other “artificial” way and high-quality work with which requires the formation of certain skills and mastery of special tactics and strategies.

Keywords: Authentic materials; methodological processing (adaptation) of authentic materials; tactics and strategies for working with authentic materials; criteria for selecting authentic materials; methodological authenticity.

Проблема использования аутентичных материалов в процессе обучения иностранному языку получила особую актуальность в последние десятилетия. Именно аутентичные материалы способствуют успешному формированию коммуникативной компетенции, однако проблема аутентичных материалов, используемых в обучении иностранным языкам, вызывает много разногласий. Само понятие аутентичных материалов появилось в методике не так давно, что связано с современным определением целей обучения иностранному языку.

Современная концепция иноязычного образования базируется на интегративном обучении языку и культуре, диалоге родной и иностранной культур. Цель такого образования – обучение языку через культуру, культуре через язык. Все большую значимость приобретает привлечение в процесс обучения материалов культуры, которые знакомят обучающихся с историей, традициями, культурой страны изучаемого языка. Поэтому все большее значение в обучении иностранным языкам приобретают так называемые аутентичные материалы как важное средство обучения иностранным языкам.

Начнём рассмотрение с того, что аутентичными материалами принято считать материалы, взятые из оригинальных источников и не предназначенные для учебных целей. Аутентичные материалы, иными словами, включают в себя «настоящий язык», а именно, материал написан для носителей языка носителями этого языка.

Традиционно под «аутентичностью» понимается качество языкового и речевого материала, которые обеспечивает реализацию речевого общения в естественных условиях современной жизни. Однако, следует отметить, что в современной методике обучения иностранным языкам допускается применение на занятиях учебных материалов или текстов, специально созданных или переработанных методистами с ориентацией на изучающих язык.

В работах зарубежных и русских методистов обнаруживаются разные классификации аутентичности. Так, Л. Лиер выделяет три типа аутентичности. Во-первых, он выделяет аутентичность материала, проявляющуюся в использовании адаптированных – специально обработанных в методических целях – текстов при сохранении присущих им аутентичных свойств, таких как использование естественного языка, связность и другие. Во-вторых, выделяется прагматическая аутентичность, то есть аутентичность контекста и коммуникативной цели, аутентичность речевого взаимодействия. В-третьих, Л. Лиер говорит о существовании личностной аутентичности, означающей чёткое осознание субъектом причин и целей выполнения коммуникативных действий,

предвосхищение результата данных действий, последующая коррекция языкового поведения в зависимости от конкретной ситуации общения.

К аутентичным материалам методисты Р.П. Мильруд и Е.В. Носонович также относят: личные письма, статьи, рекламу, сказки, интервью, научно-популярные и страноведческие тексты. Они подчёркивают важность сохранения аутентичности жанра и то, что жанрово-композиционное разнообразие позволяет познакомить обучающихся с речевыми клише, фразеологией, лексикой, связанными с самыми различными сферами жизни и принадлежащим к разным стилям.

Для обоснования целесообразности применения аутентичных материалов в ходе развития вербальной креативности обучающихся мы предлагаем рассмотреть функции, которые несут аутентичные материалы. Их функции могут быть:

1. Обучающая – служат образцом произношения, интонации, лексического и грамматического материала иностранного языка, что способствует формированию коммуникативной компетенции.

2. Информационная – несут в себе информацию о стране изучаемого языка, обычаях, традициях, жизненных устоев и общественных норм этикета, поведения и т.п.

3. Функция наглядности – являются средством наглядного примера общения в реальной иноязычной атмосфере.

4. Развивающая – активизирует познавательную деятельность обучающихся на уроке, развивает языковую догадку и чувство языка.

5. Мотивационная – мотивирует на дальнейшее изучение иностранного языка.

6. Эвристическая – способствует развитию творческого мышления, зачастую сравнивая родной язык и страну с изучаемым, выделение схожести и разницы между культурами.

Каждый язык – прежде всего национальное средство общения, и было бы странным, если бы в нём не отразились специфически национальные факты материальной и духовной культуры общества, которому он служит.

Вот в чём заключается важность изучения иностранного языка с использованием аутентичных материалов, которые включают в себя фоновую информацию, которая впоследствии и способствует столь успешному и адекватному формировнию коммуникативной компетенции.

Говоря об учебных материалах, используемых при коммуникативном обучении иностранному языку, следует отметить их практически неограниченное разнообразие. Учебные материалы играют первостепенную роль в стимуляции коммуникативного использования языка.

Многие сторонники коммуникативного подхода поддерживают использование аутентичных материалов. К примеру, это могут быть различные языковые реалии, такие как журналы, газеты, познавательные видео и аудио материалы, вокруг которых может быть построена коммуникация. При обучении также используются тщательно проработанные тексты, которые содержат увлекательный практический материал и может быть использован как в жизни, так и в профессиональной деятельности.

По нашему глубокому убеждению, сложность работы с аутентичными материалами не должна являться поводом для отказа от их использования в обучении иностранным языкам, но, напротив, может рассматриваться как весомый аргумент в пользу их максимально раннего введения в учебный процесс. Конечно, доля аутентичного контента в общем объеме используемых материалов должна увеличиваться постепенно, по мере совершенствования языковых способностей учащихся, а для овладения элементарными навыками чтения и аудирования наилучшим образом подходят специально созданные для этой цели учебные материалы. Однако важно понимать, что эффективная работа с аутентичными материалами требует, помимо прочего, особых навыков и умений, которыми невозможно овладеть в достаточной мере, тренируясь на адаптированных и учебных материалах. Для достижения наилучших результатов обучение специальным стратегиям и тактикам работы с аутентичными материалами как источниками информации, а также опосредованное через них знакомство с соответствующей лингвокультурой, необходимое для успешного межкультурного взаимодействия, должны начинаться как можно раньше – уже на первом этапе обучения иностранным языкам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Носонович Е.В. Методическая аутентичность в обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2011. – № 1. – С. 11-15.

2. Кричевская К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка // Иностранные языки в школе. – 2013. – № 1. – С. 13-17.

3. Гусева А.В. Формирование социокультурной компетенции в процессе обучения устному иноязычному общению (школа с углубленным изучением иностранных языков, французский язык): дис. … канд. пед. наук. – М., 2002. – 235 с.

4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз.высш. пед. учеб. заведений. – М.: Изд. Центр «Академия», 2006. – 335 с.

5. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: Методическое пособие для преподавателей РКИ. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 568 с.

С.Ф. МИНМУЛЛИНА

магистрант

Казан федераль университеты

ЗАМАНЧА ШАРТЛАРДА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫН УКЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕ ҺӘМ АЛЫМНАРЫ

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы эффективности использования современных средств, методов и технологий обучения при преподавании татарской литературы. Также анализируются информационные технологии, изучаются как положительные, так и отрицательные стороны внедрения современных средств обучения в образовательный процесс.

Ключевые слова: татарская литература, технология, методы обучения, инновационные технологии, проектная деятельность.

Abstract: This article discusses the issues of the effectiveness of the use of modern teaching tools in teaching Tatar literature. Information technologies are also analyzed, both positive and negative aspects of the introduction of modern teaching tools into the educational process are studied.

Keywords: Tatar literature, teaching methods, innovative technologies, project activities.

Мәктәп курсында әдәбият – эстетик төркемгә керүче предметларның берсе. Музыка, рәсем сәнгате белән янәшә сүз сәнгате – әдәбият укытыла [1, б. 5]. Вакытлар узу белән, әдәбият предметын укыту тәртибе дә үзгәрешләр кичерә. Татар әдәбиятын укытуга карата заманча карашлар, беренче чиратта, укытучының роле үзгәрү белән бәйле. Хәзерге шартларда укытучының укучыларга белемнәрне әзер рәвештә бирмәве, белем алуга дөрес юл күрсәтүе бик мөһим. Чит телне өйрәнүче укучыларга татар әдәбиятын укытканда бу аеруча да зур әһәмияткә ия.

Хәзерге шартларда татар әдәбиятын укыту укытучыдан дәреснең төп өлешенә игътибарны арттыруны таләп итә. Шулай ук педагог белем бирү технологияләрен, укытуның нәтиҗәле ысулларын сайлауга, татар әдәбиятын белү дәрәҗәсен тикшерүгә карата яңа, инновацион алымнар куллануга басым ясарга тиеш. Татар әдәбияты дәресләрендә әсәрнең эчтәлеген сөйләү, тестлар уздыру, төрле типтагы сораулар бирү традицион биремнәргә әверелде. Шуның өчен бу юнәлештә яңалыклар кертү аеруча да файдалы һәм максатка ярашлы санала. Уку процессында мәгълүмати-коммуникатив технологияләр куллану татар әдәбиятына кызыксынуны арттырырга, дәрестә тиешле эмоциональ халәт

булдырырга, укучыларны иҗади эшчәнлеккә җәлеп итәргә, интеллектуаль яктан үсеш алган шәхес формалаштырырга, тормышта барлыкка килгән проблемаларны мөстәкыйль хәл итү күнекмәләрен үстерергә ярдәм итә.

Мәгълүмати-коммуникатив технологияләр куллану, югарыда искәртелгәнчә, дәресләрдә уңай эмоциональ фон тудыра һәм һәр укучы өчен уңышлы ситуация җирлеге барлыкка китерә. Тел белгече Ф.Ф. Харисов билгеләп узганча, хәзерге мәгариф системасына «технология» төшенчәсе үтеп керде, һәм ул үзен укыту процессында шактый «уңайлы хис итә», чөнки белем бирүнең сыйфатын күтәрүдә аның роле бик зур [3, б. 201].

Татар әдәбияты дәресләрен үткәргәндә төркемнәрдә эшләү технологияләрен отышлы һәм уңышлылар исәбенә кертергә мөмкин. Төркемнәрдә эшләү технологиясе дәрестә билгеле бер сөйләм ситуацияләре булдырырга, татар әдәбиятын яхшы белгән укучыларны төркемдә лидер итеп билгеләп, төрле характердагы эшләр оештыруга җәлеп итәргә мөмкинлек бирә. Бу исә, үз чиратында, укучыларда коммуникатив компетенция формалаштыруга этәргеч була.

Татар әдәбиятын укытуга заманча карашлар укучыларның мөстәкыйль һәм тикшерену эшчәнлеген оештыруны таләп итә. Дәрестә укучыларның тикшеренү эшчәнлегенең бер формасы – чагыштырма анализ ясау. Мисал өчен, татар төркемнәрендә белем алучылар Ф. Әмирханның «Хәят» әсәре белән И. Тургеневның «Ася» әсәрендәге геройларга чагыштырма характеристика бирү буенча тикшеренү эше башкара ала. Әлеге биремне проект дәрәҗәсенә җиткереп эшләү дә отышлы. Мондый эшләрне чирекне яки нинди дә булса теманы, бүлекне тәмамлау алдыннан башкару да максатка ярашлы, чөнки ул билгеле бер вакыт аралыгында үзләштерелгән биремнәрне тикшерү чарасы булып тора.

Рус мәктәбендә укучыларга татар әдәбиятын өйрәтүдә кулланылган инновацион ысуллар әлеге фәнгә карата сыйфат ягыннан башка төрле мөнәсәбәт таләп итә. Татар әдәбияты фәне татар халкының мәдәниятен, традицияләрен дә үз эченә ала. Аны мәдәният феномены буларак укыту, дәрес барышында культурологик фәннәрне укыту методикасына караган үзенчәлекләрдән файдалану максатка ярашлы. Татар әдәбияты дәресләрендә, бертөрлелектән котылу ниятеннән, проект-дәресләр, дәрес-бәхәсләр, дискуссияләр, эшлекле уеннар һ.б. файдаланырга мөмкин. Мисал өчен, татар әдәбияты дәресләрендә кулланылган проектлар методы түбәндәге күнекмәләрне үстерүгә мөмкинлек бирә: 1) мәгълүматны анализлау, кирәкле материалларны сайлап алу процессында аналитик фикер йөртү; 2) яңа уку материалының элек өйрәнелгәннәр белән туры килү-килмәвен билгеләү процессында ассоциатив фикер йөртү; 3) логик

фикерләү дәрәҗәсен үстерү, үз фикереңне дәлилләргә өйрәтү, хәл ителә торган проблемага карата дөрес караш формалаштыру; 4) проблеманы бәйләнешләр бөтенлегендә карау, элек өйрәнелгән материалга таяну осталыгы.

Бәхәс формасындагы дискуссияләр катлаулы яки каршылыклы проблема турыра торган фикер алышу вакытында нәтиҗәле укыту ысулы булып тора, чөнки әлеге очракта катнашучыларның фикерләре ачык билгеләнгән була һәм алар бер-берсеннән кискен аерыла. Дискуссиянең максаты укучыларны күтәрелгән темага карата тыныч, дөрес фикерләр әйтергә, дөрес итеп аргументлар китерергә өйрәтү.

Хәзерге татар әдәбияты дәресенең төп принциплары дип түбәндәгеләрне атап була: 1) укучыларның яшь үзенчәлекләренә таяну һәм аларның психологик үзенчәлекләренә нигезләнү; дәрестә һәрбер укучыга мөрәҗәгать итү, һәркайсының шәхси үзенчәлекләрен исәпкә алу; 2) белем бирүдә укучы үсешен тәэмин итә торган формаларның өстенлеге: белемнәрне әзер рәвештә бирмәү, аларны мөстәкыйль рәвештә үзләштерергә өйрәтү, әсәр тукымасында проблеманы күрү һәм аны мөстәкыйль рәвештә хәл итәргә тырышу; 3) дәрес формаларының төрлелеге, нәтиҗәле методик алымнар, ысулларны сайлап куллану, дәреснең тикшеренү характерында булуы зарур; 4) дәреснең төгәл структурасы, аның сюжетларга бүленеше, дәрес өлешләренең үзара бәйләнеше. Шартлы рәвештә дәресне берничә өлешкә бүлеп була: укучыларны проблемага җәлеп итү максатыннан формалаштырылган кереш өлеш; теманы аңлату, аны «хәрәкәткә» китерү, үстерү, тирәнәйтү; балага теләсә нинди әдәби проблеманың күп аспектлылыгын күрергә мөмкинлек бирү; дәрескә нәтиҗәләр ясау, үзләштерелгән белемнәрне тикшерү, төзәтмәләр кертү; 5) сораштыру формаларының төрлелеге (шул ук вакытта сораштыру дәрескә органик рәвештә үрелеп кереп китә, аның бурычларына буйсына); 6) сәнгатьле уку күнекмәләрен формалаштыру; 8) укытучының ачык һәм образлы сөйләме.

Хәзерге җәмгыятькә белемле, әхлакый яктан «сәламәт», эшлекле шәхесләр кирәк. Алар үз гамәлләрен анализлый, алга таба ирешергә мөмкин булган нәтиҗәләрне фаразлый, үзлегеннән карарлар кабул итә белергә, бар ситуациягә дә яраклаша алырга, хезмәттәшлеккә сәләтле булырга, ил язмышы, аның социаль-икътисади үсеше өчен үз-үзендә җаваплылык хисләре тоярга тиеш. Ә әдәбият фәне укучы шәхесендә нәкъ тә менә әлеге сыйфатларны булдыру өстендә эшли. Димәк, татар әдәбияты фәнен заманча укыту турыдан-туры шәхесне киләчәк тормышка әзерләүдән гыйбарәт дигән сүз. Моның белән беррәттән, белем бирү эшчәнлеге нәтиҗәләренә куелган яңа таләпләр уку процессын оештыруның төп формасы булган дәрескә яңа таләпләр куя.

ӘДӘБИЯТ

1. Заһидуллина, Д.Ф. Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма / Д.Ф. Заһидуллина, М.И. Ибраһимов, В.Р. Әминева. – Казан: Мәгариф, 2005. – 111 б.
2. Заһидуллина, Д. Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Метод. кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335 б.
3. Харисов, Ф. Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 302 б.

Л.И. МИННЕГАЛИЕВА,

магистрант

Казанский федеральный университет

Д.Х. ХУСНУТДИНОВ,

кандидат филологических наук, доцент

Казанский федеральный университет

НАРОДНЫЕ СКАЗКИ ПОВОЛЖЬЯ (НА ПРИМЕРЕ ТАТАРСКИХ И ЧУВАШСКИХ СКАЗОК)

Аннотоция. Цель данного исследования – на основе структурно-семантического анализа выявить сходства и различия татарских и чувашских сказок.

Ключевые слова: сказка, фольклор, народ.

Abstract. The purpose of the study – based on structural-semantic analysis will reveal similarities and distinctions of the Tatar and Chuvash fairy tales.

Keywords: fairy tale, folklore, people.

Сказка – это яркое проявление народной культуры каждой нации. Она содержит в себе такие сюжеты, образы, ситуации, которые специфичны для определенного этноса, что находит выражение в именах действующих лиц, названиях животных и растений, месте действия, в самобытных традиционных языковых формулах. Национальный характер сказки каждого народа определяется его бытом, обрядами, условиями труда, фольклорными традициями, особым поэтическим взглядом на мир и т.д. [5, с. 28-29].

Многие сказки чувашского и татарского фольклора сопоставляются с аналогичными произведениями других народов. Это помогает во многих случаях полнее раскрыть смысл сказок, дает возможность делать интересные заключения. Сходство сказок часто объясняется не заимствованием, а одинаковыми условиями жизни трудовых слоев населения разных национальностей.

Но, в то же время нельзя отвергать и культурное взаимовлияние и заимствования. В сказках во многих тюркских народов имеется древнее общее ядро, а в отличных друг от друга вариантах отражаются специфические черты национальной жизни. В переводах чувашских сказок на русский язык по возможности сохранено национальное своеобразие оригинала. Желание находить эквивалент сказок в татарском языке не всегда выполнимо, так как не каждый раз можно подобрать в татарском фольклоре сказки, полностью передающую содержание и стиль чувашской.

СКАЗКА 1, -и, ж. 1. Повествовательное, обычно народно-поэтическое произведение о вымышленных лицах и событиях, преимущ. с участием волшебных, фантастических сил. Русские народные сказки. Сказки Пушкина. 2. Выдумка, ложь (разговорное). Бабьи сказки (пустые слухи, сплетни; пре-небр.). 3. сказка. То же, что чудо (в 3 значение) (разговорное). Костюм получился – сказка! Ни всказке сказать, ни пером описать – в народной словесности: о ком-чём-нибудь очень хорошем, красивом. || уменъш. сказочка, -и, ж. (к 1 значение). || прил. сказочный, -ая, -ое (к 1 значение). С. жанр. Сказочные герои. [1, с. 412]

Смысл народных сказок Поволжья – возвышении человека, вооруженного разумом и знаниями, способного побеждать враждебные силы, строить жизнь без помощи и вмешательства сверхъестественных сил. В сказках утверждается мысль о том, что житейский опыт является основой человеческого познания и что практика проверяет достоверность наших знаний. В обоих языках существуют сказки на одну и ту же тематику: семья, хозяйство, правда и ложь, труд. А для того чтобы передать тонкий смысл сказок и в татарском, и в чувашском языках используются схожие предметы, схожие ситуации. Соответственно и смысл в данных сказок тоже одинаковы.

Рассмотрим вышеуказанные подходы на примерах.

1. Рос Иван не по дням, а по часам (Иван-батыр) – Камыр малай ай үсәсен көн үсә, ел үсәсен ай үсә (Камыр батыр).

2. Пошли они вместе. Шли-шли, порожний мешок нашли. Опять идут путем-дорогой, нашли голову волка, положили ее в мешок (Козёл и Баран) – Икәү чыгып сызалар болар. Баралар – баралар, бара торгач бер бүре башы табалар да: «Кирәк булыр әле!» - дип, бүре башын капчыкка салып алып китәләр болар (Кәҗә белән сарык).

3. Сам берет мешок и вытаскивает из него голову волка. Вытащил, поглядел, обратно положил и снова вытащил: делает вид, что выбирает (Козёл и Баран) – Бер бүре башы, ике бүре башы, өч бүре башы, - дип, шул бер бүре башын әйләндерә дә саный, әйләндерә дә саный (Кәҗә белән сарык).

4. Бабушка отвечает:

– Что вы мелете? Нету у нас никакой дочки (Зухра) – Әби әйтә: Ни сөйлисез, безнең кызыбыз юк ич, – ди (Зөһрә).

5. И отправился тот малец по свету бродить.

Шел он день, шел он ночь, месяц минул, год прошел, от деревни он ушел на один вершок. И попал в дремучий лес. Повстречался ему в этом лесу человек стреноженный (Иван – батыр) – Чыгып китә малай дөнья гизәргә. Көн китә, атна китә, ай китә, ел китә, бер саплап җир китә. Барып керә, ди, бер карурманга (Камыр батыр).

Итак, изучив татарские и чувашские сказки можно, во-первых, сделать вывод, что в языке разных народов существуют много общих и сходных явлений. Многие сказки народов мира изобилуют похожими сюжетами. Герои могут видоизменяться в соответствии с особенностями и привычками определенного народа, в котором эта сказка бытует.

Изучая татарские и чувашские сказки, мы видим в них схожее содержание, выраженное в сказочных сюжетах, героях и их испытаниях, но форма повествования может быть различной. Отличие сказок часто связано с особенностями другой культуры, природы и обычаев другой страны. Сказки сближают разные народы и помогают им лучше понимать друг друга.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ожегов С.И., Шведов Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М: Российская академия наук. – 4 – е изд., дополненное. – 1999. – 944 с.

2. Тришакина Е.С. Народная сказка как фольклорный жанр и как специфичкое культурное явление. – Ростов-на-Дону, 2011. – С. 28-29.

3. Татар халык әкиятләре: Әкиятләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 480 б.

Г.Ф. МӨЭМИНОВА,

студент

Казан федераль университеты

«ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН» ГАЗЕТАСЫ ЯЗМАЛАРЫ БАШИСЕМНӘРЕНЕҢ ФУНКЦИОНАЛЬ КЛАССИФИКАЦИЯСЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию заголовков газеты «Ватаным Татарстан», содержащих в себе речевое воздействие.

Выбор автором конструкции с определенной целью высказывания влияет на восприятие читателем текста статьи.

Abstract. The article is devoted to the study of the headlines of the newspaper "Vatanym Tatarstan" containing speech effects. The author's choice of a construction with a specific purpose of utterance affects the reader's perception of the text of the article.

Ключевые слова: заголовки, газета «Ватаным Татарстан», класификация заголовков, функциональные особенности.

Keywords: headlines, the newspaper «Vatanym Tatarstan», classification of headlines, functional features.

Вакытлы матбугатның дәүләт, җәмгыять тормышындагы роле бәяләп бетергесез зур. Газеталарга игътибар, шул исәптән, фәнни игътибар кимеми. Тел белемендәге тикшеренүләрнең бер юнәлешен башисемнәр бирелеше, аларны функциональ яктан классификацияләү тәшкил итә.

Башисем медиатекстның төп элементларның берсе булып тора. Үзенең тышкы гадилегенә дә карамастан, башисем чынбарлыкның төрле якларын чагылдыра, шулар рәтендә: авторның шәхси приоритетлары, редакция позициясе, сәяси һәм идеологик карашлар, мәдәни кыйммәтләр һ.б. Башисемнәрнең вакытлы матбугаттагы роле бигрәк тә С.М. Гуревич тарафыннан тәфсилле өйрәнелгән. Галим болай дип яза: «Газета язмаларының башисемнәре – дизайнының аерылгысыз элементы. Вакытлы матбугат басмасының «йөзе» күп очракта аларның характеры һәм формалашу үзенчәлегенә бәйле. Башисемнең төп вазифасы – укучының игътибарын җәлеп итү. Башисемнәр укучыга яңа номерның эчтәлеге белән тиз арада танышырга, язмаларның ни-нәрсә турында булуын аңларга, тәкъдим ителгән мәгълүматта нәрсәнең мөһим икәнлегенә төшенергә ярдәм итә» [2, с. 125]

«Ватаным Татарстан» газетасы Татарстан Республикасы тормышына кагылышлы актуаль проблемаларны төрле аспектларда яктырта белүе, журналистларның сүз куәтен белеп, тоеп эш итүләре белән аерылып тора.

Н.Е. Бахарева, В.М. Ваняркина, Д.З. Гоциридзе, Н.А. Кожина Е.Н. Комарова, О.А. Ляпина, В.М. Ронгинский, О.С. Толомасова Г.Г. Хазагерова, А.А. Ягодова һәм башка галимнәр газеталардагы башисемнәрнең өч вазифасын аерып караганнар: номинатив, мәгълүмати, прагматик. Номинатив вазифа ул – башисемнең текстны атавы. Бу очракта исем тулаем эстәлекне ача. Башисемнең мәгълүмати вазифада килүе ул – кыска формада текстның төп эчтәлеген белдерү. Әгәр язманың баш исеме текстны укырга җәлеп итеп, укучыга йогынты ясаса, бу прагматик вазифа була.

Язмаларның башисемнәренең төп вазифаларының берсе рәтендә галимнәр мәгълүмат бирү һәм эчтәлекне чагылдыруны атыйлар. Әлбәттә, күпмедер дәрәҗәдә бу вазифа һәрбер башисемгә хас. Әмма аерым

башисемнәрдә ул әйдәп баруы белән аерылып тора. Мондый башисемнәрне тулы мәгълүматлы башисемнәр дип атыйлар. Мондый мисалларны яңалыклар турындагы, дини тематикага караган мәкаләләрдә, ягъни укучы өчен җитди темаларга язылган язмалар белән эшләгәндә очратырга була. Мәсәлән, «Дин хатын-кызларны олылый» *(Ватаным Татарстан, 2023, 3 март);* «ВТ» бүлекләре Кукмара, Зәй һәм Сабага китә» *(Ватаным Татарстан, 2023, 27 гыйнвар).*

Өстәмә вазифалар, галимнәр ассызыклавы буенча, мәҗбүри саналмый, әмма шушы вазифаларда килгән баш исемнәрнең укучыны җәлеп итү, аңа тәэсир итү ешрак күзәтелә. Мондый башисемнәр арасында ике төрле вазифа башкара торганнарын аерып карау кирәк: 1) автор бәясен чагылдыра торган башисемнәр; 2) сәнгатьчә чаралар ярдәмендә укучыны җәлеп итә торган башисемнәр.

Автор бәясен чагылдыра торган башисемнәргә мисаллар китерик: «Рәхмәт, укытучы!» *(Ватаным Татарстан, 2023, 3 март).*

Биредә этикет сөйләменә караган сүз, җөмләнең тойгылы итеп бирелүе журналистның әлеге һөнәр иясенә тирән ихтирамын күрсәтә.

Икенче очракка түбәндәге мисалны күрсәтеп булыр иде: «Бердәм көч тау күчерә» *(Ватаным Татарстан, 2023, 14 март)*

Сәнгатьчә чаралар ярдәмендә укучыны җәлеп итә торган башисемнәр укучының игътибарын яулау вазифасында гаять төрле чараларга мөрәҗәгать итәләр. Аеруча да еш очрый торганнардан риторик сорауларны атап булыр иде. Ул аналитик текстка эмоциональ яңгыраш бирә. Мондый алым коммуникатив тәнәфес (перерыв) тәэмин итә. Мәсәлән, «Кая бара бу дөнья?» *(Ватаным Татарстан, 2021, 6 гыйнвар).*

Корылыш алымнары һәм чараларына нисбәтле рәвештә М.И. Шостак башисемнәрне алты төргә аерып карый [4, с. 44]. Алга таба шуларны карап, һәрберсенең функциясе һәм корылыш үзенчәлекләрен «Ватаным Татарстан» газетасы мисалында анализлыйбыз.

Башисем-хрониканың вазифасы – язмадагы иң төп, әһәмиятле мәгълүматны атау. Мәсәлән: «Татарстанда – капиталь төзекләндерү» *(Ватаным Татарстан, 2023, 28 февраль).*

Башисем-резюме нинди дә булса вакыйга турында турыдан-туры әйтмичә генә хәбәр итә: «Тыңлап та була, карап та» (*Ватаным Татарстан, 2023, 18 февраль).*

Башисем-цитатаның төп вазифасы – чыннан да, нинди дә булса атаклы яки җәмгыять, газета аудиториясе өчен кызыклы шәхес әйткән сүзләрне, фикерне, хәбәрне турыдан-туры җиткереп, укучыларны язманы укырга этәрү.

Мәсәлән, «Илдар Гыйльметдинов – җанисәп турында: «Милләтеңне күрсәтү – йөрәк эше»» *(Ватаным Татарстан, 2021, 6 гыйнвар)*.

Башисем-интрига, сенсация фактны өлешчә генә атап, укучыны кызыксындыра һәм язманы укырга мәҗбүр итә. Мисалга күз төшерик: «Балага каеш кирәк!» *(Ватаным Татарстан, 2023, 11 март)*.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, «Ватаным Татарстан» газетасы мисалында газета язмаларының башисемнәренең әһәмияте күрсәтелде. Функциональ аспектта алар мәгълүмат бирү, язманың эчтәлегенә ачыклык кертү, номинатив, реклам кебек вазифаларны башкаралар. Корылыш үзенчәлекләре ягыннан «Ватаным Татарстан» газетасы журналистлары башисем-цитата, башисем-хроника, башисем-резюме, башисем-мөрәҗәгать кебек төрләрне кулланулары ачыкланды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гарифуллин В.З. Лингвостилистическая система татарского газетного текста: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Казань, 1998. – 50 с.
2. Гуревич С.М. Газета: вчера, сегодня, завтра. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 288 с.
3. Низамов И.М. Функционирование и развитие татарской речевой системы в массовой коммуникации: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Казань, 1996. – 50 с.
4. Шостак М.И. Журналист и его произведение: практическое пособие. – М.: ТОО «Гендальф», 1998. – 96 с.

А.И. НӘБИУЛЛИНА,

студент

Казан федераль университеты

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ЯШЬЛӘРЕ ДИСКУРСЫНДА АЛЫНМАЛАР КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. Начало XXI века характеризуется для татарского языка утратой границ между подсистемами языка. В данной статье рассматриваются вопросы использования заимствований в современном татарском молодежном дискурсе. В результате анализа пришли к выводу, что хәзерге дискурс современной татарской молодежи в большинстве своем состоит из заимствований. Среди них в меньшей степени встречаются арабо-персидские заимствования и в основном – русско-европейские заимствования. Заимствования представляют собой аббревиатуры, сокращенные слова и слова, претерпевшие незначительные изменения.

Ключевые слова: татарский язык, молодежный дискурс, заимствования, арабо-персидские заимствования, русско-европейские заимствования.

Abstract. The beginning of the 21st century is characterized for the Tatar language by the loss of boundaries between the subsystems of the language. This article discusses the use of borrowings in modern Tatar youth discourse. As a result of the analysis, we came to the conclusion that the

khazerge discourse of modern Tatar youth mostly consists of borrowings. Among them, Arab-Persian borrowings are found to a lesser extent and mainly Russian-European borrowings. Borrowings are abbreviations, shortened words and words that have undergone minor changes.

Keywords: Tatar language, youth discourse, borrowings, Arabic-Persian borrowings, Russian-European borrowings.

Кешеләр арасындагы аралашу билгеле бер тәртиптә оештырыла һәм формалаша. Бу процесска берничә фактор тәэсир итә: аралашуда катнашучылар үзләре, аларның белемнәре, физик һәм психологик торышлары, максатлары, аралашу объектлары һәм ситуацияләре, социаль нормалар, мәдәни традицияләр һәм кыйммәтләр һ.б. Аралашу мохитенә һәм иҗтимагый рольгә карап, бер үк мәгълүматны төрлечә әйтеп (язып) була, шуңа күрә һәр кешенең үзенчәлекле коммуникатив тәҗрибәсе була һәм бу тәҗрибә конкрет ситуацияләрдә һәм конкрет шартларда кулланыла. Хәзерге гуманитар күзлектән караганда, социаль һәм мәдәни яктан билгеләнгән кешеләрнең мондый үзара аралашу традициясе "дискурс" термины белән билгеләнә. Җәмгыятьнең рухи мәдәнияты, аның тормыш өлкәләренең төрлелеге күптөрле дискурсларны барлыкка китерә: көндәлек, рәсми, фәнни, сәяси, дини һ.б. дискурслар.

«Яшьләр дискурсы» төшенчәсен прагмалингвистик алым нигезендә билгеләү шулай ук дискурс типологиясе проблемасына кагылышлы берничә проблеманы чишүне таләп итә: яшьләр арасындагы сөйләшү чикләрен билгеләү һәм аның характеристикаларын ачыклау.

Яшьләр дискурсында җәмгыятьнең үсеш дәрәҗәсе, иҗтимагый-сәяси, мәдәни үзгәрешләр, яшьләрнең кызыксынулары һәм ихтыяҗлары чагылыш таба. Хәзерге татар яшьләре дискурсы, татар теленең функциональ төрлелеген, студент кызыксынуларының бөтен спектрын чагылдыра, микросоциум эчендә һәм аннан читтә аралашу даирәсен булдыра. Шуңа күрә дә бүгенге көндә татар яшьләре дискурсында кулланылышта йөргән төрле лексик катламнарны өйрәнүне актуаль дип саныйбыз.

Мәкаләнең максаты – хәзерге татар яшьләре дискурсында алынмалар кулланылышын тикшерү.

Тикшеренүнең өйрәнү объекты – хәзерге татар яшьләре дискурсы, ә тикшеренү предметы буларак хәзерге татар яшьләре дискурсында алынмаларның тоткан урынын билгеләү тора.

Татар яшьләре сөйләмендә алынмалар гаять зур урын алып тора. Гомумән, һәр телдә дә алынмалар бар, бу – табигый күренеш, чөнки бер генә телне йөртүче халык та изоляцияләнеп яши алмый. Хәзерге татар яшьләре дискурсындагы алынмалар, башлыча, алынмалар, калькалар, жаргоннардан

гыйбәрәт. Килеп чыгышы буенча татар яшьләре сленгындагы алынмаларны без ике төрлегә бүлеп карыйбыз: гарәп-фарсы алынмалары һәм рус-европа алынмалары. Билгеле, соңгылары бүгенге көн яшьләр телендә күпчелекне тәшкил итә, шулай да сленгта гарәп-фарсы алынмаларының да булуын инкяр итеп булмый. Соңгы елларда татар яшьләре дискурсында гарәп-фарсы алынмалары актив кулланылышка кертелә башлады. Мәсәлән: *сөбханалла, машалла, нөсхәләү, сәхифә, җария – рабыня, сарайби – придворный, мәмләкәт, әйдаман, кулдаш, сәлкеш, алан* һ.б.

Бүгенге көндә яңа технологияләр өлкәсендә яңа терминнар барлыкка килүе, шулай ук рус һәм чит телләрдән алынмалар үтеп керү процессы көчәюе белән аерылып тора. Татар телендә алынмалар темасы – тарихи аспекттагы тел үзгәрүләрен анализлаучы татар лингвистларының тикшерү темасы булып тора. Тикшерүчеләр билгеләп үткәнчә, XX гасыр башы белән чагыштырганда, хәзерге вакытта татар телендә сөйләшү рус теленнән кергән алынмаларның артык төрләнеше һәм лингвистик нормадан тайпылу белән аерылып тора. Л.К. Бәйрәмова фикеренчә, рус сүзләренең татар теленә үтеп керү процессы революцияләр һәм сугышлар, мәгариф реформалары, зур төзелеш проектлары һәм бер үк территориядә төрле этник төркемнәр вәкилләренең бергә яшәве кебек күп вакыйгалар белән аңлатыла. Г.Р.Галиуллина, үз чиратында, варваризмнарны – татар телендә чит ил сүзләренең актив куллануына игътибарны җәлеп итә [2, с. 112].

Бер очракта алынма лексемалар башка телгә күчкән вакытта сүзнең семантикасын саклап кала *(шухер, кайф һ.б.)*, ә икенче очракта, мәгънәсен үзгәртеп, образлылык, экспрессия, кызыклы төсмер, ала *(корона – коронавирус, спутник – вакцина атамасы)*. Гади сөйләм теленнән кергән сүзләр чагыштырмача кимрәк кулланыла.

Интернеттан алынмаларның сөйләмгә үтеп керүе – неологизмнар барлыкка килү өчен традицион канал. Шулай итеп, 2021–2023–нче еллар аралыгында Тикток (Рәсәйдә эшчәнлеге тыелган социаль челтәр) иң модалы социаль челтәрләрнең берсенә әверелде һәм бу социаль челтәрдә таралган күпчелек алынмалар яшьләр дискурсында да үз урынын тапты. Мисал өчен, *«реки»* (*рекомендации* сүзенең кыскартылган варианты*), стриммер, тиктокер* һ.б. сүзләр татар яшьләре дискурсында еш кулланыла башлады. Коронавирус эпидемиясы да яшьләр дискурсына бик күп яңа сүзләр кертте. Оксфорд сүзлеге буенча 2021 нче елда ел сүзенә әверелгән «вакцина» сүзе дә бу исемлектә. А.С. Пушкин исемендәге тел һәм әдәбият институты белгечләре исә 2021нче ел сүзе дип «Спутник» (вакцина атамасы) сүзен атаган. Әмма бу безгә мәгълүм булган

спутник мәгънәсендә түгел, ә коронавирустан саклаучы Россиядә чыгарылган вакцинаның атамасы мәгънәсендә телгә кереп урнашкан. Бу сүз үзе инде күптән неологизм булмаса да, 2021нче елда аның семантикасы үзгәреш кичерә, семантик кыры киңәйгән дип әйтә алабыз. Моннан тыш, иң еш кулланыла торган неологизмнар арасында белгечләр *куар код, антипрививкачы, антиваксер* кебек эпидемия белән бәйле лексемаларны да атыйлар.

Билгеле булганча, язма телгә караганда телдән сөйләмгә башка тел йогынтысы бермә-бер көчлерәк. Хәзерге шартларда татар теленә рус теленең йогынтысы шактый көчле. Аның аркылы, күбесенчә телдән сөйләгәндә функцияләшүче, шактый күләмдә инглиз-американизмнардан гыйбарәт неологизмнар керә. Аларның типик чагылыш өлкәсе булып, көнкүреш тора. Мәсәлән, *шорты, мейк-ап, паб, кофе-хаус, киборг, триллер, лифтинг-крем, сайдинг, имидж һ.б.* Мондый төр алынмалар, аңлатмалы һәм татар теленең ике телле сүзлекләрендә урын алмасалар да, яшьләр тирәлегендә, аның аерым иҗтимагый группаларында актив таралганнардан саналалар [1, с. 14].

Нәтиҗә ясап шуны ассызыклап үтик: хәзерге татар яшьләре дискурсы күбесенчә алынмалардан тора. Алар арасында кимрәк дәрәҗәдә гарәп-фарсы алынмалары, башлыча – рус теленнән һәм рус теле аша башка Европа телләреннән кергән алынма сүзләр тәшкил итә. Алынмалар әдәби телдәге сүзләрнең кыскартылуы, берникадәр үзгәртелүе нигезендә барлыкка килгәннәр. Тора-бара бу алынмалар актив лексикага кертеп карала башлый, чөнки бик тиз үз кулланылыш даирәсендә, ягъни яшьләр тирәлегендә, әлеге лексика көндәлек кулланылышка ия башлый. Шул ук вакытта, хәзерге татар яшьләре дискурсындагы алынмалар ничек тиз актив кулланылышка кергән, шундый ук динамика белән юкка чыгарга, онытылырга да мөмкин.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллин Е.М. Английский подпласт заимствованной лексики современного татарского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 28 с.

2. Галиуллина Г.Р. Сленговая лексика в современном татарском языке // Языковые контакты народов Поволжья и Урала: сб. ст. XI Международного симпозиума (Чебоксары, 21-24 мая 2018г.) / сост. и отв. ред. А.М. Иванова, Э.В. Фомин. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2018. – 352 с.

Э.А. РАХИМОВ

учитель английского и арабского языков

МБОУ «Татарская гимназия № 2 при КФУ» Московского района г. Казани

ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕТИ ИНТЕРНЕТ И МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Аннотация. Обучение иностранному языку в средней школе имеет в качестве целевой доминанты – формирование коммуникативной компетенции ученика, то есть приобретение и формирование им навыков правильного применения знаний в области иностранного языка и межкультурного взаимодействия, соответственно, Интернет, являясь глобальной сетью, предполагает именно межкультурное взаимодействие представителей различных языковых групп, а, значит, его можно рассматривать в качестве принципиально нового средства обучения и мощного инструмента познания, требующего развития методов и организационных форм обучения. Кроме того, Интернет при обучении иностранному языку открывает широкие возможности для общения с носителями языка.

Ключевые слова: Интернет, обучение, компетенция, язык, коммуникация.

Abstract. Teaching a foreign language in secondary school has as a target dominant – the formation of a student's communicative competence, that is, the acquisition and formation of skills for the correct application of knowledge in the field of a foreign language and intercultural interaction, respectively, the Internet, being a global network, assumes precisely intercultural interaction of representatives of various language groups, and, therefore, it can be considered in as fundamentally new means of learning and a powerful tool of cognition, requiring the development of methods and organizational forms of learning. In addition, the Internet, when teaching a foreign language, opens up a wide range of opportunities for communication with native speakers.

Keywords: Internet, teaching, competence, language, communication.

Овладение коммуникативной компетенцией предполагает овладение иноязычным общением в единстве всех его функций: информационной, регулятивной, эмоционально-оценочной и этикетной. В ходе реализаций этих функций решаются определенные коммуникативные задачи и формируются основные коммуникативные умения. Обучение иностранному языку на каждом этапе школьного обучения имеет свою специфику, учитывающую возрастные, психолого-педагогические характеристики личности учеников на данном этапе обучения, а также их уровень знания в области данного языка. Естественно, цели обучения также варьируются при наличии ряда общих моментов.

Для применения Интернета в качестве средства обучения, необходимо предварительное освоение учениками правил пользования персональным компьютером и его обучающих программ. Рассмотрим их виды и ключевые особенности: 1) **компьютерные обучающие системы** – в таких системах особое значение приобретает применение мультимедиа-технологий. В частности, использование звука позволяет применять компьютерные обучающие системы для обучения и развития детей младшего и среднего школьного возраста, еще не умеющих или только начинающих читать на иностранном языке. При этом компьютер (преподаватель) в процессе продвижения по игре-обучению дает ребенку инструкции. Важно отметить, что в однопользовательских компьютерных системах исключено «реальное» диалоговое наполнение. Поэтому при разработке программ, предназначенных для индивидуального обучения, необходимо с особой тщательностью разрабатывать как общую структуру условного диалога, так и, в особенности, формулировки, дополнения и уточнения заданий, вопросов и других подобных элементов. Функционально развитые, удобные программы с интуитивно-понятным интерфейсом позволяют улучшить диалог обучающей программы с пользователем, расширить сферы применения программы. Особое значение имеет адекватность реакции компьютера на логичное (ожидаемое) действие обучаемого, а также универсальность в плане интерпретации или выдачи соответствующего сообщения в случае некорректной постановки вопроса обучаемым; 2) **автоматизированные и экспертные обучающие системы** – такие системы могут накапливать информацию о прохождении обучаемым как всего курса иностранного языка, предусмотренного школьной программой за конкретный год обучения, так и отдельных его (ее) частей, а затем использовать сохраненные данные при построении диалогов, моделировании подсказок и помощи. Обучающая система должна обладать определенным интеллектом при создании оценочных суждений, потому что после нескольких неудачных ответов реплики типа «отличное решение», «замечательно» и т.п. могут вызвать отрицательную реакцию. Очевидно, целесообразнее отказаться от промежуточной оценки или не использовать ярко выраженную эмоциональную окраску для такой оценки. Возможность задавать вопросы обучающей программе позволяет обучаемому почувствовать в компьютере собеседника, что нередко снимает страх перед работой (общением) с неодушевленной и сложной техникой; 3) **компьютерные обучающие программы, функционирующие в рамках интрасети школы** – рассчитаны на максимально приближенное к действительности диалоговое взаимодействие между обучаемыми; оно позволяет им осуществлять взаимо-

помощь, участвовать в коллективном решении задач и деловых играх; 4) **Skype-технологии** – применение таких технологий обеспечивает при обучении иностранному языку живое общение, при котором смысловую нагрузку несут не только слова, но и жесты, мимика и другие невербальные элементы. Используя Интернет в обучении иностранному языку, учащиеся могут принимать участие в тестировании, в викторинах, конкурсах, олимпиадах, проводимых по сети Интернет, переписываться со сверстниками из других стран, участвовать в чатах, видеоконференциях и т.д. Также они могут получать информацию по проблеме, над которой работают в данный момент в рамках проекта. Это может быть совместная работа российских школьников и их зарубежных сверстников из одной или нескольких стран. В качестве примера нами приводится Международная образовательная и ресурсная сеть **I*EARN**, которая предлагает учащимся лучше понять жизнь на планете, участвовать в совместных исследовательских, научных и творческих проектах, развивать любознательность и мастерство. Она объединяет более 3000 школ и молодёжных организаций в 70 странах. В частности, тексты ресурсной сети **I*EARN** проекта **«Мои впечатления о стране, которую я посетил»** могут пригодится при изучении устной темы **«Путешествие»**, тексты проекта **«Street's children»** помогают разобраться в проблеме бездомных детей. Материалы такого рода интересны тем, что сами подростки обсуждают разные темы, поднимают волнующие их вопросы, предлагают их решения.

К настоящему времени в обучении иностранному языку в средней школе фундаментальных преобразований не произошло: обучение по-прежнему основывается на базовых принципах наглядности, системности, доступности и достаточности изложения материала, средства обучения также подразделяются на те же базовые группы. Однако, в области технических средств обучения произошел существенный прогресс – активно используются последние разработки в области компьютерных и информационных технологий, в частности, широкое применение получили интерактивные доски, обучающие компьютерные программы и комплексы, начинает внедряться использование сети Интернет в обучении иностранному языку, которая обладает для этого широкими потенциальными возможностями. Использование того или иного свойства в сочетании с последними разработками науки и техники позволяет устраивать онлайн конференции, тематические творческие вечера на иностранном языке, музыкальные концерты, в рамках которых исполняются песни изучаемой страны. Кроме того, общаясь с помощью международных социальных сетей, которые стали весьма популярны в последние годы, применяется

своего рода метод погружения в языковую среду, где ученики могут тренировать и навыки правильного письма, и если после более близкого общения применяются Skype-технологии, то и правильного произношения. В ходе проведенного исследования была самостоятельно создана методика для диагностики уровня развития базовых знаний в области английского языка, а также программа заданий для формирующего эксперимента, предполагающих практическое использование потенциальных возможностей сети Интернет в обучении иностранному языку в средней школе. Полученные в контрольном эксперименте результаты свидетельствуют о высоком уровне владения базовыми знаниями в области английского языка. Сравнительный анализ полученных результатов показывает достоверность выявленных различий в уровне базовых знаний английского языка между результатами констатирующего и контрольного экспериментов, а, значит, использование потенциальных возможностей сети Интернет при обучении иностранному языку в средней школе обладает высокой эффективностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баклашкина М.В. Обучение иноязычному межличностному общению на занятиях по иностранному языку в школе и вузе // Иностр. языки в школе. – 2009. – № 1. – С. 9-13.

2. Бим И.Л. Некоторые особенности педагогического процесса. // Английский язык 5-9 классы. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.prosv.ru/ebooks/Bim_Nemeckii_5-9kl/3.html

3. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2000. – 304 с.

4. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 544 с.

5. Буторина Е.П. Об использовании компьютерных технологий в конрастивных исследованиях и обучении языку / Е.П. Буторина, Н.И. Сайтанова // Московский лингвистический журнал. – 1996. – N 3. – С. 70-79.

А.А. РАХМАТУЛЛИНА,

магистрант,

Казан федераль университеты

Г.К. ҺАДИЕВА,

филология фәннәре кандидаты, доцент

Казан федераль университеты

БАЛАЛАР СӨЙЛӘМЕНӘ ФОНОСЕМАНТИК АНАЛИЗ (ГӨЛИНӘ ШӘЙХИ ШИГЫРЕ МИСАЛЫНДА)

Аннотация. В статье было отмечено выявление и описание фоносемантических особенностей поэтического текста Гулины Шайхи. Работа по-своему уникальна и приносит

новость, так как помимо методов описания, анализа, синтеза, обобщения и наблюдения используется экспериментальный метод. Он предоставляет дополнительные возможности для исследования фонетической выразительности стихотворения. Программа Speech Analyzer же оказывает большую помощь в реализации этого эксперимента. Проведенный анализ позволил выяснить, что в поэзии Г. Шайхи фонема играет важную смысловую роль. Поэтесса от-открывает потенциал звука и использует его вместе с другими средствами выразительности в своих целях. Рассказчик же понимает все те смыслы, которые хотел передать автор.

Ключевые слова: экспериментальная фонетика, фоносемантический анализ, татарский язык, эмоциональность

Abstract. The article noted the identification and description of the phonosemantic features of the poetic text of Gulina Shaikhi . The work is unique in its own way and brings news, since in addition to the methods of description, analysis, synthesis, generalization and observation, an experimental method is used. It provides additional opportunities for the study of the phonetic expressiveness of the poem. The Speech Analyzer program also provides great assistance in the implementation of this experiment. The analysis made it possible to find out that the phoneme plays an important semantic role in the poetry of G. Shaikhi. The poetess discovers the potential of sound and uses it together with other means of expression for her own purposes. The narrator understands all the meanings that the author wanted to convey.

Keywords: experimental phonetics, phonosemantic analysis, tatar language, emotionality

Чит илләр психолингвистикасында фонетик мәгънә һәм фонетик ассоциацияләрнең барлыгы эксперименталь рәвештә расланган. Телләр үсешендә фонетик мәгънәнең мөһимлеге билгеләнде. Тавышларның экспрессив һәм символик мәгънәләре барлыгы да танылды. Фәнгә «фонетик мәгънә», шулай ук «фонетик мәгънәнең төс аспекты» терминнары кертелә, фоносемантик кыр феномены сурәтләнә [5, с. 28].

Нәкъ менә лирик әсәр мисалында галимнәр текстның тавыш оештыру ысулларын һәм алымнарын күзәтә ала. Бу исә мөһим мәгънәләрне ачарга мөмкинлекләр бирә. С.А. Марухина үзенең «Шигъри текстны фоносемантик тикшерү методлары» дигән хезмәтендә югарыда бәян ителгән фикерләрен чираттагыча исбатлый: «Хәзерге вакытта шигырьнең мәгънәви ягы аваз белән аерылгысыз бәйләнештә яши, нәкъ менә бу «авазлы» як шигъриятне сүз иҗатының төре буларак билгели...» [4, с. 184-187].

Шигърияттә, музыка сәнгатендәге кебек, әсәрнең аваз ягы гаять мөһим. Шуңа күрә дә шагыйрьләр сүз һәм аның яңгыраш ягына зур әһәмият бирәләр. Шул рәвешле шагыйрьләр әсәрләренең укучыларга йогынтысын көчәйтә. Шигъри сөйләм – ритмлашкан сөйләм. Анда барлык сүзләр дә билгеле бер урынга ия. Көндәлек яки прозаик сөйләмдә дә без яңгырашның нинди дер нечкәлекләренә игътибар итмәскә мөмкин, ләкин шигърияттә тавыш идеяне тапшыруда һәм кабул итүдә катнаша.

Димәк, мондый шартларда укучылар да язучының кайбер мәгънәләрен һәм яңгырашын белдерү өчен кулланыла торган аерым алымнарны таный ала. Әмма уку-укыту процессында мәгънәне дөрес табу һәм аны балаларга тапшыру күбрәк укытучылар җилкәсенә төшә. Алар шигъри текстның мәгънәсен аңлап, фоносемантик яктан анализлап аудиториягә укыган вакытта гына укучының әсәр асылын үзләштерүенә ирешә ала.

Шуңа сөйләме олы буыннан күпкә аерылган, әле тембры формалашмаган, тавыш диапазоны үзгәрүчән, югары яңгыравыклы булган бала сөйләмен экспериментал ь тикшерү теләге туды. Бу юлда безгә Speech Analyzer программасы ярдәмгә килде: сөйләмне интенсивлык [Дб], пауза [с.] һәм тон ешлыгы [Гц] күрсәткечләрен тапшыра торган графиклар аша экспериментал ь өйрәндек.

Алда әйтелгәннәргә бәйле төстә яшь язучы – Гөлинә Шәйхи иҗаты кызыксыну уята. Шагыйрә мәгънә ягына гына түгел, бу мәгънәне белдерү планына да игътибар бирә.

«Әнием, мин сине...» әсәрен интернет челтәрендә сөйләп популярлык казанган яшь башкаручы – ул Галиәскәр Сидеев. Поэтик әсәрне уку барышында әнигә булган мөрәҗәгатьләрдән соң 0,3 с. тукталыш ясала. Паузалар юл саен да, юлара да эшләнелә. Беренче строфада беренче ике юл бер сулышта укыла, ә өченче юлдан соң 0,4 с. пауза урын алган. Икенче строфадагы икенче юлдан соң кыска 0,2 с. тукталыш ясала. Соңгы строфаның беренче юлындагы «әни» эндәш сүзен әйтүгә 0,3 с. пауза чагылыш таба. Һәм соңгы строфаның икенче юлы азагында 0,5 с. туктап торыла. Строфалардагы өченче һәм соңгы юллар саен 0,4 с. тукталыш күзәтелә. Икенче юлдагы «зур» сыйфатының 0,6 с., «мәңге» сүзенең 0,4 с. озынлык белән әйтелүе аерым игътибарга лаек.

Интенсивлыкның иң югары ноктасы – 63 дб. Моннан тыш 20,8 дб «әнием», 26,3 дб «җылы», 28,6 дб «мәңге» сүзләрендә, 20,9 дб «синең өчен» сүзтезмәсендә ирешелә. Әлеге күрсәткечләр аша Әни кешенең кыйммәте күрсәтелә, аның җылылык һәм наз чыганачы булуы искәртелә. Гомумән алганда, «әнием» сүзе аерым йомшаклык һәм югарылык белән әйтелә. Аңлашыла ки, бала өчен ул тиң булмаган илаһи вә мәңгелек яклаучы, саклаучы зат («Синең кебекләр булганда мин мәңге туңмам»).

Тон ешлыгын караган вакытта, аның иң түбән күрсәткече 35,27 Гц күләмендә «үрнәк» сүзендә үлчәнде. Киресенчә, иң югарысына игътибар юнәлтсәк, аның 481 Гц белән «әнием» эндәш сүзендә ирешелүен күрәбез. Бу, әлбәттә, ананың баласы өчен эталон, чын үрнәк, маяк булуы хакында сөйли.

Шулай итеп, махсус платформаны куллану зур мөмкинлекләргә юл ачты. Аудиоязманы Speech Analyzer программасына кертеп шигырьнең аерым

өлешләрен, ягъни сүзләрне, гыйбарәләрне, сүзтезмәләрне, тулы бер юлларны анализлый алдык. Интонация һәм шигырьнең төп мөһим мизгелләре үзара бәйләнгән дигән нәтиҗәгә Г. Шәйхинең «Әнием мин сине...» шигыре мисалында инаныл булды. Бу үз чиратында сөйләүченең төп мәгънәви йөкләнешне сүзләрдә, сүзтезмәләрдә күрсәтергә тырышуын аңлата. Шулай итеп, язучының үз иҗат җимешенә салган мәгънәсе белән шигырьне укучының эмоциональлеге, кайбер урыннарда тукталыш һәм пауза ясаулары арасында чыннан да бәйләнеш бар.

ӘДӘБИЯТ

1. Байчура У.Ш. Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре (Эксперименталь фонетик мәгълүматлар буенча) // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. – Казан, 1963. – 127-140 б.

2. Воронин С.В. Основы фоносемантики / С. В. Воронин — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – 243 с.

3. Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 108 б.

4. Марухина С.А. Методы фоносемантического исследования поэтического текста // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – № 4. – 184-187 с.

5. Фадеева Е.Н. Фоносемантическая характеристика индивидуального стиля автора: дис… канд. филол. наук [Электронный ресурс]: URL: https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002634945.pdf?ysclid=lnnj9rzb52980635446 (Дата обращения: 09.02.2023).

С.П. САБАНИНА

учитель начальных классов

муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия № 75»

Московского района г. Казани

ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ДИАЛОГ КУЛЬТУР И БИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация. В статье говорится о системе билингвального образования. Кратко изложены история ее фор-мирования, причины и следствия трансформации многоэтнического образования в поликультурное. Отмечена взаимосвязь билингвального и поликультурного обучения, укрепление которой происходит не только благодаря историческим и социокультурным предпосылкам, но и в связи с развитием общемировых традиций философии, педагогики и психологии.

Конкретизировано понятие «билингвальное обучение», рассмотрены его модели. Их предпочтение в каждой стране и в каждом регионе зависит от специфических, порой очень сложных социолингвистических условий.

Показана актуальность обучения на двуязычной основе, обусловленная, прежде всего, тенденцией к всеобщей интеграции в экономической, культурной и политической сферах. Перечислены преимущества билингвального образования, которое обеспечивает учащимся широкий доступ к новой информации в различных областях в соответствии с индивидуаль-

ными потребностями, возможности непрерывного повышения своего образовательного уровня, а также конкурентоспособность в будущем на общеевропейском и мировом рынке.

Ключевые слова: билингвальное обучение, межкультурное взаимодействие, поликультурное образование.

Abstract. The article talks about the system of bilingual education. The history of its formation, the causes and consequences of the transformation of multi-ethnic education into multicultural education are briefly outlined. The relationship between bilingual and multicultural education is noted, the strengthening of which occurs not only due to historical and sociocultural prerequisites, but also in connection with the development of global traditions of philosophy, pedagogy and psychology.

The concept of “bilingual education” is specified and its models are considered. Their preference in each country and in each region depends on specific, sometimes very complex sociolinguistic conditions.

The relevance of education on a bilingual basis is shown, due, first of all, to the trend towards universal integration in the economic, cultural and political spheres. The advantages of bilingual education are listed, which provides students with wide access to new information in various fields in accordance with individual needs, opportunities for continuous improvement of their educational level, as well as competitiveness in the future in the pan-European and global market.

Key words: bilingual teaching, cross-cultural communication, poly-cultural education.

Поликультурное образование в России приобретает особую значимость и сложность в связи с тем, что социально-экономические и политические реформы привели к созданию новых условий обучения. В этом контексте поликультурное образование способствует формированию национальной идентичности и культурного самосознания учащихся, с одной стороны, и препятствует их этнической и культурной изоляции от других стран и народов, с другой. Поликультурное образование в развивающихся странах требует нового понимания их образа жизни, национальных идей, образовательных традиций и норм общения. Педагоги стремятся достичь сближения между формальным, абстрактным и независимым от контекста мышлением, характерным для развитых стран, и непосредственным опытом и чувственным мышлением, характерным для развивающихся стран. Для этого преподаватели опираются на многие национальные, международные педагогические, образовательные, психологические традиции. Особый интерес представляет программа "широкого чтения", разработанная Коменским в XVI веке [6]. Этот великий мыслитель сделал "обширное чтение" универсальной образовательной программой для всего человечества, основанной на общности людей, их потребностях и стремлениях. Методы адаптации поликультурного образования, основанные на идеях открытости, культурного диалога и культурного плюрализма, не получили широкого распространения в отечественных исследованиях [2]. Для России тем более

важно сохранять и обогащать как русскую культуру, являющуюся доминирующей в стране, так и национально-культурное своеобразие других народов, проживающих в России. В то же время для России все более актуальной становится интеграция отечественной системы образования в глобальное общеевропейское культурно-образовательное пространство. Принцип диалогичности не является общепризнанным в педагогике и философии. С точки зрения нашего исследования, диалогичность - это универсальный принцип, организующий сознание человека и обеспечивающий условия для культурного саморазвития, воспроизводства индивидуальности и коммуникативной компетентности. Все исторические и культурные явления – это продукт общения, взаимодействия, результат отношений с самим собой, обществом и Вселенной. Вся история и культура - это результат взаимодействия человека с самим собой, обществом и Вселенной. Феномен взаимодействия (в том числе и «событийного») с другими нациями и народами, проживающими на территории нашей страны. На наш взгляд, это один из важнейших культурных феноменов, который является результатом отношения к себе, собственному бытию, социальным отношениям, а поскольку он является продуктом общения, к собственной личности, социокультурной среде и межличностным отношениям, что приводит к установлению связи с самим собой. Это позволяет людям позитивно взаимодействовать с окружающими их людьми [5].

Поликультурное образование основано на третьем типе межкультурных отношений. По мнению Д. Драгонского, иллюзия самодостаточности основана на многочисленных эстетических и культурных факторах. Иллюзия самодостаточности основана на существовании внутри культуры множества эстетических и мировоззренческих конфликтов, которые, казалось бы, должны гарантировать ее саморазвитие, свободное от внешних воздействий. Однако такие конфликты формируются внутри данной культурной формации и зачастую осваиваются настолько глубоко, что перестают считаться чужеродными [2, с. 23-215]. Культивирование первого отношения в обществе приводит к эгоцентризму, самоотречению, добровольному подчинению другим культурам – таким явлениям, как англомания, франкомания, германомания. Следствием развития второго типа отношений является прочное закрепление в общественном сознании чувства неполноценности представителя культуры как объекта, ведущее к добровольному подчинению, т.е. идентификации с субъектом другой культуры. В.С. Библер разделяет «историческую преемственность» на две формы. Одна - схематизм, поднимающийся по лестнице прогресса и развития, другая - культурный диалог, интегрированный с другим и замкнутый «в себе»

[4]. Такая культура может выжить и развиваться (как культура) только на периферии культуры, в диалоге с другими интегрированными и закрытыми культурами, преодолевая при этом собственную ограниченность» (Г.Д. Гачев). Краткое описание понятия «диалог культур» может помочь осмыслить его значение в теории поликультурного образования. Монолог вполне закономерно ассоциируется с авторитаризмом, директивностью, нетерпимостью к чужому языку и взглядам, ритуалами, словом, со всем тем, что неприемлемо в теории поликультурного образования [3].

Дмитриев отмечает, что то, что многие исследователи называют поликультурным или мультикультурным образованием, по сути, является полиэтническим образованием. В то же время можно выделить несколько особенностей поликультурного образования, важнейшими из которых являются специфические социально-воспитывающие и ценностно-ориентированные качества, позволяющие людям, заканчивающим среднюю или высшую школу, вступать в углубленную межкультурную коммуникацию, понимать разные культуры и проявлять толерантность к носителям разных культур, Это позволяет рассматривать поликультурное образование как особый способ развития коммуникативных и эмпатических навыков [1].

Поскольку данный аспект включает в себя развитые формы общения, гарантирующие формирование коммуникативно-ориентированной личности, способной к межкультурному общению, большое значение имеет изучение возможностей, которые предоставляет билингвальное образование для формирования такой личности. Если для лингвистики на первом месте стоит языковая компетенция, отражающая степень владения родным и иностранным языком, то для психолингвистики важно то, когда и для каких целей индивиды и социальные группы используют язык. На наш взгляд, самым большим недостатком программ переходного обучения является игнорирование подлинного билингвизма и отсутствие эквивалентности между родным и национальным языком.

ЛИТЕРАТУРА

1. Веденина, Л.Г. Межкультурное обучение как полилог языков и культур // Межкультурная коммуникация: тез. докл. – Иркутск, 1993. – С. 42-47.

2. Выготский Л.С. Собр. соч. Т. 3. – М., 1983. – 145 с.

3. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование, 1999. – 208 с.

4. Менская Т.Б., Поликультурное образование: Программы и методы. В: Общество и образование в современном мире. Сб. материалов из зарубежного опыта. Вып. 2. – М., 1993.

5. Певзнер М.Н., Ширин А.Г. Билингвальное образование в контексте мирового опыта. – Новгород, 1999. – 94 с.

6. Шафикова А. В. Мультикультурный подход к обучению и воспитанию школьников: автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.01. – Казань, 1999. – 18 с.

Р.К. СӘГЪДИЕВА,
филология фәннәре кандидаты, доцент
Казан федераль университеты

Г.Г. ӘСХАДУЛЛИНА,
магистрант,
«Адымнар – Казан» күптелле мәктәбенең
туган тел һәм әдәбияты укытучысы

ТУГАН ТЕЛ (ТАТАР ТЕЛЕ) ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕНДӘ «ТАТАР ДӨНЬЯСЫ» ТЕМАСЫНЫҢ ЯКТЫРТЫЛЫШЫ

Аннотация. В статье рассмотрены основные подходы в обучении татарскому родному языку, актуальные направления работы по формированию ценностного отношения к родному языку как феномену национальной культуры. На конкретных примерах раскрываются особенности обучения языку как средству формирования языковой личности, обладающей духовно-нравственными ценностями.

Ключевые слова: родной татарский язык, языковая личность, антропоцентрический и аксиологический подходы в образовании, воспитательный потенциал обучения татарскому языку, язык как феномен национальной культуры.

Abstract. The article discusses the main approaches to teaching the Tatar native language, current areas of work on the formation of a value-based attitude towards the native language as a phenomenon of national culture. Specific examples reveal the features of language teaching as a means of forming a linguistic personality with spiritual and moral values.

Keywords: native Tatar language, linguistic personality, anthropocentric and axiological approaches in education, educational potential of teaching the Tatar language, language as a phenomenon of national culture.

Туган телләрне өйрәтүнең мәдәни аспекты уку-укыту процессында әһәмиятле бер бүлеккә әверелде, чөнки ул халыкның яшәешен һәм мәдәниятын өйрәнергә булыша, ә бу исә укучыларда туган телләренә карата фәнни кызыксыну, мәхәббәт һәм хөрмәт хисләре тәрбияләргә булышлык итә. Бу урта мәктәптә татар телен укытуда милли-мәдәни компетенцияне формалаштыру белән бәйле мәсьәләләрнең мөһимлеген һәм актуальлеген билгели. Практик яктан караганда, мәдәни аспект аралашу максатын тормышка ашыруга юнәлдерелгән.

Туган тел (татар теле) дәресләре соңгы елда дүрт зур лексик темага бүлеп бирелә: «Мин», «Тирә-як, көнкүреш», «Туган җирем» һәм «Татар дөньясы».

Туган тел (татар теле) дәресләрендә «Татар дөньясы» темасын өйрәнү тел материалларын өйрәнүдән тыш, халыкның гореф-гадәтләре, тарихы, мәдәнияте, әдәбияты, географиясе, икътисады, сәясәте турындагы мәгълүматлар комплекслы белем бирү процессына әверелергә тиеш.

«Татар дөньясы» темасы, гадәттә, дүртенче чиреккә туры килә. Әлеге бүлек грамматиканы үзләштерү белән бәйле булса да, анда иң беренче планга лексик темалар алгы планга чыга. Теге яки бу лексик тема аша укучыларны, беренчедән, тәрбияләү максаты үтәлсә, икенчедән, коммуникатив компетенция тормышка ашырыла, өченчедән, теге яки бу фактик материал аша укучыларга тиешле теоретик материал аңлатыла, төшендерелә.

Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. авторлыгындагы 2 сыйныф дәреслегендә «Татар дөньясы» темасы укучыларга сүз һәм сүзтезмә төшенчәләрен аңлату белән башлана. Ул «Лалә чәчәге» дип аталган лексик тема белән бәйле алып барыла. Бу исә юкка түгел, чөнки татар халкының көнкүрешендә, кул эшләрендә нәкъ менә лалә чәчәге төп урынны алып тора. Укучыларга татар халкының милли киемнәре (читек, итек, кәләпүш, калфак) турында аңлатма бирелә, аларның бизәлеше чагылыш тапкан күрсәтмә материаллар да дәреслектә урын ала. Милли киемнәр турында сөйләшкәннән соң, «Фигыль» темасы милли ризыклар турында сөйләшүдән башлана. Аерым бер күнегүдә укучы үзенең яраткан ризыгы турында презентация дә ясарга тиеш. Бала аның ничек әзерләнүен, әзерләү өчен нинди азык-төлек кирәклеген, әлеге ризыкның файдалы сыйфатлары һ.б. турында иптәшләре алдында чыгыш ясый. Татар халкы элек-электән файдалы үләннәр җыйган, киптергән. Алар дәвалану өчен дә, чәй кайнату өчен дә кулланылган. Әлеге бүлектә шул турыда да мәгълүмат алып була. Җөмлә төрләрен аңлатканда, татар халкының һәр эшне күмәк башкарганлыгы, гаиләдәге татулык турында аңлатыла. Тойгылы җөмләләрнең үзенчәлекләре турында белешмә биргәндә, татарлар куллана торган исәнләшү, саубуллашу калыплары бирелә [1, б. 84-111].

3 сыйныф дәреслегендә «Татар дөньясы» темасы сыйфат, җөмлә, җөмләнең баш кисәкләре, аергыч темаларын аңлату белән бәйле. Әлеге бүлектә авторлар татар халкының тормышында билгеле бер урынны алып торган чишмәләр турында сүз алып баралар. Чыннан да, татар халкы чәйне самоварда кайнаткан, суны гел чишмәдән алып кайтканнар, чишмәгә төрле исемнәр биргәннәр, чишмәләрне чистарту саваплы эш булып саналган. Хәзерге көндә дә авыл җирлегендә әлеге гореф-гадәтләр юкка чыкмаган, һәм яшь буын әлеге изге гамәлләрне дәвам итәргә тиеш. Фактик материал Г. Тукай, М. Рәфыйков, Р. Миңнуллин, Д. Гарифуллин һ.б. авторлар иҗатынан тупланган. Марсель

Галиевның чишмәләргә багышланган шигырен укучыларга тәкъдим итү исә предметара бәйләнешне булдырырга ярдәм итә. Мәсәлән:

Чишмә – суның сабый чагы,
Челтер-челтер ашыга.
Ярны тишеп чыга да
Тын инешкә кушыла.
Үз ярларын узып китеп,
Килеп керә Иделгә.

Юлын дәвам иттереп,
Тоташа ул диңгезгә.
Чишмә сулары, диңгездән
Әверелеп болытка,
Туган якка кайтып ява
Кар һәм яңгыр булып та.

Шигырьдә сурәтләнгәннәрне кулланып, укучылар «Су тамчысының сәяхәте» дигән темага хикәя төзеп язарга тиешләр. Әлеге эштә әйләнә-тирә мохит предметы белән турыдан-туры предметара бәйләнеш килеп чыга.

Алга таба Равил Заһидуллинның «Мунчадан соң чәй эчү» дип аталган картинасы бирелә. Бабайның мунчадан соң аяк бөкләп самовардан чәй эчүе, кайнар чәйне тәлинкәгә салып эчү, самоварны чишмә суы салып кайнату һ.б. күркәм гадәтләр турында фикер алышу үткәрелә.

Җөмләдәге баш кисәкләрнең урыны исә «Чәй эчәбез бал белән, бала-чагалар белән» дип аталган лексик тема белән үрелеп китә. Бу очракта татар халкында чәй эчү традицияләре, чәй табыны, милли ризыклар, кунакны сыйлау, табын әзерләү кебек мәсьәләләр кызыклы фактик материаллар, текстлар үрнәгендә укучыларга җиткерелә. «Кунакка рәхим итегез! » дип аталган проект эшендә укучылар үткән грамматик материалны кабатлыйлар, шул ук вакытта чәй һәм әлеге тамырдан ясалган сүзләрнең лексик мәгънәләренә төшенәләр, сүзтезмәләр төзергә өйрәнәләр, чәй куагының кайда үсүе, җитештерелүе белән бәйле кызыклы мәгълүматларга ия булалар. Аергыч темасын аңлатканда, татар халкындагы табын әзерләү үзенчәлекләре, табын артындагы кагыйдәләр турында тәрбия эшләре алып барыла. Табын әзерләү белән бәйле кашыклар турында да кызыклы мәгълүматлар алу дәресне җанландырып җибәрә, укучыларның кызыксынуларын арттыра.

Ел буе үткәннәрне кабатлаганда, Н. Верзилин, Н. Хәкимуллин, Х. Халиков кебек авторларның әсәрләреннән алынган өзекләр дару үләннәре турында файдалы мәгълүматлар бирергә ярдәм итә [2, б. 74-122].

Дидактик материал буларак, бу төр дәреслекләрдә татар халык авыз иҗаты текстлары (халык җырлары, әкиятләр, гыйбрәтле хикәяләр һ.б.) бик отышлы кулланыла. Фольклорның кечкенә жанрларына караган мәкаль һәм әйтемнәр, табышмаклар, санамышлар һ.б. мөрәҗәгать итү дә актуаль.

Гомумән алганда, «Татар дөньясы» темасы татар халкының милли гореф-гадәтләре, мәдәнияте, көнкүреше, танылган шәхесләре турында мәгълүмат алырга ярдәм итә.

ӘДӘБИЯТ

1. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле). 2 сыйныф. Ике кисәктә. Икенче кисәк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. – Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2022. – 132 б.

2. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле). 3 сыйныф. Ике кисәктә. Икенче кисәк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. – Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2022. – 128 б.

И.Р.САДРИЕВА

магистрант

Казан федераль университеты, Россия, Казан

ТЕЛ МАТЕРИАЛЫН ҮЗЛӘШТЕРҮДӘ ЭЛЕКТРОН ЧАРАЛАР КУЛЛАНУ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы эффективности использования электронных дидактических средств при обучении татарскому языку. Также анализируются информационные технологии, изучаются как положительные, так и отрицательные стороны внедрения электронных средств обучения в образовательный процесс.

Ключевые слова: иностранный язык, электронный дидактический материал, электронный тест

Abstract. This article discusses the effectiveness of the use of electronic didactic tools in teaching the Tatar language. Information technologies are also analyzed, both positive and negative aspects of the introduction of electronic learning tools into the educational process are studied.

Keywords: foreign language, electronic didactic material, electronic test

Бүгенге көндә педагогик тестлар белем бирү сыйфатын бәяләүнең иң объектив ысулларының берсе буларак билгеләнә. Тестлар, белемне контрольдә тотуның башка традицион ысуллары белән чагыштырганда, белем бирү процессын билгеле бер дәрәҗәдә камилләштерергә мөмкинлек бирә. Белемнәрне объектив критерийлар буенча бердәм таләпләр нигезендә тикшерергә кирәк, һәм әлеге тикшерү белем бирү процессы нәтиҗәләре турындагы мәгълүматны да үз эченә алырга тиеш. Укытучы тарафыннан традицион рәвештә куела торган билге күпкә субъективрак характерда була. Укучыларның күнекмә һәм

белемнәренә йомгаклау контроле ясалганда, еш кына укытучының куелган билгесе белән укучының белемнәре арасында аерма барлыкка килә. Әлеге аерма укытучының объектив факторларга һәм белем бирү процессында катнашучыларга карата субъектив мөнәсәбәте нәтиҗәсендә туа. Белемнәрне тикшерүнең традицион ысуллары укучының шәхесен тискәре бәяләүгә нигезләнә. Ел саен тест нигезендә контроль үткәрелә, ул һәр укучыга объектив критерийларга нигезләнеп белемнәрен тикшерергә мөмкинлек бирә. Тестта үтелгән темалар буенча биремнәр тәкъдим ителә. Ачкыч буенча тикшерү үткәрелә, дөрес җаваплар исәпләнә һәм узган елгы тикшерү нәтиҗәләре белән чагыштырыла. Тестлар һәрбер укучының белем үзләштерү темпын билгеләргә, белемнәрне тикшерү өчен сарыф ителгән вакытны минималь дәрәҗәгә кадәр киметергә, шулай ук җитешсезлекләрне ачыкларга мөмкинлек бирә. Компьютерда башкарыла торган тестлар белемнәрне контрольдә тотуның гадәти ысулларыннан заманча адаптив уку һәм контроль системаларына күчү мөмкинлеге бирә. Укучыларны укытуда белемнәрне тулысынча үзләштерү системасына нигезләнгән процесска тестлар кулланмыйча ирешеп булмый. Уку елы, гадәттә, тест формасындагы биремнәрдән башлана һәм уку елы азагында укучыларның үзләштергән белемнәрен тикшерү максатыннан, кабаттан тест үткәрелә. Моннан тыш, тестлар сыйныфтагы гомуми күрсәткечләрне ачыкларга ярдәм итә, ул шулай ук укуга карата мотивация үсешенә дә этәргеч бирә.

Чит телләрне өйрәтүнең төп максаты – укучыларда коммуникатив күнекмәләрне үстерү, телне аралашканда – көндәлек тормышта куллана белү. Чит тел дәресләрендә заманча компьютер технологияләрен куллануның төрле вариантлары бар: кирәкле мәгълүматны Интернет челтәреннән эзләү, төрле методик уеннар уйнау һәм төрле юнәлештәге программаларны куллану. Хәзерге педагогик технологияләр укучыларның сәләтләрен исәпкә алып, шәхси үзенчәлекләрен күз уңында тотып эш итү мөмкинлеген бирә. Компьютер программалары белән танышу уку йортларында чит телләрне укытуга карата үз мөнәсәбәтеңне үзгәртергә мәҗбүр итә. Төрле эшчәнлек һәм темалар, мавыктыргыч күнегүләр, электрон дәреслекләрнең төрле характерда булуы укучыларда зур кызыксыну уята. Электрон технологияләр барлык булган мәгълүматны текст, видео һәм тавыш рәвешендә тәкъдим итәргә мөмкинлек бирә. Компьютер программалары ярдәмендә белем бирү, беренчедән, һәр укучының мөстәкыйль гамәлләрен бәяләү мөмкинлеге тудыра, икенчедән, укытучы җитәкчелегендә парлы һәм төркемле эшне гамәлгә ашыра. Хәзерге вакытта чит телләрне өйрәтүдә чагыштырмача уңайлы һәм бик нәтиҗәле ысулларның берсе – электрон дәреслекләр куллану. Электрон дәреслек белем бирүгә карата

индивидуаль һәм дифференциаль караш принципларын тормышка ашырырга мөмкинлек бирә. Электрон дәреслек ярдәмендә төрле сөйләм эшчәнлеген, мәсәлән, ишетеп аңлау һәм укуны активлаштырырга, белемнәрне тикшерергә, шулай ук укучыларның лексик, грамматик һәм сөйләм күнекмәләрен үстерергә һәм формалаштырырга мөмкин. Электрон дәреслек – компьютер һәм программага нигезләнгән педагогик чара. Ул басма матбугатта булмаган яңа өстәмә мәгълүматны тәкъдим итү өчен эшләнгән. Индивидуаль якын килеп өйрәтү өчен хезмәт итә, шулай ук укучының осталыгын һәм белемен билгеле бер дәрәҗәдә сынап карарга да мөмкинлек бирә. Күп кенә заманча педагогик технологияләр (мәсәлән, проектлар методы, хезмәттәшлеккә нигезләнеп укыту, яңа мәгълүмати технологияләрне куллану), шулай ук Интернет-ресурслар белем бирүдә шәхескә юнәлтелгән алымны гамәлгә ашырырга ярдәм итә, укучыларның сәләтләрен, аларның уку дәрәҗәсен, шулай ук шәхси омтылышларын исәпкә алып, укуны дифференциацияләүне һәм индивидуальләштерүне тәэмин итә. Компьютер программалары белән танышу чит телләрне укыту юнәлешендә мөнәсәбәтне үзгәртүгә китерә. Төрле сәбәпләр аркасында электрон дәреслекләр укучыларда зур кызыксыну уята бу, мәсәлән, әлеге дәреслекнең кызыклы һәм мавыктыргыч булуы, биремнәрнең төрләре һәм темаларның төрлелеге белән бәйле. Хәзерге вакытта мәгълүматны төрлечә тәкъдим итәргә мөмкинлек бирүче төрле чаралар бар. Компьютерга нигезләнеп укыту шактый мөмкинлекләр тудыра: һәр укучының мөстәкыйль гамәлләрен оештыру, шулай ук укытучы җитәкчелегендә төркемнәрдә һәм парлап эшләү. Соңгы вакытта күпләр яңа мәгълүмати технологияләр куллану мәсьәләсен күтәрә. Бу заманча техник чаралар гына түгел, ә уку процессына карата яңа караш, укытуның яңа формалары да.

Компьютер программалары ярдәмендә татар телен өйрәнү укучыларда зур кызыксыну уята. Гадәти дәресне компьютер программалары белән бәйләп алып бару укытучыга үз эшенең бер өлешен компьютерга күчерергә мөмкинлек бирә. Шул ук вакытта уку процессы кызыклырак һәм нәтиҗәлерәк тә була.

Компьютерларны чит телләрне өйрәтүдә куллану киң яссылыкта карала: компьютерны төрле тел материаллары һәм әйтелеш үрнәкләрен тәкъдим итү, шулай ук чит телдәге сөйләм эшчәнлеге белән таныштыру өчен дә кулланалар. Ул төрле программа материалларын тиешенчә үзләштерү өчен уңайлы шартлар тудыра: барлык укучыларга да тиешле күләмдә күнегү һәм биремнәр тәкъдим ителә. Моннан тыш, укытучы тарафыннан укучыларның эшчәнлеген контрольдә тоту процессында, шулай ук үз-үзеңә бәя бирү чарасы буларак та компьютерның роле зур. Укучыга нәрсә дә булса аңлаешсыз булган очракларда,

компьютер кирәкле барлык белешмә характердагы мәгълүматны кыска вакыт эчендә үзләштерергә мөмкинлек бирә. Чит тел буенча укыту-тәрбия процессын оештырганда, компьютерның иң мөһим үзенчәлеге шунда ки, ул укучының “әңгәмәдәше” була ала, ягъни коммуникатив-юнәлешле диалог режимында эшли. Компьютерлар төсле сурәтләр төзү мөмкинлегенә дә ия. Компьютерның югарыда санап үтелгән барлык мөмкинлекләре аны сөйләм эшчәнлеге күренешләрен төрлечә аңлату һәм гомумиләштерү өчен искиткеч техник чара буларак тәкъдим итә. Безнең көннәрдә барлык уку йортларында укучыларны чит телгә өйрәтәләр. Чит тел дәресләрендә укучыларны төрле темаларга караган сөйләмгә җәлеп итү процессы еш кына кызыксыз була. Дәресләрдә компьютерлар кулланганда, бу мөмкин түгел, чөнки мониторларда хәл күпкә чынбарлыкка якын: анда татарча сөйләшәләр, хәрәкәт итәләр, сораулар бирәләр һ.б. Кайбер укытучыларны мондый сорау да борчый: бу очракта дәрес иҗади эшчәнлектән күңел ачу эшчәнлегенә әйләнмәсме? Моңа тискәре җавап кайтарырга була, чөнки компьютерда эшләгәндә, яхшы билге алу өчен, һәр укучыга эшкә иҗади якын килеп башкарырга туры килә. Барлык укучыларда да танып белү эшчәнлегенә юнәлдерелгән эчке мотив бар. Укытучының төп бурычы – әлеге мотивны үстерүгә ярдәм итү. Хәзерге вакытта күп санлы мультимедияле заманча кулланма әсбаплар бар, аларда төрле яшьтәге һәм белемле укучылар өчен күп кенә күнегүләрне табарга мөмкин. Компьютерларны көндәлек тормышка кертү күп кенә мәсьәләләрне хәл итү мөмкинлеген тудыра. Компьютер безнең тормышны җиңеләйтә һәм аны кызыклырак итә.

Электрон дәреслекнең өстенлекләре шактый күп. Алар барысы да белем бирү процессында электрон дәреслекләрне нәтиҗәле куллану мөмкинлеген бирә. Безнең көннәрдә төп проблема сыйфатлы электрон дәреслекләр төзүнең күп вакыт таләп итүендә.

Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, чит телләрне укытуда электрон дидактик чараларны куллануның нәтиҗәлелегенә кагылышлы берничә нәтиҗә ясарга мөмкин. Электрон тестлар укучыларның белемнәрен һәм осталыкларын бердәм критерий буенча объектив бәяләргә мөмкинлек бирә, бу укытучыга укучының программа таләпләренә туры килгән уку материалын әзерләү һәм үзләштерү дәрәҗәсен билгеләргә ярдәм итә. Тестның кыйммәте шунда ки, һәр укучы үзеннән нәрсә таләп ителгәнен ачык итеп күз алдына китерә ала. Шул исәптән, укучы үзенең уңышларына һәм уңышсызлыкларына объектив бәя бирә, уку материалын индивидуаль эшкәртү өчен кирәкле мәгълүмат туплый ала. Тестлар күпфункцияле була. Мисал өчен, инглиз телен ни дәрәҗәдә белүне тикшерүне үз эченә алырга тиеш: инглиз телен белү, аны кабатлау, шулай ук аны таныш

яки яңа ситуациядә куллана белү һ.б. Башкача әйткәндә, тестлар төзегәндә, программада бирелгән барлык төп белемнәрне һәм күнекмәләрне ачыклаучы сораулар куллану өстенлекле; күпчелек биремнәр планда күрсәтелгән уку нәтиҗәләренең казанышларын тикшерүгә юнәлдерелгән булырга тиеш. Тест ахырында сораулар булуы шарт. Алар алган белемнәрне яңа ситуациядә куллану күнекмәләрен тикшерүне тәэмин итә. Укучыларның эшчәнлеген тикшерүне тестлар ярдәмендә оештырырга мөмкин, бу укучыларны үз-үзләрен контрольдә тотарга өйрәтә. Дәресләрдә тестларны татар теле предметы буенча белемнәрне тикшерү максатыннан даими рәвештә кулланып, укытучы укучыларга уку материалын үзләштерүнең төрле стадияләрендә уку биремнәрен аңлы рәвештә файдаланырга өйрәтә. Дәресләрдә тестлар куллануның төрле ысуллары бар, аларны сайлау өйрәнелә торган теманың үзенчәлекләренә, сыйныфның әзерлек дәрәҗәсенә, укытучының бу эшкә әзерлегенә бәйле булачак. Тест формасы укучылар күнеккән традицион формадан шактый аерыла. Ул белем дәрәҗәсен камилләштерүгә илтүче тикшеренү күнекмәләрен активлаштырырга мөмкинлек бирә. Тест – укучылар өчен белемнәрне контрольдә тотуның кызыклы ысулы, чөнки аның нәтиҗәләре укытучының укучы белән мөнәсәбәтләренә бәйле түгел. Тестларның барлык уңай якларына карамастан, кайбер кимчелекләре дә бар: сорауларга җаваплар кыска һәм бөтенләй дәлилләнмәгән. Белемнәрне контрольдә тотуның бу төрен генә куллану укучыларда деградация күренешенә китерергә мөмкин, чөнки монологик сөйләм үсеше дә бик кирәк. Электрон тест укучыларның белемнәрен һәм осталыкларын контрольдә тоту ысуллары арасында лидерлык позицияләрен яулый ала, әмма традицион сораштыру ысулларын алыштырмый. Уку нәтиҗәләре объектив булырга һәм белемнәрне контрольдә тоту ысуллары комплексына нигезләнергә тиеш.

Электрон дәреслекләрне практик дәресләрдә куллануның файдалы ягы шунда:

– күп санлы мәсьәләләрне чишү өчен компьютер ярдәмен куллану, алынган чишелешләрне анализлау һәм аларны график интерпретацияләү өчен вакыт бүлеп бирү;

– укытучыга компьютерда мөстәкыйль эш формасында дәресләр үткәрү, шул ук вакытта җитәкче һәм консультант ролен югалтмыйча, компьютер ярдәмендә укучыларның белемнәрен һәм осталыкларын тиз һәм нәтиҗәле контрольдә тоту, контроль чараның эчтәлеген һәм катлаулылык дәрәҗәсен билгеләү [2, с. 74].

Бүгенге көндә электрон дәреслекләрнең сыйфаты мәсьәләсе беренче урында тора. Алар текстны да, аудио һәм видеоязмаларны да үз эченә алырга тиеш. Электрон китаплар куллану шактый уңайлы ысул. Алар ярдәмендә тел

материалын үзләштерү күпкә отышлы. Электрон китапларда мәгълүматны бик тиз табып була.

Шулай ук электрон китаплар төзү эшен дәвам итәргә кирәк. Әлеге кулланмалар берьяклы гына эшләмәскә тиеш, ягъни үз укучыларына билгеле бер мәгълүмат кына бирелергә тиеш. Югары нәтиҗәләргә ирешү өчен, электрон дидактик материаллардан дөрес итеп файдаланырга кирәк.

ӘДӘБИЯТ

1. Алешкина, О. В. Применение электронных учебников в образовательном процессе / О.В. Алешкина // Молодой ученый. – 2012. – № 11. – С. 389–391.

2. Тоискин, В. С. Теоретические основы разработки электронных образовательных изданий (антропологический подход): учебное пособие / В.С. Тоискин, В.В. Красильников. – Ставрополь: СГПИ, 2010. – 108 с.

А.И. САЛАВАТУЛЛИНА

магистрант

Казан федераль университеты

ХӘЗЕРГЕ ТАТАРҺӘМ БАШКОРТ МАТБУГАТЫНДА РУС-ЕВРОПА АЛЫНМАЛАРЫ

Аннотация. Взаимодействие языков народов бывшего Советского Союза оказывает серьезное влияние на каждый национальный язык. В результате это привело к значительному изменению лексического состава, его пополнению новыми словами и понятиями. Именно эти аспекты легли в основу данной статьи. Автор приводит примеры новых заимствований из печатных средств массовой информации.

Ключевые слова: печатные СМИ, новые заимствования, лексика, тематические группы.

Abstract. The interaction of the languages of the peoples of the former Soviet Union has a serious impact on every national language. As a result, this led to a significant change in the lexical composition, its replenishment with new words and concepts. It is these aspects that formed the basis of this article. The author gives examples of new borrowings from print media.

Keywords: print media, new borrowings, vocabulary, thematic groups.

Элеккеге совет халыклары телләренең үзара элемтәдә торуы һәр милли телгә җитди йогынты ясый. Нәтиҗәдә бу лексик составның шактый үзгәрүенә, аны яңа сүзләр һәм төшенчәләр белән тулыландыруга китерде. Моңа бәйле рәвештә лексик катламдагы билгеле бер үзгәрешләр процессы чагыштырмача бертөрле. Шуны билгеләп үтү мөһим: хәзерге заманда телләрнең үзара бәйләнеш процесслары иң беренче чиратта массакүләм мәгълүмат чараларында

чагыла. Бигрәк тә газеталарның барлыкка килгән яңа лексик берәмлекләрне динамик рәвештә чагылдыра. Шуңа күрә бүгенге көндә татар һәм башкорт телләренең сүзлек составын газета текстларына бәйле рәвештә тикшерүне без аеруча актуаль дип таптык.

Фәнни эшнең максаты – татар һәм башкорт вакытлы матбугатындагы яңа рус-европа алынмаларын анализлау. Бирелгән максатка ирешү өчен, темага караган теоретик материал белән танышу, алынмаларның телгә үтеп керү сәбәпләрен ачыклау, вакытлы матбугатның 2020-2022 нче елларда басылган саннарындагы яңа алынмаларны туплау эше үткәрелде. Тикшеренүләрнең нигезен татар һәм башкорт басма матбугатында соңгы ике ел эчендә басылып чыккан газета-журналлар («Ватаным Татарстан», «Идел», «Татарстан яшьләре», «Башҡортостан», «Башҡортостан ҡызы», «Йәшлек») тәшкил итә.

Тел белемендә кардәш булмаган өч яки аннан артык тел өчен һәм әйтелеше, һәм мәгънәсе ягыннан аңлаешлы булган, халыкара эчтәлектәге, фән һәм техника, сәясәт, мәдәният, сәнгать өлкәләренә караган алынма сүзләр **интернациональ лексика** дип атала [1: 13]. Хәзерге вакытта телдә очрый торган алынмаларга **интернациональләшү** хас. Мәсәлән, *айфон, гамбургер, имидж, пост, лайк, аукцион, прокси, вирус, бан* һ.б. Хәзерге заман шартларында башкорт һәм татар теленә, әлбәттә, рус теленнән яки рус теле аша Европа телләреннән яңа алынма лекика керә. Соңгы берничә елда әлеге ике тел лексиконы фәнни-техник прогресс, дөнья күләмендә компьютерлаштыру, сәясәт, икътисад һәм мәдәният өлкәсендәге үзгәрешләр хисабына артты. Бу бигрәк тә яшьләр, сәясәт, икътисад темалары белән бәйле мәкаләләрдә еш очрый. Мәсәлән, *маркетинг, ноу-хау, менеджер, бутик, шопинг, менталитет, топ-модель, спикер, бизнес-ланч, файл, чат, шоу, дизайн, ток-шоу, диджей, контент, селфи, мейкап* һ.б. Әлеге сүзләр рус теле аша инглиз теленнән кергән.

Бүгенге көндә газета-журнал текстларында, иң беренче чиратта, **неологизмнар** – телдә моңарчы булмаган яисә күптән түгел барлыкка килгән сүз, сүзнең мәгънәсе яки сүзтезмә еш очрый. Әлеге сүзләр *-инг, -ция* һәм *-ер* төзелмәләренә тәмамлана. Мәсәлән: *Беренсе ваҡытларҙа аҡса түләп булһа ла, **коллаборация**, йәғни башҡа **блогерҙар** менән хеҙмәттәшлек булдырығыҙ!! («Башкортостан», №47, 2020)*; *Мин бит татар **блогингында** гына, ягъни үземне зур белгеч дип санамыйм («Идел», №4, 2019).*

Шунысы кызыклы: татар һәм башкорт телләрендәге рус-европа лексикасының тематик төркемчәләре, нигездә, бертөрле: 1) социаль челтәрләр, интернет белән бәйле лексика; 2) икътисад-финанс, базар мөнәсәбәтләре өлкәсенә караган алынмалар; 3) мәдәният, сәнгать, белем алу өлкәсенә караган

сүзләр; 4) техника һәм җитештерү өлкәсенә караган лексика; 5) абстракт мәгънәле сүзләр; 6) медицинага бәйле терминнар; 7) иҗтимагый-сәяси өлкәгә кагылышлы лексика; 8) криминаль дөньяга караган лексика; 9) косметология өлкәсе белән бәйле лексика; 10) физкультура-спорт терминнары; 11) кулинария төркемчәләре. Кулланылыш дәрәҗәсе турында да шул фикерне әйтергә мөмкин. Бу, беренчедән, татар һәм башкорт телләренең географик яктан якын урнашуы; икенчедән, ике телнең генетик яктан кардәш телләр булуы, өченчедән, совет чорындагы үзара бәйләнешләрнең сакланып калуы белән аңлатыла.

Телгә яңа кергән алынмалар арасында рус теленең үз сүзләре бик аз. Рус телчеләре үзләре дә соңгы елларда рус теленнән башка телләргә сүзләр керүнең бөтенләй диярлек тукталуы турында язалар. Яңа төшенчәләрне белдергән рус неологизмнары, булган очракта да, башкорт һәм татар әдәби теленә, гадәттә, калькалаштырып алына. Күпсанлы алынмалар халыкның барлык катлаулары тарафыннан берьюлы гына үзләштерелеп бетә алмый, шуңа да, гарәп-фарсы алынмалары кебек үк, кайбер яңа кулланылышка кертелгән интерлексемалар матбугат битләрендә еш кына җәя эчендә, сызык аша һәм өтердән соң *ягъни* теркәгече ярдәмендә аңлатмалар белән бирелә [3: 148]. Мәсәлән: *Хәзер халык биредә күбрәк* ***!скроллинг» (постларны тиз-тиз алыштыру), «серфинг» (бер аккаунттан икенче аккаунтка укымыйча, озакка туктап тормыйча күчеп йөрү)*** *белән шөгыльләнә («Идел», №1, 2019)*; *Әлеге үзенсәлек бигерәк тә йәштәр һөйләмендә, йәғни* ***сленгта*** *асыҡ сағыла* («Йәшлек», №12, 2021); ***«Беллетристика»*** *дигәнем ул –* ***күңел ачу әдәбияты***, ***«маскульт»*** *дип тә йөртәләр бугай («Ватаным Татарстан», №186, 2019)*.

Шулай итеп, массакүләм мәгълүмат чараларында неологизмнар саны көннән-көн арта, ләкин халык массалары арасында аларның дөрес, төгәл мәгънәләре үзләштерелеп бетмәскә мөмкин. Шул сәбәпле алынма лексикага төрле чаралар ярдәмендә еш кына аңлатма бирелә. XXI гасыр алып килгән технологик үсешнең югары баскычы, компьютерлаштыру тәэсирендә татар һәм башкорт әдәби теле лексикасы, сан һәм сыйфат ягыннан шактый үзгәрешләр кичереп, үз үсешендә яңа этапка аяк басты. Бу этап тормыштагы үзгәрешләргә бәйле яңа төшенчәләрне атау һәм электән кулланылган сүзләрнең яңа мәгънәләре барлыкка килү белән характерлана.

ӘДӘБИЯТ

1. Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар теле лексикологиясе. – Казан: Казан. ун-ты, 2013. – 123 б.
2. Гарипов Т.М., Емалетдинов Ф.Д., Емалетдинова З.А. Краткий русско-башкирский словарь иноязычных заимствований. – Уфа: Вагант, 2006. – 91 с.

3. Мөхиярова Р.Х. XX гасырның 80-90 нчы елларында татар әдәби теле лексикасы. – Яр Чаллы: Чаллы дәүләт педагогия ин-ты, 2000. – 192 б.

А.Г. САФИН,
преподаватель-организатор ОБЖ
МБОУ «Татарская гимназия № 2 при КФУ» Московского района г. Казани

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА ОСНОВЫ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ С РОДНЫМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Родной язык – душа нации, первостепенный и наиболее очевидный ее признак. В языке и через язык выявляются такие важнейшие особенности и черты, как национальная психология, характер народа, склад его мышления, нравственное состояние и духовность. В общеобразовательных учреждениях с родным языком обучения возникает необходимость преподавания предметов на родном языке, в нашем случае – на татарском, в том числе и предмет «Основы безопасности жизнедеятельности».

Но при всем при этом актуальной остается и то, что бедна материально-техническая база школы для обучения предметов на родном языке. В отличие от других дисциплин, сегодня для преподавания предмета ОБЖ на родном языке практически не издаются учебники и методические материалы. Но несмотря на такие условия не допустимо снижение качества преподаваемого предмета.

Ключевые слова: Культура, безопасность, воспитание, родной язык.

Abstract. The native language is the soul of the nation, its primary and most obvious sign. In language and through language, such important features and traits as national psychology, the character of the people, their way of thinking, moral state and spirituality are revealed. In general education institutions with a native language of instruction, there is a need to teach subjects in their native language, in our case - in Tatar, including the subject “Fundamentals of life safety”. But at the same time, it remains relevant that the material and technical base of the school for teaching subjects in the native language is poor. Unlike other disciplines, today textbooks and methodological materials are practically not published for teaching the subject of housing and communal services in their native language. But despite such conditions, it is not permissible to reduce the quality of the taught subject.

Keywords: Culture, safety, education, native language.

Как повысить уровень преподавания предмета ОБЖ на родном языке и организовать военно-патриотическое воспитание? Особенно остро этот вопрос встает пред молодыми учителями. Несмотря на бедность материальной базы и отсутствие литературы для обучения по курсу «Основы безопасности жизнедеятельности» на татарском языке – это не повод для снижения уровня

его преподавания. В современном обществе, компьютерные технологии и интернет дают возможность объединяться в сетевые сообщества и обмениваться опытом всем педагогам школ с родным языком обучения во всем регионе, что позволяет решать профессиональные задачи, повышать свой профессиональный уровень.

Если рассматривать проблему учебно – методической литературы на родном языке, то в настоящее время учебник не единственный источник материала для проведения уроков именно по предмету ОБЖ, для уроков мы активно берем материал из интернет-ресурсов. Тем не менее, каждый учитель, в первую очередь, опирается на учебники. В условиях отсутствия учебников ОБЖ на родном языке, единственным выходом из ситуации целесообразно рассмотреть перевод его на родной язык, хотя и это трудоемкий процесс и требует от учителя грамотности, но в этом нам также помогут компьютерные технологии и интернет. В настоящее время широко используются онлайн переводчики и другие мультимедиа ресурсы. В моей практике есть опыт перевода учебников ОБЖ 10 и 11 классов на татарский язык, для разработки развернутых план конспектов и презентаций уроков, и я думаю, что многие учителя также трудятся в этом направлении.

Особое место занимает в курсе ОБЖ военно-патриотическое воспитание через внеурочную деятельность. Военно-патриотические мероприятия и конкурсы проводятся во всех школах. Музыкальное наследие татарского народа богата и военными песнями и проведение конкурса «Смотр строя и песни» исполняя песни на родном языке – это необходимое условие таких конкурсов.

Каждый народ имеет богатое наследие героев, которые являются основой в работе по военно-патриотическому воспитанию с молодым поколением. Примером несгибаемого мужества, патриотизма и стойкости, например, у татарского народа – это Муса Джалиль. Школьный музей героя-поэта Мусы Джалиля организован в нашей гимназии и активно работает. Школьный музей является одной из форм дополнительного образования и считается центром военно-патриотического, гражданского, этнокультурного воспитания.

В качестве одного из главных направлений хотелось бы выдвинуть работу с одаренными детьми. Поддержка талантливой молодежи предполагает создание специальной системы по выявлению и поддержке одаренных детей и формированию среды для проявления и развития способностей каждого ребенка. Хотелось бы предложить рассмотрение вопроса о включении предмета

«Основы безопасности жизнедеятельности» в список предметов олимпиады на родном языке.

В целях решения проблемы в изучении предмета ОБЖ на родном языке, необходимо повысить качественный уровень уроков, разнообразить уроки, внеурочные и внешкольные мероприятия, умело осуществлять межпредметные связи, особенно с историей, физической культурой, географией, химией, биологией.

Мы не должны забывать о том, что вне родной культуры, родного языка, родной речи мы не состоимся как самодостаточные этносы со своей уникальной, богатейшей историей и неповторимыми традициями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алпатов В.М. Языковая политика и родной язык [Электронный ресурс]. Социолингвистика. – 2020, № 3(3). – С. 114-124. DOI: 10.37892/2713-29512020-3-3-114-124.

2. Закирьянов К.З. Проблема сохранения родных языков // Вестник Башкирского университета. – 2018. Т. 23. №3. – С. 787-794.

3. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000.

Д.Н. СИБГАТУЛЛИНА,

рус теле һәм әдәбияты укытучысы

Татарстан Республикасы Биектау муниципаль районы

«Ямаширмә гомуми урта белем мәктәбе»

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УКУЧЫЛАРНЫ ЯЗМА СӨЙЛӘМГӘ ӨЙРӘТҮДӘ ЭШ ТӨРЛӘРЕ

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме развития речи у учащихся. Особое внимание уделяется общим задачам, условиям и требованиям к развитию речи как средству успешного обучения в школе.

Ключевые слова: речь, развитие речи, культура речи, требования к развитию речи.

Abstract. The article is devoted to the actual problem of speech development in students. Special attention is paid to the general tasks, conditions and requirements for the development of speech as a means of successful learning at school.

Keywords: speech, speech development, speech culture, requirements for speech development.

Нинди дә булса телне укыту чарасы буларак күнегүләр һәрвакыт билгеле бер максатка юнәлтелгән була. Аңа оештыру үзенчәлеге хас, һәм ул һәрвакытта да эшчәнлек ысулын камилләштерүгә юнәлтелгән. Һәр күнегү билгеле бер сыйфатка ия. Хәзерге вакытта язмача башкару өчен төзелә торган күнегүләр

мәсьәләсе бик мөһим һәм актуаль проблемаларның берсе булып кала. Шулай ук телдән башкарыла торган теге яки бу күнегүләрнең язма сөйләмгә юнәлтелгәннәре белән дә бәйләнешкә керүе үзәктә тора. Күпчелек очракта, язма сөйләмгә өйрәтү күнегүләрнең өч төренә бәйле:

1. Эшчәнлек буларак язуга бәйле график һәм орфографик күнекмәләр формалаштыруга юнәлтелгән күнегүләр: хәрефләрне, иҗекләрне, сүзләр һәм аларның басма эквивалентларын язу; аерым график яки орфографик билгеләр нигезендә сүзләрне төркемләп язу.

2. Язу ярдәмендә лексик һәм грамматик күнекмәләр формалаштыруга этәргеч бирә торган күнегүләр (бу очракта язу укыту чарасы буларак кулланыла); күпнокталар яки буш урыннарны тулыландырып бетерүгә, җөмләләрне тәмамлауга һ.б. караган лексик һәм грамматик күнегүләр; билгеле бер лексик һәм грамматик материалны кулланып, сораулар кую.

3. Сөйләм эшчәнлегенең башка төрләрен үстерү чарасы буларак хезмәт итүче язмача башкарыла торган күнегүләр (төзелгән тезисларга карата тексттан цитаталар язу; текстның эчтәлеген язмача башкару, мәсәлән: бирелгән сорауга тулы җавап табу һ.б.) [3, с. 146].

Болардан тыш, дүртенче төр күнегүләр дә бар, алар шулай ук язуга өйрәткәндә камилләштерелә һәм бу процесска уңышлы гына кушылып китә. Бу күнегүләр укучыдагы иҗади мөмкинлекләрне үстерүгә юнәлтелгән. Иҗади сәләт гаҗәпләнү һәм танып белү, стандарт булмаган ситуацияләрдә чишелеш таба алу һәм үз тәҗрибәңне тиешле дәрәҗәдә бәяли белү белән бәйле. Уку эшчәнлеген оештыруда уеннардан файдалану укучылар өчен кызыклы һәм нәтиҗәле. Язу осталыгын формалаштыру өчен, укытучы кроссвордлар, табышмаклар, чайнвордлар кебек уен техникасын куллана ала. Күнегүләр төрле укыту техникаларын тормышка ашыра, чит телдәге сөйләм күнекмәләрен һәм осталыкларын үстерү өчен уңайлы шартлар тудыра.

Башка телдә язуга өйрәтүне шул телнең фонетикасы белән бәйле рәвештә башлап җибәрү уңышлы санала. Язуга өйрәтүдә беренче этап графика белән бәйле, ягъни бу очракта язудагы билгеләр ситемасын үзләштерү үзәккә алына. Укучы бер үк вакытта укырга да өйрәнә һәм хәреф, иҗек, сүз, сүзтезмә һәм җөмләләр язарга да өйрәнә. Авазларның әйтелешен өйрәткәндә, аларның график рәвештә бирелеше дә аңлатыла. Хәрефләрне өйрәткәндә, язу техникасы да формалашырга тиеш. Ул авазның график бирелешен үзләштерүне күз уңында тота. Башлангыч этапта укучы шактый күп күнегүләр башкара, ләкин мәктәптә эш, нигездә, телдән алып барыла, ә өйгә инде язма өй эше бирелә. Телдән сөйләмнең язма сөйләмнән алда баруын әйтергә кирәк, ягъни укучы иң элек

әйтелешне, соңыннан язылышны өйрәнә дигән сүз. Башта ул укый яки тыңлый, аннары шулардан чыгып, язма рәвештә эш башкара [2, с. 83].

Текстның язма сөйләм күнекмәләрен формалаштырудагы иң зур берәмлек булуын әйтергә кирәк. Язма сөйләмгә өйрәтүнең текст белән бәйләнештә каралуын да искәртергә кирәк. Укучыга иң элек текстларның гадиләре, соңыннан катлаулылары тәкъдим ителә.

Төрле диктантлар язуны өстәмә эш төре буларак тәкъдим итәргә була. Телдән диктантлар белән эш иткәндә, без сүзләрнең ничек язылуы турында сүз алып барабыз. Гадәттә, әлеге эш төренең яңа сүзләр белән танышканда отышлы булуын әйтергә кирәк. Мисалга *төлке* сүзен генә алыйк. Бу сүзнең язылышының үзенчәлекле булуын исәпкә алырга кирәк, чөнки әлеге сүздә ирен гармониясе күзәтелә. Икенче иҗектә [ө] авазы ишетелсә дә, е хәрефе языла.

Текстның эчтәлеген кыскартып, язмача башкарырга өйрәткәндә, укучылар мәгълүматны бик тиз вакыт аралыгында үзгәртергә, бу эшне татар телендәге җөмлә төзелешенә туры китерергә, дөрес җөмләләр төзергә, шулай ук текстны кыскартырга өйрәнә. Бу уңайдан сүзлек диктанты яздырырга мөмкин, бу вакытта укучы сүзләрне дөрес язарга өйрәнә; текстлар кабатланганда, бала аларны кыскарта, төп мәгълүматны җиткерерлек дәрәҗәдә, текстның планын төзи. Укучыда язма сөйләм күнекмәләрен формалаштырганда, укучы сүзләрне кыскартуга юнәлдерелгән белемнәргә дә ия булырга тиеш.

Татар телен чит тел буларак өйрәнүче балалар өчен рәсем буенча сочинение язу кебек эш төре дә язма сөйләм күнекмәләре булдыруда отышлы алым булып тора. Картина буенча язылган язма эшләр ирекле иншалардан күпмедер күләмдә аерылып тора, чөнки рәсемнәр буенча язылган язма эштә эчтәлек билгеле бер дәрәҗәдә кыса эченә кертелә. Моның укучы мөмкинлекләрен чикләвен истә тоту мөһим. Баштарак иншаны хикәяләү характерындагы, сюжетлы рәсемнәргә нигезләнеп язарга кирәк. Укучы әлеге очракта төп сюжетны да, әйдәп баручы идеяне дә бик тиз таба. Иҗади характердагы язма эшләр башкарганчы, өйрәтү төрендәге күнегүләр эшләү дә бик мөһим. Укучылар тема белән эчтәлек, эчтәлек белән план арасындагы бәйләнешне тоя, лексик яктан төгәл, матур итеп сөйли, яза белергә тиешләр.

Укучының иншаларын җентекләп тикшергәннән соң, язма эшнең нәтиҗәсен вакытында үзләренә җиткерү мөһим. Татар телен чит тел буларак өйрәнүче укучыларның язма эшләренә бәя биргәндә, түбәндәге үзенчәлекләргә игътибар итү кирәк: эчтәлекнең ачылышы, вакыйгалар агышын сурәтләүдәге эзлеклелек, план буенча бүленгән өлешләрнең тигез күләмдә булуы, темадан

тайпылышның булу-булмавы, җөмләләрнең төзеклеге, телнең образлылык дәрәҗәсе, пунктуация, орфография.

Шулай итеп, язма сөйләмгә өйрәнми торып, укучы грамоталылык күнекмәләрен дә үзләштерә алмый. Шуңа күрә дә тел өйрәнүдә язма сөйләм күнекмәләрен ия булу мөһим урынны били.

ӘДӘБИЯТ

1. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: ТаРИХ, 2001. – 234 б.

2. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 2002. – 187 с.

3. Кузьмина Л.Г. К вопросу о содержании обучения иноязычной письменной речи / Л.Г. Кузьмина // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – В.1. – С. 97-99.

А.Д. СЫЗДЫКБАЕВА,

доктор философии, ассоциированный профессор,
Казахский национальный женский педагогический университет

М.М. КНИСАРИНА,

доктор философии PhD, доцент,
Западно-Казахстанский медицинский университет
имени Марата Оспанова

А.М. БАЙКУЛОВА,

доктор философии, ассоциированный профессор,
Западно-Казахстанский медицинский университет
имени Марата Оспанова

ВОСПИТАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СТУДЕНТОВ РАЗЛИЧНЫХ УНИВЕРСИТЕТСКИХ КУРСОВ

Аннотация. Представляем результаты изучения особенностей воспитания социальной ответственности и его влияние на обучающихся различных образовательных программ. В этом исследовании подчеркивается, что наиболее воспринимаемые воспитательные аспекты социальной ответственности позволяют оценивать ее с помощью образовательных инноваций с внедрением учебных методов и программы повышения социальной ответственности. Рекомендуется, чтобы социальная ответственность пронизывала всю учебную программу, а образовательные программы предлагали дисциплины и модули, включающие социальные, научные и воспитательные мероприятия. Следовательно, в академических про-

граммах и классах следует поощрять проекты и мероприятия, которые ведут к чувствительности, чтобы укреплять такие навыки, как лидерство, творчество, терпимость, ответственность и чувство собственного достоинства, так как современный университет должен готовить ответственных специалистов. Данное исследование вносит свой вклад в состояние компетентности о социальной ответственности, демонстрируя, что восприятие ее студентами и академическим персоналом влияет на высшее образование.

Abstract. We present the results of studying the features of social responsibility education and its impact on students of various educational programs. This study emphasizes that the most perceived educational aspects of social responsibility make it possible to evaluate it with the help of educational innovations with the introduction of educational methods and a program to increase social responsibility. It is recommended that social responsibility permeates the entire curriculum, and educational programs offer disciplines and modules that include social, scientific and educational activities. Consequently, academic programs and classes should encourage projects and activities that lead to sensitivity in order to strengthen skills such as leadership, creativity, tolerance, responsibility and self-esteem, as a modern university should train responsible professionals. This study contributes to the state of competence about social responsibility, demonstrating that the perception of it by students and academic staff affects higher education.

Ключевые слова: социальная ответственность, обучающийся университета, образовательная программа, профессиональная подготовка, воспитание.

Keywords: social responsibility, university student, educational program, professional training, education.

Актуальность исследования обусловлена миссией ЮНЕСКО о подготовке социально ответственных специалистов на университетском уровне. Поскольку обучение и образование, согласно Всемирного доклада об обучении и образовании взрослых, укрепляют социальную сплоченность, интеграцию и инклюзивность, увеличивают социальный капитал и расширяют участие в социальной, гражданской и общественной деятельности. В достижении 17 Целей ООН в области устойчивого развития направлены все усилия образовательных систем стран мира по «обеспечению всеохватного и справедливого качественного образования и поощрению возможности обучения на протяжении всей жизни для всех». Однако, наблюдается очень низкий уровень участия ООВ в воспитании активной гражданской позиции, несмотря на его важную роль в поощрении и защите свободы, равенства, демократии, прав человека, терпимости и солидарности. Поэтому важной задачей современных университетов является качественная профессиональная подготовка конкурентоспособных специалистов с высоким уровнем гражданской позицией, патриотизмом и социальной ответственности.

В настоящее время социальная ответственность, как основной вопрос этики и обязательств, о заботе об окружающей среде и образе жизни, находится в одной плоскости с вопросами устойчивости и Целей в области устойчивого

развития, инициатив ООН и т.п. Что касается социальной ответственности университета (USR), а также самой личности необходимо выяснить: как заинтересованные лица (преподавательский состав, административный персонал и обучающиеся) относятся к этому феномену? Целью данного исследования является изучение социальной ответственности личности в рамках профессиональной подготовки в университете. Исследование носит количественный, неэкспериментальный характер, информация была собрана посредством опроса, она была применена к обучающимся психолого-педагогических и медицинских специальностей.

Миссией ЮНЕСКО о подготовке социально ответственных специалистов на университетском уровне обозначена траектория развития высшего образования, как основного инструмента укрепления социальной сплоченности, интеграции и инклюзивности, что в целом увеличивают социальный капитал и расширяют участие современной личности в социальной, гражданской и общественной деятельности страны. Поэтому важной задачей современных университетов является качественная профессиональная подготовка конкурентоспособных специалистов с высоким уровнем гражданской позицией, патриотизмом и социальной ответственности.

Безусловно, вопросы социальной ответственности личности имеют фундаментальное значение для изучения социальной ответственности нации, страны. Кто или что может нести соответствующее моральное бремя долга и вины за конкретные действия и результаты, имеет серьезные последствия для практики и теории. Необходимо выяснить, где и каким образом формирование социальной ответственности может быть разумно включена в контекст высшего образования. Появилась необходимость также обсудить шаги, которые можно предпринять для исправления недостатков коллегиальных отношений в решении вопросов социальной ответственности. Наши научно-теоретические предположения позволят улучшить способность образовательной системы понимать, объяснять и реагировать на практические проблемы процесса формирования социально ответственности у обучающейся молодежи.

Социальная ответственность, являясь изначально функцией управления и развития организаций, отсюда корпоративная социальная ответственность появилась, основана на коллективном сознании для поощрения действий социальной, экономической и экологических целей, поэтому, вполне логично, что современные университеты осознанно включают в свою миссию стратегии социальной ответственности. Поэтому появилась необходимость изучения вопросов воспитания социальной ответственности на основе различных университетских курсов. Безусловно, основные идеи концепции

социальной ответственности личности, формируемыми образовательными организациями, становятся важными в настоящее время во всем мире.

Так, Lee S.T., Yang E.B. были определены факторы, влияющие на социальную ответственность медицинских учебных заведений в корейском контексте. Например, учеными благодаря исследовательскому факторному анализу было доказано, что восемь факторов в трех областях повлияли на реализацию социальной ответственности медицинскими школами: область оборудования (декларация социальной ответственности врачей, физическая среда, финансы), область программного обеспечения (социальная ответственность, связанная с разработкой учебной программы, система мониторинга и оценки), область партнерства (близость между партнерами, построение партнерских отношений) [Lee: 9]. Хотя данное исследование с помощью множественного регрессионного анализа показало, что «взаимодействие между партнерами» оказало наибольшее влияние на реализацию социальной ответственности личности в медицинских организациях, все же мы акцентируем свое внимание на содержании образовательных программ.

Следовательно, имеет большое значение оценка воспитательного воздействия содержания образования на наших студентов, поскольку оно несет в себе информационную и воспитательную, развивающую нагрузку.

В процессе изучения социальной ответственности в Западно-Казахстанском медицинском университете имени Марата Оспанова нами были проанализированы образовательные программы основных специальностей бакалавриата: 6В10102 «Общая медицина» (Военная медицина), 6В10102 «Общая медицина», 6В10105 «Стоматология» (Стоматология в военном деле), 6В10105 «Стоматология», 6В10108 «Общественное здоровье», 6В10107 «Педиатрия», 6В10104 «Фармация». Из всего представленного перечня дисциплин на всех курсах обучения специальностей мы акцентировали внимание на общеобразовательные дисциплины социально-гуманитарного цикла, направленные по своему содержанию и практиориентированностью на повышение социальной ответственности у обучающихся.

Из всех общеобразовательных, базовых, профилирующих дисциплин мы отбобрали только те дисциплины, которые непосредственно раскрывают основные понятия по социальной отвественности, а также рассматривают те или иные вопросы социально отвественного поведения людей современного общества. Например, на 1 курсе всех специальностей изучается модуль социально-политических знаний, состоящий из следующих дисциплин «Социология, политология и культурология» и «Психология».

Рабочая программа модуля социально-политических знаний представляет собой модуль дисциплин (социология, политология и культурология) составлена согласно Типовой учебной програмы разработанной на основании Государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан, утвержденного постановлением Правительства РК от 23 августа 2012 года № 1080 с изменениями и дополнениями утвержденными ПП РК от 13 мая 2016 года № 292 и введена согласно прииритетов Программной статьи Президента РК «Взгляд в будущее: модеринзация общественного сознания».

Дисциплина «Психология» (код - Psih 1106) читается на кафедре психологии в объеме 1 и 2 кредитов. Содержание дисциплины по своей тематике включает вопросы по обсуждению социальной проблематики. В рамках следующих тем практических занятий «№2. Психологическая концепция сознания. Мотивация и самомотивация. Мотивация трудовой деятельности; №3 Познавательные психические процессы: ощущение, восприятие, память, мышление и речь; №4 Индивидуально-типологические особенности личности; № 5 Межличностное общение как фактор развития гармоничной личности» можно раскрыть важные моменты изучаемой проблемы «социальная ответственность личности» через использование информационной нагрузки предметного материала, методических форм работ, интерактивного взаимодействия всех субъектов образовательного процесса.

Включенные темы лекционных, практических и самостоятельных занятий определяли уровень социальной активности обучающихся в основном с точки зрения когнитивного уровня, и в меньшей степени с точки зрения высокого уровня проявления социально ответственного поведения, а также удовлетворенности собой и вовлеченности в общественную жизнь. Обучающиеся первых курсов чаще всего называли социальную ответственность ключевым навыком решения проблем для стабильной успешной карьеры. Кроме того, критическое мышление, самоактулизация, инициатива и самостоятельность, а также социальные и межкультурные навыки также были отмечены как важные навыки современной успешной личности. Пока ни в одном из исследований не изучались механизмы, которые объясняли бы, как именно эти навыки будут способствовать успешности карьеры выпускников всех специальностей.

В вопросах преподавания и обучения в социальном контексте следует выделять влияние служебного обучения на академические, личные, социальные и гражданские результаты. И поэтому современное обучение позволяет преподавание и обучение применять в социальном контексте, тем самым способствуя получению социально значимых знаний. Например, программы со структури-

рованным отражением показали более значительные изменения и эффекты, общие для всех уровней образования.

Необходимо целенаправленно провести серьезную методическую работу, чтобы социальная ответственность пронизывала всю учебную программу, а академические программы предлагали предметы и курсы, включающие социальные, научные и культурные мероприятия, в которых происходит гражданское становление личности, формирование патриотизма и социальной ответственности. Следовательно, в академических программах и миссии университета следует поощрять образовательные модули, научные проекты и воспитательные мероприятия, которые ведут к личностному развитию обучающихся, чтобы укреплять такие не только профессиональные навыки, но и лидерство, творчество, терпимость, ответственность и чувство собственного достоинства и патриотизм, гражданскую активность. Согласно вышеизложенному, на данный момент времени современный университет должен готовить профессионалов с высоким уровнем социальной активности, а также с видением развития их непосредственных личностных и профессиональных качеств и свойств.

Это исследование вносит некоторый вклад в немногочисленную литературу по социальной ответственности личности обучающегося в рамках его профессионального становления в современном университете. В этом исследовании подчеркивается, что современным университетам, в частности отечественным, необходимо приложить большие усилия для улучшения своих систем преподавания и обучения, чтобы соответствовать мировым образовательным стандартам. Второй важный момент заключается в разработке научно-исследовательских проектов по инновационным открытиям, методологиям, разработке новых программ и курсов. Кроме того, университетам необходимо удовлетворить потребность соответствовать требованиям обучающихся и общества, рынка труда и экономики страны. Наконец, это исследование показало, что целенаправленное воспитание социальной ответственности у обучающихся в рамках контекста преподаваемых учебных дисциплин позволит субъектам (обучающиеся, студенческое сообщества, родители, организации и другие заинтересованные стороны) больше доверять университетам (содержанию образования) и становиться высоко конкурентными и высокоответственными профессионалами в своей деятельности.

Из практических рекомендаций следует отметить, что университеты должны способствовать вовлечению всех своих заинтересованных сторон в процесс внедрения социальной ответственности. Также необходимо реформировать свою миссию и стратегию, чтобы внедрить успешную модель

корпоративной социальной ответственности и оптимально наладить воспитательный процесс по формированию социальной ответственности у обучающихся. Это исследование предлагает нам переосмыслить необходимость дополнительных исследований в этом отношении развития современного университета и улучшения качества образовательных услуг.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP09058126)

ЛИТЕРАТУРА

1. Lee, S. T., & Yang, E. B. (2022). Factors affecting social accountability of medical schools in the korean context: Exploratory factor and multiple regression analyses. Medical Education Online, 27(1) doi:10.1080/10872981.2022.2054049

Л.Р. УМУТБАЕВА,

студент,

Казанский федеральный университет

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация. Одной из методик, позволяющих обучающимся активно применять иностранный язык в реальных ситуациях и развивать навыки коммуникации, критического мышления и сотрудничества, является проектная деятельность. Основная идея проектной деятельности заключается в том, чтобы ученики, работая над конкретным проектом, использовали иностранный язык. Делая учебный процесс более интересным и мотивирующим, метод проектов учит обучающихся слушать и понимать других людей. Кроме того, проектные технологии требуют самостоятельной работы, поэтому ученики должны анализировать информацию, принимать решения и предлагать свои идеи.

Ключевые слова: повышение мотивации, проектные технологии, иностранные языки, педагогика.

Abstract. One of the methods that allow students to actively use a foreign language in real situations and develop communication skills, critical thinking and cooperation is project activity. The main idea of project activity is that students, working on a specific project, use a foreign language. Making the learning process more interesting and motivating, the project method teaches students to listen and understand other people. In addition, project technologies require independent work, so students must analyze information, make decisions and offer their ideas.

Keywords: increasing of motivation, project technologies, foreign languages, pedagogy.

В настоящее время многие ученые стали задумываться о внедрении эффективного метода обучения, чтобы стимулировать обучающихся к изучению

иностранных языков. Актуальность данной темы заключается в том, что в процессе изучения иностранного языка, обучающиеся могут сталкиваться с такими препятствиями, как отсутствие интереса, затруднения в понимании аспектов языка и боязнь потерпеть неудачу. В результате ученик сосредотачивает внимание на своих ошибках, что приводит к его неуверенности и снижению мотивации к изучению языка.

В словаре-справочнике по педагогической психологии термин «учебная мотивация» рассматривается как «частный вид мотивации, включенный в деятельность учения, учебную деятельность» [1]. Другими словами, мотивация в обучении – это вид мотивации, который служит причиной увеличения и ослабевания усилий человека в обучении.

Известно, что человек, мотивированный внутренне, обращает внимание на то, чтобы его активность совпадала со своими естественными интересами, так как именно благодаря ей, развиваются знания и способности человека. Эта естественная мотивация очень важна для психического, социального и психологического развития человека [3, с. 293].

Перед учителем стоит важная задача заинтересовать обучающихся изучать иностранный язык, подобрав правильный уместный проектный материал. Проект, отвечающий потребностям обучающихся станет мотивом для изучения языка. Очевидно, повышение мотивации – сложный процесс, так как для того, чтобы стимулировать учеников, учителю нужно создавать в классе ситуацию, позволяющую интересно овладеть предметом, говорить ученикам об их победах, обращать внимание на психологический климат в классе. Поэтому многие преподаватели, преследуя такую цель, как использование эффективного метода обучения иностранному языку, внедряют в учебный план разнообразие и нестандартные уроки.

Проектные задания могут стать одним из способов повышения мотивации, так как такая деятельность развивает у студентов творческие навыки, являющиеся одновременно формой самореализации, самовыражения и саморазвития. Профессор Кавказского университета Тазегул Демир подчеркивает, что метод проектов способствует формированию навыков понимания прочитанного, исследовательских навыков, уверенности в себе и уважения, самодисциплины, чувства ответственности, личных навыков и умений [4, с. 1893].

Как известно, существует множество различных примеров проектной технологии. Например, обучающиеся могут создать проект, связанный с турецкой или английской культурой, и представить его на уроке. Это может быть презентация об иностранной кухне, фильм о достопримечательностях или даже

музыкальный проект, в котором они будут использовать иностранный язык. Предмет проектов может быть связан с теоретическим вопросом, для того чтобы ученики могли лучше изучить данную тему. Обычно темы проектов касаются практического вопроса, актуального для жизни обучающегося в обществе, требуя от них применения собственного жизненного опыта и включения в различную обстановку [1, с. 25-27].

Также можно провести игровую активность, например, игру-квест, где студенты будут решать задания на турецком, английском языках и получать за это баллы. Это поможет им не только повысить мотивацию, но и улучшить понимание и использование языка в реальной жизни.

В современных условиях ценными представляются такие качества учеников, как широкий кругозор, умение работать с разнообразной информацией, коммуникативные навыки, гуманистическое поведение. Для того, чтобы получить такую модель умений нужно использовать проектно-исследовательскую деятельность, которая, в свою очередь, помогает поддерживать процесс творческого саморазвития. Таким образом, метод проектов включает обучающихся в реальную исследовательскую деятельность и нацелен на получение реального результата. Кроме того, если позволить ученикам самим выбирать форму презентации своих исследований, то это поспособствует развитию эмоциональной сферы личности. В итоге, проектная деятельность позволяет обучающимся выступать в роли авторов и способствует расширению языковых знаний, неся в себе огромный мотивационный потенциал.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барменкова О. И. О работе над проектом по учебнику "Happy English 2"/ О.И. Барменкова // Иностранные языки в школе. – 1997. – № 3. – С. 25–27.

2. Гамезо М.В., Степаносова А.В., Хализева Л.М. Словарь-справочник по педагогической психологии / М.В. Гамезо, А.В. Степаносова, Л.М. Хализева. – URL: http://med.niv.ru/doc/dictionary/pedagogical-psychology/fc/slovar-211.htm#zag-345 (дата обращения 14.02.2023).

3. Aslan M., Doğan S. Dişsal motivasyon, içsel motivasyon ve performans etkileşimine kuramsal bir bakiş / M.Aslan, S.Doğan // Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi. – 2019. – S. 291–301.

4. Demir T. A study on developing “An attitude scale for project and performance tasks for Turkish Language teaching course” / T. Demir // Academic Journals. – 2013. – V. 8(19). – P. 1887–1899.

З.Ф. ФӘТТАХОВА
студент
Казан федераль университеты

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ОРФОЭПИЯСЕНӘ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯСЕНӘ РУС-ЕВРОПА АЛЫНМАЛАРЫНЫҢ ЙОГЫНТЫСЫ

Аннотация. Изучение влияния русско-европейских заимствований на современную татарскую орфоэпию и орфографию весьма актуально. Противоречия и различия между словами, представленными в словарях, и теми, которые сейчас ходят в речи, с каждым днем все больше нарастают, разговоры о необходимости точности в этом вопросе постоянно появляются и на страницах прессы.

Ключевые слова: татарская орфоэпия, орфография.

Abstract. The study of the influence of Russian-European borrowings on modern Tatar orthoepy and orthography is very relevant. Contradictions and differences between the words presented in dictionaries and those that are now in speech are growing more and more every day, conversations about the need for accuracy in this matter constantly appear on the pages of the press.

Keywords: Tatar orthoepy, orthography.

Татар орфоэпиясенә һәм орфографиясенә рус-европа телләренең йогынтысы борынгыдан ук килә. Иң беренче чиратта рус теле белән уртак лексик берәмлекне тәшкил иткән сүзләрдә бу нык сизелә (қызыл – кизил (җимеш төре).

Л.Җәләй фикеренчә, рус фонетикасының йогынтысы татар телендә әле дә дәвам итә. Аерым алганда мишәр сөйләмендәге к-г, л-р авазларының йомшаруы, а авазының ачылуы – рус теленең йогынтысы.

Хәзерге татар орфоэпиясенә рус теле ике юнәлештә йогынты ясый:

1. рус теле йогынтысы нәтиҗәсендә хәзерге татар теленен орфоэпик нормалары бозылу очраклары бар. Мәсәлән, Галимзянов, Тимирова дип, фамилияләрдә орфоэпияне бозулар еш күзәтелә. Гарәп-фарсы телләреннән кергән сүзләр дә бозып әйтелә: хис сүзен тел арты [х] белән әйтү, [и] алдыннан килгән [т] тартыгын артык нечкәртеп, мәсәлән, ихтимал сузен ихт'имал дип әйтү һ.б.; 2. рус теленең йогынтысы татар теленең әдәби нормасына әверелгән очраклар да бар (автомобиль, футбол, спорт һ.б.).

Рус-европа телләре аша татар әдәби теленә үтеп кергән үзенчәлекләрне карап китик:

1. Телебезгә рус-европа телләре сузыкларының үтеп керүе һәм формалашуы.

1) киң әйтелешле [ō] фонемасы 1) басым астында ачык итеп әйтелә: поезд, форма, курорт; 2) басымсыз [ō] сузыгы [а°] белән алышына, ләкин язуда

[ō] сакланып кала: солдат; 3) соңгы иҗектә [р] тартыгы алдыннан [ō] ишетелми, ләкин язуда саклана: доктор.

2) киң әйтелешле [ē] фонемасы басым астында ачык итеп русча әйтелә: газета, техника.

3) киң әйтелешле [ы] һәм [ā] фонемалары шул ук кагыйдәгә буйсына: сыр, карта.

4) [и] һәм [у] авазлары үзгәрешләргә бирелми: сумка, студент, кино.

5) рус-европа телләреннән татар теленә дифтонглар һәм дифтонгоидлар үтеп керде: оа (коала), ае (аэропорт), аи (мозаика), иу (аквариум) һ.б. Европа телләреннән кергән дифтонглар ике иҗеккә дә бүленергә мөмкин: вариант, миллион.

2. Рус теленең басым үзенчәлекләре нормалашуы. Татар телендә басым, нигездә, соңгы иҗеккә төшә, ә рус телендә ул төрле иҗектә булырга мөмкин. Әлеге үзенчәлек татар теленә дә йогынты ясамый калмаган. Күп кенә алынма нигез сүзләрдә басым үзгәрешсез кала:

1) рус-европа телләрнең кушымчалары ялганган сүзләрдә басым үзгәрешсез кала: взятка; 2) алынма сүзнең ачык иҗегенә төшкән басым татар кушымчасы ялганганда да үз урынында кала: тема – теманы, темага, темалар; 3) ябык иҗектә басым үз урынында калырга яки соңгы иҗеккә күчәргә мөмкин: алынмада басым соңгы иҗектә булса, кушымча ялгагач, ул күчә: педагог – педагоглар, ләкин -ча кушымчасына беркайчан да басым күчми: педагог – педагогларча; 4) бер иҗекле алынмалар күбесе ябык: морж, герб, аларда басым рус телендәгечә саклана (моржлар).

3. Рус теленең тартыклары үтеп керүе һәм нормалашуы. Рус-европа алынмалары аша телебезгә ирен-теш [в], тел очы [ж], тел арты [х], аффрикат [ц], [^{т}ч] фонемалары кергән.

1) чемпионат, чек кебек алынма сүзләрдә [ч] тартыгы ачык ишетелә. Кайбер сүзләрдә әлеге аффрикат татар һәм рус телендәге бертөрле сүзләрең мәгънәсен аеру функциясен башкара: чага(рус.)- гөмбә төре – чага (тат.) – фигыль; 2) [ж] [ш] [ц] тартыклары рус телендә калын әйтелә, татар телендә дә әлеге әйтелеш саклана: жираф, цирк; 3) сүз һәм иҗек башындагы [в] авазы фонетик принцип нигезендә в хәрефе белән язылa: вагон, виза.

4. Палаталь тартыклар үтеп керүе. Алынмалардагы палаталь тартыклар нәтиҗәсендә татар телендә арткы рәт сузыклары нечкәртеп әйтелә башлый: ветеран, октябрь. Татар телендә ю хәрефе алдыннан кайбер палаталь тартыклар ачык итеп әйтелә ([з'] [б'] [в'] [л'] [р']).

Телгә үтеп кергән палаталь тартыклар авазлар системасында үз урынын алды, кайбер очракларда алар мәгънә аеру функциясен дә үтиләр. Бу күренеш гадәттә мишәр диалектына хас.

Барлык күзәтүләрдән чыгып, түбәндәге нәтиҗәне ясарга мөмкин. Хәзерге татар орфоэпиясенә һәм орфографиясенә чит телләрнең алынмалары зур йогынты ясаган. Бу бигрәк тә телнең фонетик системасында күренә.

Хәзерге көндә орфографик һәм орфоэпик нормаларны бозуның ике төрен атарга була: татар телен начар белүчеләр язуындагы һәм сөйләмендәге хаталар һәм татар телен ярарлык дәрәҗәдә белгән яшьләрнең игътибарсызлык аркасында ясалган хаталар. Алынма сүзләрне төрлечә куллану нәтиҗәсендә дә телдә орфоэпик һәм орфографик вариантлар күбәйде. Сүзлекләрдә бирелгән сүзләр белән хәзерге көндә сөйләмдә йөргән сүзләр арасындагы каршылык һәм аерма көннән-көн зурая бара, бу мәсьәләдә төгәллек кирәклеге турында сөйләшүләр матбугат битләрендә дә һәрдаим урын алып килә.

Әлеге үзгәрешләрне өйрәнү татар теле белемендә мөһим бер мәсьәлә булып тора.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллина Р.С. Алфавитка бәйле орфография һәм орфоэпия мәсьәләләре: Монография. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 284 б.
2. Абдуллина Р.С. Хәзерге татар теленең орфографиясе һәм орфоэпиясе: Югары һәм урта махсус уку йортлары студентлары өчен уку әсбабы. – Казан: Мәгариф, 2009. – 239 б.
3. Әхәтов Г.Х. Татар теленең лексикасы: (педагогия институтлары һәм колледжлары студентлары өчен кулланма). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 93 б.
4. Галиуллина Г.Р. Татар теле. Лексикология. – Казан: Мәгариф, 2007. – 95 б.
5. Галиуллина Г. Р. Хәзерге татар теле лексикологиясе. – Казан: Казан. ун-т, 2013. – 123 б.

А.Л. ФАТЫХОВА

магистрант

Казан федераль университеты

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «БАШ» СОМАТИК КОМПОНЕНТЫ БУЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается использование в современном татарском языке фразеологических единиц с соматическим компонентом «голова». Подчеркивается, что компонент «голова» является достаточно активно используемым соматическим наименованием для пополнения фразеологического фонда татарского языка.

Ключевые слова: татарский язык, фразеологизм, фразеологическая единица, голова,

соматик компонент.

Abstract. This article discusses the use of phraseological units with the somatic component "head" in the modern Tatar language. It is emphasized that the "head" component is a rather actively used somatic name to replenish the phraseological fund of the Tatar language.

Keywords: tatar language, phraseology, phraseological unit, head, somatic component.

Татар телендә *баш* сүзенең өч дистәгә якын мәгънәсе лексикографик рәвештә теркәлгән [2, б. 432-434]. Соматик атама буларак ул «Ми, чәч, йөз, күзләр, авыз, борын (яки танау), колаклар урнашкан кеше яисә хайван әгъзасы» дигәнне белдерә [2, б. 432]. Кул, аяк, җилкә, йөрәк һ.б. соматик атамалар кебек үк, *баш* сүзе дә еш кына фразеологизмнарның мөһим компоненты булып килә, һәм мондый берәмлекләрнең культурологик кыйммәте югары булуын ассызыклау сорала. Халык мәдәниятенең төрле формаларында – ышанулар, фольклор әсәрләре, йолалар, халык медицинасында кеше организмының соматик төзелеше һәм функциясе турындагы күзаллаулары чагылыш таба. Фразеологик берәмлекләрне дә шушы яссылыкта өйрәнү кызыклы нәтиҗәләргә китерә. Әлеге мәкаләдә «баш» соматик атамасы ярдәмендә ясалган берәмлекләрнең хәзерге татар телендә кулланылышы тикшерелә. Нәкъ менә «баш» атамасын соматик атама буларак тикшерү үзен аклый, дип уйлыйбыз, чөнки бу – кешенең иң күп һәм иң җитди вазифалар башкара торган әгъзасы буларак кабул ителә.

Баштан башка кешене күз алдына китереп булмый. Шуңа күрә еш кына баш дигәндә гомумән кеше күзаллана. Мәсәлән:

– *Бетте баш*! Ә нигә куркырга ул кадәре? [4, б. 87].

– Имче карчыкларның сүзенә ышансаң, *башың себер китәр*… дип үзен сүкте [1].

Биредә *бетте баш* фразеологизмы котылгысыз ситуациягә эләгүне белдерә, мондый ситуациядән котылып булмау, бетү баш атамасына нисбәтле әйтелсә дә, тулаем кешенең котылгысыз шартларга юлыгуы аңлашыла. Ә *баш себер китү* фразеологизмы, кешенең Себер якларына сөргенгә сөрелүе, ягъни җинаять өчен җәза алу дигән мәгънәне белдерә.

Метонимия нигезендә ясалган мондый фразеологик берәмлекләр рәтендә шулай ук *башны таш астында асрау* (авыр шартларда яшәп калу), *башын төрмәдә черетү* (озын срокка зинданга утырту), *баш арты килү* (ярышта, бәйгедә икенче булып килү, икенче урын алу), *баш белән уйнау* (кеше гомерен куркыныч астына кую), *башка бәла булу* (кем өчендер мәшәкатьләр тудыру), *бер башың ике булу* (өйләнү) кебекләр дә керә.

«Баш» компонентлы фразеологик берәмлекләр арасында язмыш, фаталистик күзаллаулар белән бәйле булганныры да бар. Мәсәлән:

– Әле ничекияләнеп эшли аласың... Мин булдыра алмас идем.

– *Башыңа төшсә* булдырасың [4, б. 81].

Игътибар итик: фаталистик күзаллау чагылыш тапса да, мондый берәмлекләрдә кешенең үзенә дә ышаныч белән карау ачык сизелеп тора.

Башның төп вазифасы акыл эшчәнлеген тәэмин итү буларак танылa, ягъни бу очракта баш һәм баш мие функцияләре тәңгәлләштерелгән килеш тәкъдим ителә. Хәзерге татар телендә киң кулланыла торган *башына да кереп чыкмый, башы эшләми, башка керми, башка да китермәү* һәм башкалар соматизмның барыннан да элек уйлау, фикерләү вазифасын күздә тотып төзелгәннәр. *Баш буталу* фразеологизмы болар арасында аерым урын алып тора, дип әйтергә кирәк, чөнки гадәттә акыл эшчәнлегенең ниндидер җитди сәбәпләр, стресс, көчле эмоциональ кичерешләр нәтиҗәсендә тиешле дәрәҗәдә эшчәнлек күрсәтә алмавына ишарә итә. Мәсәлән:

– Ике тапкыр Т...га кайтып килдем. Хатта язган идем бит, оныттыңмыни?

– Әйе шул. *Баш буталды* бөтенләй [4, б. 94].

Телебездә акылсыз яки җилбәзәк, сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен аңламыйча, уйламыйча эш итә торган кешеләрне характерлаучы фразеологик берәмлекләрдә дә баш компоненты еш кулланыла. Мондый берәмлекләрдә башка зыян салучы, аңа факторлар буларак җил, кырау, башка физик зыян китерүче хайван (тай) образлары да кулланыла ала. Мондый берәмлекләрдә интелеллект үсешенең югары булмавы тотрыклы сыйфат булуы аңлашыла. Мәсәлән:

– Һыһ! Төн уртасында шәһәр буйлап ялгыз йөрергә минем *башыма тай типмәгән* бит әле [1].

– Юләр кыз син, синең *башыңда җил уйный* [3].

Акылсыз кешеләрнең интеллект дәрәҗәсен хайваннар белән чагыштыруга нигезләнгән фразеологизмнар да бар. Ешрак мондый берәмлекләрдә сарык, тавык һәм баш компонентлары янәшә килә. Мәсәлән:

– Күрсәтермен мин сиңа тол этәчеңне, миең черегән нәрсә, *тавык баш* [3].

Акылсыз кешеләр хакында әйтелгән мондый берәмлекләр рәтендә шулай ук *башына кырау тигән, башында салам селкенә, башына чүбек тутырган* фразеологизмнарын атарга була.

Акыллы, интеллекты югары булган кешеләрне тасвирлаганда яисә шушы сыйфатларны күрсәтергә кирәк булганда, *баш эшләтү, баш эшләү, баш*

шәрифләрен эшләтү кебек фразеологизмнарга мөрәҗәгать итү очрый. Боларда да баш һәм баш мие вазифалары тәңгәлләштерү сиземләнә. Мисал өчен:

– Болары да *баш шәрифләрен* бик шәпләп *эшләтергә* мәҗбүр иткәндер [3].

Баш соматизмы ярдәмендә ясалган фразеологик берәмлекләрнең кайберләре телебездә мөнәсәбәтләрне, шул исәптән, хөрмәт итүне, ризалашмау, каршылык күрсәтүне белдереп килә. Кайберләренең ясалыш логикасы инде онытылган булса да, алар киң кулланылалар. Мәсәлән:

– Инде бу эксперименттан *баш тарткансыздыр*? [3].

Алдагы очракны карыйк:

– Аларның җиң сызганып руль артына утырулары авыл эшчәннәре хезмәте алдында *баш июләреме*, әллә кайчандыр барлык дөньяга билгеле булган «Ростсельмаш» заводы комбайннарын рекламалау белән бәйлеме? [3].

Биредә борынгыдан калган йола – өстен булган шәхесләрне, ханнарны, патшаларны, олы түрәләрне танып, алар алдында башны түбән ию күренешенең йогынтысы ачык күренә. Бүген җәмгыятьнең барлык әгъзалары тигез дип таныган гуманистик җәмгыять шартларында мондый йола яшәми, әмма, күренгәнчә, фразеологизмнарда ихтирам һәм соклану, тирән хөрмәт билгесе буларак фразеологик берәмлекләрдә аның атамасы саклана.

Баш ию йола-гадәтенә килгәндә, аңа каршы рәвештә *баш күтәрү* күренешен атарга була. Бу очракта кеше, борынгы чорда яшәп килгән кануннар буенча баш иеп, хөрмәт күрсәтергә тиеш булып та башын ими, ә киресенчә күтәрә – үзен шул шәхес (түрә, хан һ.б.) белән тигез дәрәҗәдә булуын шушы гамәл белән күрсәтә. Тора-бара баш күтәрү гыйбарәсе тагын да масштаблырак мәгънәдә дә кулланыла башлый: фразеологик берәмлек аерым кешенең хакими көче үзеннән югарырак булган кеше белән каршылыкка керүен дә, кешеләр төркеме, гомумән, халыкның кешегә, хакимияткә, яшәп килүче строй, гадәтләргә каршы килүен дә белдерә башлый. Хәзерге татар телендә кулланылыш очракларын карыйк:

– Әмма халыкның күбесе *баш күтәрүләр* булмас дип уйлый [3].

Баш соматизмы авыру һәм терелү, шул исәптән эчүчелек авыруы белән бәйле рәвештә ясалган фразеологизмнарда да кулланыла. Шундыйлардан *баш кайнау, баш әйләнү, баш төзәтү* кебекләрне атарга була.

Гомумән, баш компоненты татар теленең фразеологик фондын тулыландыруда актив кулланыла торган соматик атама булып тора. Мондый берәмлекләр хәзерге татар телендә дә актив кулланыла һәм милли-мәдәни яссылыкта тикшерү өчен кыйммәтле ядкарь дип санала ала.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллин Ф. Юл чатында. – URL: http://maydan.tatar/yul-chatynda-povest/; мөрәҗәгать итү вакыты: 13.09.2023.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: том: А–В. – Казан: ТӘhСИ, 2015. – 712 б.
3. «Туган тел» милли корпусы. – URL: https://tugantel.tatar/?lang=ru; мөрәҗәгать итү вакыты: 13.09.2023.
4. Хәким З. Сайланма әсәрләр. Гөнаh. Роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 399 б.

Р.Н. ФӘХРТДИНОВА
студент,
Казан федераль университеты

«YAÑA MÄHÄLLÄ HABÄRLÄRE» ЖУРНАЛЫНЫҢ ЛЕКСИКАСЫ: МИШӘР ДИАЛЕКТЫ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЕ АЛЫНМАЛАРЫ

Аннотация. «Yaña Mähällä Habärläre» - это журнал татар, которые больше века живут в Финляндии. В этом журнале освещаются новости из их жизни. Журнал привлекает внимание читателей не только темами, но и особенностями языка. Языковые особенности финских татар уникальны. В статьях, представленных в журнале, мы можем увидеть особенности мишарского диалекта, а также заимствования из европейских, и из тюркских языков, в особенности из турецеого языка.

Ключевые слова: наследие, язык, традиции, культура, заимствования.

Abstract. “Yaña Mähällä Habärläre” is a magazine of Tatars who have lived in Finland for more than a century. This magazine covers news from their lives. The magazine attracts the attention of readers not only with its topics, but also with its language features. The linguistic features of the Finnish Tatars are unique. In the articles presented in the magazine, we can see the features of the Mishar dialect, as well as borrowings from European and Turkic languages, especially from the Turkish language.

Keywords: heritage, language, traditions, culture, borrowings.

Финляндия татарларының туган телләре булып татар теленең көнбатыш (мишәр) диалекты санала. Европа, төрки телләренең йогынтысы никадәр зур булса да, милләттәшләребез туган телебезне гасырлар буе саклап килә, яңа буынга өйрәтә. Туган телне саклап калу мәсьәләсе дөньяның һәр почмагында яшәгән татар кешесен борчый. Финляндиядә яшәүче татарлар да яшь буынга туган телнең матурлыгын, байлыгын күрсәтер өчен гаиләдә һәм җәмгыятьтә туган телдә сөйләшә, дин һәм гореф-гадәтләр белән таныштыру өчен төрле милли чаралар, очрашулар уздырып тора. Милләтебез белән таныштыру балалар бакчасыннан ук башлана, ял көннәрендә көз һәм яз, җәй көннәрендә махсус татарча укыту курслары оештырыла. Яшьләр милли оешма эшләрендә катнаша,

төрле хор һәм театр куелышларында, спорт уеннарында уйнап, милләттебез тормышына үзләреннән зур өлеш кертә.

Финляндия татарлары җәмгыяте бай мирасы белән данлыклы. Алар татар халык җырларын, көйләрен саклый, мәдәни чаралар оештыра, татар әдәбиятының классик әсәрләре буенча спектакльләр куя. Фин татарлары элегрәк Татарстаннан төрле китаплар алып кайткан булсалар, бүгенге көндә аларның үзләре язган әсәрләре, үзләре чыгарган газета-журналлары бар. Шуларның берсе «Mähällä Habärläre» журналы.

«Mähällä Habärläre» журналының төп чыганагы – татар теленең үз лексик фонды. Белгәнебезчә, тел бары тик үзенең сүзләреннән генә тора алмый, төрле алынмалар да килеп керә. Әлеге басмада исә гарәп-фарсы алынмаларыннан тыш, төрек теленнән кергән алынмалар да шактый. Мисал өчен:

Şulay uk 2012 nçe yıl turında ***omumän*** *iskä töşerep kitäsem kil (Шулай ук 2012 нче ел турында омумән искә төшереп китәсем килә. (M. h.,1/2013); Avır çaklar buldı, yakınnarıbıznı mäñgelekkä ozattı* ***hastälänülär*** *dä buldı (Авыр чаклар булды, якыннарыбызны мәңгелеккә озатты, хасталанулар да булды). (M. h., 1/2013); Üzenä iPad* ***hädiyä*** *itelde (Үзенә iPad хадия ителде). (M. h., 1/2013); Mäglüm ki, «Ak Bars» hokkey* ***takımında*** *öç-dürt fin uynauçısı bar(Мәгълүм ки, «Ак Барс» хоккей такымында өч-дүрт фин уйнаучысы бар). (M. h., 1/2013); Üzebezneñ kiläçäk* ***fäaliyätlär*** *turında uylar tudı (Үзебезнең киләчәк фәалиятләр турында уйлар туды). (M. h., 3/2016);* ***dikkat itärgä*** *kiräk ikän (дикъкать итәргә кирәк икән) (M. h., 1/2013); idarä häyäte östennän böten* ***mäsüliyätne*** *rahmätlär belän töşerde. mesuliyet ((идарә хаяте өстеннән бөтен мәсүлиятне рәхмәтләр белән төшерде). (M. h., 1/2013); Cıyılış bu täklifne bertavıştan kuätläde häm kabul itte (җыелыш бу тәклифне бертавыштан куәтләде һәм кабул итте). (M. h., 1/2013); Finlandiyä möselmannarın* ***tämsil*** *itärgä turı kilde…(Финляндия мөселманнарын тәмсил итәргә туры килде...) (M. h., 1/2013); Bu süzlär belän Rinat äfände* ***mämnünlegen*** *häm rahmätlären belgertte (Бу сүзләр белән Ринат әфәнде мәмнүнлеген һәм рәхмәтләрен белгертте). (M. h., 1/2013); Uyın uzgaç, zur häm keçkenä* ***möhändislärgä tatlılar*** *takdim itelde (Уен узгач, зур һәм кечкеә мөхандисләргә татлылар тәкъдим ителде). (M. h., 1/2013); Foto-räsem häm Bäleş-beleş tügäräkläre* ***täklif itelep fäaliyätkä*** *kertelde (Фото-рәсем һәм Бәлеш-белеш түгәрәкләре тәклиф ителеп фәалияткә кертелде). (M. h., 3/2016);* ...balalar öçen tatar telendä äzerlängän **sızgıfilm** (multifilm) karıybız (...балалар өчен татар телендә әзерләнгән сызгыфильм карыйбыз). *(M. h., 3/2016)*

Төрки телле журналлар һәм газеталар еш кына төрек теле алынмаларыннан файдаланалар. Бу төрек теленең киң таралган телләрнең берсе булуына

бәйле. Әлеге телдән кергән алынмалар төрки телле халыкларның сүз байлыгын арттыра һәм халыкара бәйләнешләрне ныгытырга ярдәм итә.

Басма битләрендә мишәр диалектының үзенчәлекләре дә күренә. Бу гаҗәп күренеш түгел, чөнки Финляндиягә килүчеләр Түбән Новгород өлкәсеннән килүче мишәр сатучылары була. Бүгенге көндә дә аларның сөйләмнәрендә мишәр диалекты үзенчәлекләре сакланып калган. Моны **«Mähällä Habärläre» журналыннан алынган** түбәндәге мисалларда күреп була:

Kazanda Finlandiyä tatarlarınıñ tarhların vä ***adätlären*** *kıskaça añlattılar (Казанда Финляндия татарларының тарихларын вә адәтләрен кыскача аңлаталар). (M. h.,1/2013); İkençe öleştä üz saylauları buyınça süz, sigır, cır yäisä biyü* ***ütenelgän*** *ide (Икенче өлештә үз сайлаулары буенча сүз, шигырь, җыр, бию үтенелгән иде). (M. h., 1/2013);* ***Alnıbızda*** *2013 yıl tora (Алныбызда 2013 ел тора) (M. h., 1/2013; Däreslär başkönnän* ***koçatnaköngä*** *kadär alıp barıla (Дәресләр башкөннән кочатнакөнгә кадәр алып барыла) (M. h., 3/2016);* ***Bıyıl*** *bakçada karauçı apalar...(Быел бакчада караучы апалар...) (M. h., 3/2016); Älegä räsemnär kübesençä mömkin kadär iske häm vakıt buyınça 1960 nçılarga* ***hatle*** *saylandı (Әлегә рәсемнәр күбесенчә мөмкин кадәр иске һәм вакыт буенча 1960 нчыларга хатле сайланды) (M. h., 3/2016); İske räsemnäregez bulsa,* ***kaya*** *kuyarga,* ***kaya*** *iltärgä dip uylansagız yäki birep torırga hazer bulsagız... (Иске рәсемнәрегез булса, кая куярга, кая илтәргә дип уйлансагыз яки биреп торырга хәзер булсагыз...) (M. h., 3/2016)*

Күренгәнчә, язмаларда мишәр диалектының фонетик һәм лексик үзенчәлекләре күбрәк урын ала.

«Mähällä Habärläre» журналы теле татар әдәби телендә язылса да, сүзләр мәгънә ягыннан туры килмәгән очраклар да бар. Мисал өчен: *«Kongressniñ berençe köne 6 nçı dekaber yazılu köne bulganga katnaşuçılarnıñ* ***azat*** *vakıtı buldı häm alar Kazan şähärenä säyähat kıldılar»*, җөмләсендә ***«azat»*** (азат) сүзе урынына ***buş*** (буш) сүзен куллану мәгънә ягыннан күбрәк туры килә. Шулай ук, *«Ayıruça Finlandiyädä yäşägän töreklär häm tatarlar arasındagı duslıkka* ***igtibar birde»*** җөмләсендә ***«birde» (***бирде) урынына ***«itte»*** (итте) сүзен куллану; «*Älbättä päygambärlek kilgäç tä ul iskitkeç matur* ***misal*** *kürsätte*» җөмләсендә ***misal*** (мисал) урынына ***ürnäk*** (үрнәк) сүзен язу; «Ul **ireşü** yäşenä citkänçe Söyembikägä han vazifasın ütärgä kiräk bulaçak» **ireşü** (ирешү)не «балигълык» сүзенә алыштыру, «Kazan şähärendä bezne Universiada avılına **urınnnaştırdılar**» җөмләсендә **urnaştırdılar** (урнаштырдылар), «*Mähalläbez isemennän räis Atik Ali Rinat äfände Zakirovka* ***uñışlıklar*** *teläde»* ***uñışlıklar*** урынына ***uñışlar (***уңышлар) дигән сүзне куллану дөресрәк була.

Гомумиләштереп әйтсәк, «Yaña Mähallä habärläre» журналының теле уникаль. Фонетик үзенчәлекләренә күз салсак, фин татарларының теле күбрәк төрек теленә охшаш булуы сизелә. Журнал телендә булган алынмалар, бер яктан, телне баета, язманы үзенчәлекле итә, кабатлаулардан, гади әйтелмәләрдән саклыйлар. Икенче яктан, алынмаларның күплеге мәкаләгә аңлашылмаучнлык төсмере дә бирергә мөмкин.

«Yaña Mähallä habärläre»ндә Финляндиядә яшәүче милләттәшләребезнең тормышы һәр яклап яктыртыла. Журналистлар мәкаләләр аша татар мөхитен тудыралар, милләтебезнең мәдәнияте, гореф-гадәтләре турында тулы мәгълүмат бирәләр. Басманың коммуникатив үзенчәлекләре турында шуны әйтеп була: фин татарларының сөйләше, чыннан да, язмада чагыла. Кайсыбер авазлар язылмый, ә кайсылары, киресенчә, өстәлә. Лексикасы төрки-татар сүзлек составына нигезләнсә дә, телдә алынмалар шактый кулланыла.

ӘДӘБИЯТ

1. Беляев Р.Ф. Yaña Mähallä habärläre. – 2012. – № 1. – 24 б.
2. Беляев Р.Ф. Mähallä habärläre – 2014. – № 1. – 28 б.
3. Беляев Р.Ф. Татарская диаспора Финляндии: вопросы интеграции и сохранения идентичности: дис. … докт. филос. наук. – Хельсинки, 2017. – 310 с.
4. Шлыгина Н.В. Традиционные меньшинства Финляндии: формирование и современный статус // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М.: ИЭАРАН, 2010. Вып. 221. – 43 с.

М.А. ХАҖИЕВА,

магистрант

Казан федераль университеты

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УРТА СЫЙНЫФ УКУЧЫЛАРЫНА ИНТОНАЦИЯНЕ ӨЙРӘТҮ

Аннотация. Статья посвящена проблеме изучения просодии родного языка на уроках татарского языка, возникающей в результате взаимодействия фонетических систем родного и неродного языков в речи билингва при изучении родного языка, то есть в ситуации искусственного (аудиторного) многоязычия. Статья включает определение таких понятий, как: фонетика, просодия и просодическая интерференция. Рассматриваются и анализируются причины различий между исходным и интерферированным языком в процессе его овладения.

Ключевые слова: Фонетическая система, билингвизм, лингвокогнитивный, просодия, вариантология, парадигматика, лингвокультура, методика преподавания татарского языка.

Abstract. The article is devoted to the problem of studying the prosody of the native language in Tatar language lessons, which arises as a result of the interaction of the phonetic systems of the native and non-native languages in the speech of a bilingual when studying the native language, that is, in a situation of artificial (classroom) multilingualism. The article includes a

definition of such concepts as: phonetics, interference and prosodic interference. The reasons for the differences between the original and the interfered language in the process of its acquisition are considered and analyzed.

Keywords: Phonetic system, bilingualism, linguocognitive, prosody, variantology, paradigmatics, linguoculture, methods of teaching the Tatar language.

Туган тел дәресләрендә урта сыйныфларда просодия үзенчәлекләрен өйрәтү өчен җайлаштырылган һәм системалаштырылган методик нигезлек булдыру бүгенге көндә зур әһәмияткә ия. Бу мәкаләбезнең актуальлеге булып тора.

Мәкаләбезнең макс*аты* – татар просодиясен мәктәптә укыту өчен методик яктан өйрәтү алымнарын тикшерү.

Куелган максатка ирешү юлында без түбәндәге *методларны* кулландык:

1) теоретик метод (лингвистик, психологик һәм дидактик әдәбиятны өйрәнү);

2) лингвистик анализлау методы (язмача һәм яңгырашлы сөйләмне чагыштыру);

3) социаль-педагогик метод (укучыларның психолингвистик үзенчәлекләрен күздә тотып, уку-укыту эшен алып бару нигезләрен барлау).

Мәкаләдә *төп чыганак* итеп татар телен туган тел буларак өйрәнүче 5 нче сыйныф укучылары өчен Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К.Һадиева, Г.В. Һадиева авторлыгында басылган «Татар теле» дәреслеген алдык [3, б. 175]. Мәктәп укучысы интонация үзенчәлекләре белән иң беренче чиратта сәнгатьле уку барышында таныша. Алда әйтеп кителгәнчә, дөрес интонациягә ирешү (шул нисбәттән барлык просодик чараларны камил рәвештә чагылдыру) текстның мәгънәсен тулысынча аңлаудан башка мөмкин була алмый. Психологик яктан уку эшчәнлеге язма сөйләмне – текстны – кабул итү һәм – аңлау өлешләреннән торган бердәм үзара бәйләнешле процесс буларак кабул ителә. Кабул итү – телнең материаль чараларын – фонема, иҗекләр, сүзләр, җөмләләр, интонацияне – хистойгылар ярдәмендәге анализлавы һәм синтезлавы. Аңлау – әлеге чараларның мәгънәви берләшмәсе [2, с. 304].

Шуңа күрә дә дәреслектә беренче чиратта күнегүләр әйтү максаты буенча җөмләләрнең төрләрен билгеләүгә юнәлтелгән. Укучылар нинди төр җөмлә (хикәя, сорау, боерык) нинди максаттан әйтелүен аңлаган чакта гына алдан ук текстны укыганда дөрес интонация сайлый алачак. Мәсәлән, 69 нчы биттәге 158 нче күнегү:

«Түбәндәге текстны тиешле интонация белән укы. Әйтү максаты буенча җөмләләрнең төрләрен билгелә»:

Күктә әйтерсең көмеш кыңгыраулар чылтырый. Ничәү соң алар? Бары бер тургай! Әнә зәңгәр күктә тирбәлә. Ә җыры нинди! Шушы кечкенә кош сихри моңы белән ничек күңелне күтәрә икән? Иртә таңнан көне буе бертуктаусыз очарга да, җырларга да күпме көч кирәктер?! (Фоат Садриевтан).

71 нче биттәге 161 нче күнегү. Текстны сәнгатьле итеп укы, исемен аңлат. Әйтү максаты буенча җөмлә төрләрен билгелә. Сүзләргә басымны куеп, үзең теләгән абзацны күчереп яз.

Мондый төр күнегүләрне башкару нәтиҗәсендә укучыларда интонация төрләре, аларның якынча гына булса да мелодикасы, басымы һәм башка аспектлары турында күзаллау формалаша башлый. Укучылар туган телендә җөмләләрне автоматик рәвештә әйтүдән тыш, инде аларның интонацион үзенчәлекләренә дә игътибар бирә башлый һәм җөмләләрне аңлы рәвештә тавыш ярдәмендә формалаштыра: тавышны күтәрә яки төшерә, көчлерәк яки көчсезрәк, сузып яки кыскарак итеп әйтә, ягъни – интонация белән сөйли, укый башлый.

Дөрес интонациягә өйрәткәндә, кычкырып һәм эчтән уку ысулларына игътибар итү зарури. Артикуляцион күнекмәләр кычкырып уку практикасы вакытында иң актив рәвештә үстерелә. Моны күздә тоткан биремнәр уку техникасын камилләштерү йөзеннән гамәлгә кертелгән:

69 нчы биттәге 159 нчы күнегү: Текстны рольләргә бүленеп, дөрес интонация белән, орфоэпик кагыйдәләрне истә тотып укы. Җөмләләрне укыганда, тавыш хәрәкәтендәге үзгәрешләргә игътибар ит.

Кычкырып уку, эчтән укуга караганда, туган яки чит телгә өйрәтүдә зуррак әһәмияткә ия булып тора. Психологлар искәрткәнчә, кычкырып уку өйрәнелгән телнең аваз билгеләрен, хәреф белән аваз арасындагы мөнәсәбәт закончалыкларын үзләштерүдә төп роль уйный. Шулай ук сөйләм эшчәнлегенең әлеге төре җөмләнең элементларын синтагмаларга берләштерергә, аларны ритмик һәм интонацион яктан дөрес формалаштырырга ярдәм итә. Гамәлдәге дәреслектә җөмлә элементларына укучыларның игътибарны юнәлтеп, текстларны укырга өйрәтүгә юнәлтелгән күнегүләр урын алган:

70 нче биттәге 160 нчы күнегү. Хикәя җөмләләрне сорау һәм боерык җөмләләргә үзгәртеп яз. Сүзләрнең басымнарын куеп, дөрес интонация белән укы.

Мондый төр кычкырып укуга багышланган күнегүләр үрнәк уку темпына җитешергә, аңлау төгәллегенә ирешергә, алдан фаразлау күнекмәсен үстерергә булыша. Шул сәбәпле, эчтән уку төренә керешкәнче, башлангыч баскыч булып торган кычкырып уку ярдәмендә әзерлек булдырырга тиешле. 5 нче сыйныф дәреслегендә нәкъ менә кычкырып укуга юнәлтелгән күнегүләрнең шактый бу-

луы да әлеге факт белән аңлатыла. Әлеге төр күнегүләрдән соң катлаулырак дәрәҗәгә күчәргә мөмкин – фонетик биремнәр эшләү вакытында телнең төрле интонемаларын тыңлау һәм телдән кабатлау баскычына.Уку техникасының психологик нигезлеген текстның кабул ителеше тәшкил итә. Кабул итүнең нигезе исә күрү сәләте ярдәмендә башкарылган образлы фикерләүгә бәйле. Шул ук вакытта тыңлау һәм моторик күнекмәләрен дә игътибарсыз калдырырга ярамый. Уку күнекмәсенең икенче өлешен методик һәм психологик хезмәтләрдә төп урын алган аңлау компоненты тәшкил итә. Сәнгатьлелек белән бергә, ул уку күнекмәсенең коммуникатив юнәлешен тормышка ашыруга ярдәм итә.

Лингвистик ысулларга килгәндә, сәнгатьле уку күнекмәсен үстерү барышында телнең просодик чараларының дөрес кулланылышы төп роль уйный. Татар теле вәкилләре өчен әлеге мәсьәлә, табигый шартларда үткән сөйләм ситуациясенә бәйле рәвештә үсеш алганга күрә, авырлык тудырмаска мөмкин, ләкин аның теоретик нигезлеген күздә тоту зарури.

Шулай итеп, телнең интонация үзенчәлекләре иң беренче чиратта катлаулы психологик процесс булып торган уку эшчәнлеге барышында үзләштерелә. Шуңа күрә укучының уку техникасын (тышкы аспект) һәм аңлау дәрәҗәсен (эчке аспект) үстерүе сорала. Моннан тыш, дөрес интонацияне үзләштерү барышында, аерым авазлар һәм сүзләр артикуляциясе укучыларның төп игътибарларын биләмәскә тиеш. Әлеге фикер сүзләрнең дөрес әйтелеш кагыйдәләре әһәмиятен кире какмый, бәлки орфоэпик нормаларының интонация темасына кадәрге баскычта төгәл үзләштерелү зарурияттен ассызыклый.

ӘДӘБИЯТ

1. Байчура У.Ш. Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре: эксперименталь-фонетик мәгълүматлар буенча // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. – Казан, 1963. – Б. 127-140.

2. Жинкин Н.И. Речь // Психология / Под ред. А.А. Смирнова, А.Н. Леонтьева, С.Л. Рубинштейна, Б.М. Теплова. – М.: Учпедгиз, 1962. – С. 295-333.

3. Шәмсетдинова Р.Р. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 5 нче с-ф / Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К.Һадиева, Г.В. Һадиева. – Казан: “Мәгариф – Вакыт” нәшр., 2015. – 175 б.

Л. Р. ХӘЙРУЛЛИНА,
магистрант
Казан федераль университеты

ХХ ЙӨЗ УРТАЛАРЫНДА ДӨНЬЯ КҮРГӘН ХЕЗМӘТЛӘРДӘ ЭНДӘШ СҮЗЛӘР

Аннотация. В статье дан краткий обзор истории изучения обращений в татарском языкознании. Также обсуждаются некоторые вопросы речевого этикета, характер общения и намерения говорящего в процессе коммуникации.

Abstract. The article gives a brief overview of the history of the study of appeals in Tatar linguistics. Some issues of speech etiquette, the nature of communication and the speaker's intentions in the communication process are also discussed.

Ключевые слова: обращения, грамматика, синтаксис, речь, история.

Keywords: references, grammar, syntax, speech, history.

Татар телендә эндәш сүзләргә күптән игътибар ителә. Мәсәлән, Г. Ибраһимовның «Татар нәхүе» хезмәтендә алар җөмләнең иярчен кисәге итеп каралган. Галим үз хезмәтендә аларны эндәш исеме белән атый [2, б. 428]. В.Н.Хангилдин эндәш сүзләрне, җөмлә төзелмәсендә катнашып та, җөмләнең баш һәм иярчен кисәкләреннән читтә кала торган сүзләр һәм сүз тезмәләре дип бирә [4, б. 497]. Галимнең эндәш сүзләргә билгеләмәсе түбәндәгечә:

«Җөмлә төзелмәсендә эндәш сүзнең функциясе җөмләнең эчтәлеге төбәлгән затны белдерүдән гыйбарәт. Шуңа күрә эндәш сүз, башлыча, исем белән, нигездә, кеше исемнәре белән белдерелә. Бу бик аңлашыла, чөнки сөйләм беренче чиратта кешегә юнәлтелә. Төрле предметларның, шулай ук хайван, кошларның һ. б. исемнәр дә эндәш сүз була алалар». Галим шунда берничә мисал да китерә.

В.Н.Хангилдин телдә, күбесенчә сөйләү телендә, кушаматларның да эндәш сүз булып килүләрен түбәндәге мисал белән дәлилләп бирә: *Акрын, кабак баш, күзләрең чыкканмыни!* (Ш. Камал).

Сирәк очракларда эндәш сүзнең кайбер исем алмашлыклары белән бирелүе дә күрсәтелә: Мәсәлән: *Әй, кем, кара әле син, фатир өчен түләдең бугай.* (К.Нәҗми).

Галим эндәш сүзләргә хас түбәндәге сыйфатларны билгели:

Эндәш сүз билгесез килеш формасында бирелә. Бу яктан аның иягә охшашлыгы зур. Ләкин үзенең функциясе һәм грамматик яки интонацион үзлеге буенча, шулай ук хәбәргә бәйләнә алмавы белән эндәш сүз иядән бөтенләй аерыла.

Эндәш сүзнең үзенә генә хас интонациясе-паузасы бар. Аныңча, эндәш сүз янында еш кына ымлыклар да килә. Алар эндәшкә тойгы төсмере кертергә булышлык итәләр:

*Әй кояш! Арттыр нурыңны, җир йөзен тизрәк эрет... (*М.Гафури); *Әй табагать! Күгең аяз була, йолдызларың дөрләп кабына.* (С.Хәким).

В.Н.Хангилдин эндәшләрләрнең состав өлешенә дә игътибар итеп, аларның аерым сүзләр белән генә дә, сүз тезмәләре рәвешендә дә килә алуын күрсәтә. Соңга очракта эндәш сүзнең үзенә бәйләнгән иярченнәре белән бергә аерымлануы күрәбез:

... Аңладым мин, и туган җирем, синең

Җанга ягымлы икәндер ялкының да дулкының! (Г.Тукай);

Галим эндәш сүзләрнең җөмләдә үзара тиңдәш булып килүләрен, мондый очракларда да үз функцияләрен үтәү белән чикләнүләрен күрсәтә:

Гыйлемша агай, Хәтмулла, Нуретдан, *килегез алгарак* (Г.Х.Садри); *Җаңел уй, йөз кызарткыч төрле хисләр, сезгә мең ләгънәт! Яшә, тугры караш, төпле гакыл, меңнәр яшә, хезмәт!*

Галим әлеге хезмәттә җөмләдә чын мәгънәсе белән эндәшлек функциясен үти торган сүзләрне генә өйрәнелүен, алардан башка җөмлә составында өстән караганда эндәш сүзгә охшап та, дөресендә, чын эндәш сүз ролен үтәми торган сүзләрнең дә күп булуын искәртә. Мәсәлән: «*Үзең уйлап кара, җүләр, актер Саматов чиратта тора, имеш»* (Ш. Камал) дигән җөмләдәге *„җүләр"* сүзе күбрәк тышкы яктан гына эндәш сүзгә охшый, мәгънә ягыннан исә ул монда җөмләнең эчтәлегенә билгеле бер тойгы төсмере генә бирә ди.

Галим түбәндәге җөмлә төзелмәсендә катнашкан *«ләгънәт»* сүзен дә шундый ук функцияне генә үтәвен әйтә: *Белерме икән, ләгънәт, эх, үзем конюх булсам, рәтен белер идем мин,— диде Кәшшаф (*М.Әмир). Галим мондый төр сүзләрне, мәгънәләре ягыннан эндәш сүз булудан бигрәк, кереш сүзгә якын тора дип күрсәтә. Шунлыктан кайбер грамматикачыларның андый элементларны чын эндәш сүзгә мисал итеп китерүләре белән килешми.

В.Н.Хангилдин фикеренчә, андый сүзләр үзләренең функцияләре һәм интонацияләре белән дә чын эндәш сүзгә туры килеп җитмиләр. Шунлыктан мондый сүзләрне ялган эндәш яки эндәш сыман сүз дип атау дөресрәк булыр дип яза.

Г.Алпаров та «Сайланма хезмәтләр» китабында эндәш һәм кереш сүзләргә, кыскача гына тукталып, болай дип яза:

«Җөмлә эчендә ни берәр кушымча яки ярдәмлек белән, ни бер тәртип белән үзеннән соңгы сүзгә бәйләнмичә, аерымрак бер тавыш белән әйтелгән сүзләр дә

булгаларга мөмкин. Боларның башка сүзләргә һичбер төрле бәйләнеше булмаганга күрә җөмлә кисәге булып саналырга хаклары да юк.

Алар бөтенләй чит, аерым сүзләр һәм аларны ташлаганда да җөмләнең тулылыгына һичбер кимчелек килми. Аларны иярчен кисәк дип йөртү дөрес түгел.

Мондый сүзләрне нинди тавыш белән әйтелүләренә карап: 1) эндәш сүзләр, 2) кереш сүзләр дигән ике төргә бүләргә мөмкин.

Эндәшләр – тавышны күтәреп, бер кешегә я бер әйбергә эндәшеп әйтелгән сүзләр. Мәсәлән: *Яз, газиз углым, кара тактаны сыз акбур белән (ГТукай). Ай! Син мине үзеңә ал. Син юкка кайгырма, дускаем. Мин сине, сөеклем, мәңгегә ташламам»* [1, б. 174].

Тел галиме Х.Р. Курбатов стилистикада эндәш сүзләрне модальлек белдерүнең бер чарасы итеп карый. Аныңча, бу сүзләрнең кулланылыш үзенчәлеге төрле стильдә төрлечә бирелә. Әйтик, сөйләшү стилендә кереш сүзләр, төрле интонацияләргә бәйле рәвештә, иркәләү яки тиргәү сүзләрен дә, кешеләрнең бер-берсенә булган мөнәсәбәтен дә (монысы кушаматлардан аңлашыла), сөйләүченең культура дәрәҗәсен, холык-фигылен дә күрсәтә [3, б. 123].

Галим һәр милләттә эндәш сүзләр берникадәр үзенә башка булуын да түбәндәгечә аңлатып китә:

«Бездә ирләргә карата *абый, энем, ага, туган;* хатын-кызларга карата *апа, сеңелем, туганым, ханым, туташ* мөрәҗәгатьләре җылы, ягымлы яңгырый. *Абый, апа* дип укытучы кешегә мөрәҗәгать итәләр.

Ага сүзе өлкән яшьтәге укытучыга, мәсәлән, профессорга карата әйтелә. *Ханым, туташ* сүзләре нәзакәтле сөйләмдә, югарырак культуралы даирәләрдә кулланыла.

Кешене кушамат белән атау, тиргәү сүзләре күбрәк гади сөйләмгә карый. Мәсәлән: *Мин көтә торам, кара, озаклама, шайтан, - дип шаярган тавыш белән кычкырып калды» (Ш.Камал);*

Галим иркәләү-ярату сүзләренең эндәш сүз вазыйфасында килүен шулай ук сөйләшү стиленә хас бер үзенчәлек итеп күрсәтә: *И-и җан кисәгем, кайттыңмени? (И.Гази); Булдыңмы әле син, аппагым, былбылым (Г.Камал).*

Х.Курбатов дусларча ягымлы стильгә хас үзенчәлекләрне биргәндә дә аларда эндәш сүзләрнең кулланылышына игътибар итә:

Сез, апа кайсы яклардан?; Сеңлем, хакыйкать өчен хәтта нәниләр алдында да гафу үтенү оят түгел (Р.Батулла). Галим фикеренчә, әлеге

мисалларда урын алган эндәш сүзләр эчке җылылык, чын хөрмәт белән сугарылган. Менә әлеге хезмәттән тагын берничә мисал:

Бәгърем, балам, ни генә эшлим соң? Әнекәем, бирмәгез аңа! (Г.Ибраһимов); Бәхетле авыз икәнсең, малай! (И.Гази).

Шулай итеп, татар тел белемендә эндәш сүзләргә күптән игътибар ителсә дә, XX йөз урталарында дөнья күргән хезмәтләрдә аларны аңлау һәм чикләрен билгеләү мәсьәләсендә төрлелек хөкем сөрә. Галимнәр эндәш сүзләрнең модальлек белдерү үзенчәлеген аерып күрсәтсәләр дә, аларның җөмлә кисәгe була алуына төрлечә якын килләләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр / Г. Алпаров. – Казан: Мәгариф., 2008. – 286 б.
2. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Том 8. Төрки һәм татар теле белеме буенча хезмәтләр (1910-1930) / Г. Ибраһимов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1987 – 428 б.
3. Курбатов Х.Р. Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы / Х.Р. Курбатов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1971. – 189 б.
4. Хангилдин В.Н. Татар грамматикасы: Морфология, синтаксис / В.Н. Ханигилдин. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1995. – 640 б.

А.М. ХӘЛИУЛЛИНА

тәрбияче

Муниципальное автономное дошкольное образовательное учреждение «Центр развития ребенка – Детский сад № 106» Приволжского района г. Казани

В. ХАКОВНЫҢ СТИЛИСТИКА ФӘНЕНӘ КЕРТКӘН ӨЛЕШЕ

Аннотация. В данной статьи рассматриваются работы В.Х. Хакова о татарской стилистике. Исследователь считается одним из основоположников татарской стилистики. В своих работах В.Х. Хаков выделяет общественно-публицистический, научно-популярный литературный, официально-канцелярский и эпистолярный стили.

Ключевые слова: стилистика, функциональные стили, общественно-публицистический стиль, научно-популярный литературный стиль, официально-канцелярский стиль, эпистолярный стиль.

Abstract. This article discusses the works of V.H. Khakov on the Tatar style. The researcher is considered one of the founders of the Tatar style. In his works, V.H. Khakov distinguishes social-journalistic, popular science literary, official-clerical and epistolary styles.

Keywords: stylistics, functional styles, social and journalistic style, popular science literary style, official-clerical style, epistolary style.

Телне тарихи яктан өйрәнмичә торып, халыкның чын, дөрес тарихын белеп булмый. Ә тарихын белмәгән милләт үзен саклау, яшәтү, үстерү юлларын

билгели алмый. Телнең барлыкка килүен һәм формалашуын өйрәнү дә шул телдә сөйләшүче халыкның чын тарихын ачуга кайтып кала.

Тел гыйлеме тарихында шундый кешеләр бар, алар тормышның авырлыгына карамастан, белемгә юл ярып баралар, үзләре артыннан да ияртәләр. Шундый шәхесләр берсе Казан университетының профессоры, Россия Гуманитар фәннәре академиясенең академигы, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе В.Х. Хаков була.

Галим В.Х. Хаковның татар стилистикасын өйрәнгән, гомумән, татар стилистиксыа тарихына нигез салган галимнәрнең берсе. Бу өлкәдә аның «Тел һәм стиль мәсьәләләре» (1961), «Татар теле стилистикасына кереш» (1963), «Матур әдәбият тел стиле» (1967), «Стилистика һәм сүз сәнгате» (1979), «Татар әдәби теле. Стилистика» (1999) хезмәтләре язылган.

1961 нче елда галимнең «Тел һәм стиль мәсьәләләре» китабы басылып чыга. И. Абдуллин фикеренчә, биредә В. Хаков «функциональ стильләргә һәм кайбер галимнәрнең фикерләренә туктала. В. Хаков бу мәсьәләгә билгеле бер ачыклык кертә. Шуның белән бергә, автор әдәби стиль (әдәби-сәнгать стиле) белән тел стиле аермасын да күрсәтә. Бу бик кирәк, чөнки матур әдәбият теле белән әдәби телне тиңләштерү һәм шуның нәтиҗәсендә күп кенә ялгышлыкларга төшү телчеләр арасында да күренгәли» [1, б. 105].

Китап берничә бүлектән тора. Беренче бүлектә татар әдәби телендә публицистик стильнең беренче яралгылары, үсү һәм формалашу юллары карала. Шул исәптән галим тарафыннан стильләр турындагы төшенчәгә аңлатма бирелә; татар әдәби телендә стильләрнең өйрәнелү дәрәҗәсе карала; публицистик стиль турында гомуми мәгълүмат тәкъдим ителә, аның стиль булып формалашу тарихы күзәтелә.

Икенче бүлек «XX йөз башында татар әдәби телендә иҗтимагый-политик лексика һәм фразеология» дип атала. Бүлектә әлеге лексика тарихи-лингвистик һәм тематик (семантик) яктан карала. В.Х. Хаков телдәге нейтраль, күчерелмә мәгънәле сүзләргә, алынмаларга игътибар итә.

Өченче бүлектә XX йөз башы публицистикасында кайбер синтаксик үзенчәлекләрне (риторик сорау, риторик өндәү, кабатлау, инверсия, антитеза һ.б.) өйрәнелә.

Дүртенче бүлектә XX йөз башы публицистикасында сатираның тел-стиль чаралары (сүз уйнату, икеләтә мәгънә, оксюморон, пародия, ирония һ.б.) карала.

В. Хаков хезмәтенең төп объекты – публицистика, аның теле һәм стиле. Галим аны «иҗтимагый-политик лексика» дип атый һәм публицистик стильне өйрәнү барышында тарихи-лингвистик классификацияне тикшерүгә зур урын

бирә. Билгеле булганча, публицистика җәмгыятьтә гаять зур роль уйный, тормышның иң актуаль мәсьәләләрен яктырта. Әлеге хезмәт теге яки бу стильнең тарихын өйрәнү стильләрнең үсү һәм формалашу юлларын билгеләргә, стильнең тарихи категория буларак үзенчәлекләрен ачарга ярдәм итә. Борынгы елъязмалар, юлъязмалар, нотыклар, указларны стиль, сәнгать-сурәтләү чаралары куллану ягыннан өйрәнеп, автор публицистик стильнең XX йөз башында түгел, бәлки элегрәк, беренче яралгыларының инде XVI йөздә үк булуларын исбат итә.

1963 нче елда галимнең «Татар теле стилистикасына кереш» хезмәте дөнья күрә. Китапта стильләр турында төшенчә, татар телендә стильләрне өйрәнү тарихына игътибар ителә. Галим иҗтимагый-публицистик стильдә сүзләрнең, төрле тәгъбирләрнең, фразеологик берәмлекләрнең кулланылышын, җөмлә төзелешендәге үзенчәлекләрне, стиль алымнарын, сәнгатьчә тасвирлау, сурәтләү чараларын өйрәнә. В.Хаков иҗтимагый-публицистик стильнең формалашу тарихын һәм формалашу шартларына да туктала. Әлеге монографиядә әдәби тел белән стильләр тарихының тыгыз бәйләнеше исбатлана. Автор һәр стильне татар әдәби теленең тарихи үсеше яссылыгында өйрәнә.

Галим пубицистик стильне генә түгел, матур әдәбияте стильне дә өйрәнә. Аның «Матур әдәбият тел стиле» (1967), «Мәктәптә стилистиканы өйрәнү» (1970) хезмәтләрендә матур әдәбият әсәрләре теленең теоретик һәм методик мәсьәләләре, Г.Тукай, М.Җәлил әсәрләренең теле, стиле карала. Әлеге мәсьәләгә ул бүтән хезмәтләрендә дә әйләнеп кайта. Галим фикеренчә, «матур әдәбият, чынбарлыкның көзгесе буларак, җәмгыять тормышының күп якларын үз эченә ала. Анда халыкның үткәне дә, хәзергесе дә ачык гәүдәләнә. Шунлыктан матур әдәбият стиле тел чараларын сайлап алуда, милли әдәби тел нормаларын эшкәртүдә һәм үстерүдә зур урын тота. Кешенең хисләренә тәэсир итү матур әдәбият стилендә телнең сәнгатьчә сурәтләү алымнарының күп кулланылуы белән аңлатыла. Образлылык телдәге күптөрле үзенчәлекләрне һәм сурәтләү алымнарын куллану нәтиҗәсендә туа. Тел чаралары аша сурәт барлыкка китерү катлаулы мәсьәләләрнең берсе ул. Матур әдәбият әсәрләрендә барлык сүзләр дә сурәтле була алмый. Әмма аларның һәрберсе, сөйләмдә башка сүзләр белән бергә кушылып, образлылык тудыруга ярдәм итә. Кайбер әсәрләрдә кешегә эстетик тәэсир итү, аңарда тирән эчке тойгылар уяту гаять югары була. Бер төркем әсәрләрдә исә публицистик сөйләм үзенчәлекләре шактый урын ала. Әлбәттә, боларның тегесе дә, монысы да яшәргә хаклы. Бу аерымлыклар жанр төрлелеге һәм язучының үзенә хас язу алымнары белән эш итүгә бәйләнгән» [5, б. 219-220].

Шул ук хезмәттә автор «Кайбер тел белгечләре матур әдәбият әсәрләрендәге тел үзенчәлекләрен дә функциональ стильләр рәтендә карый, әмма матур әдәбият әсрләренең телен башка стильләр белән бер рәткә куеп булмый. Ул функциональ сөйләм стильләренә караганда, бик киң һәм үзендә телдәге барлык стильләрнең дә үзенчәлекләрен чагылдыра», – дип аңлата [5, б. 219-220].

1999 нчы елда басылып чыккан «Татар әдәби теле (стилистика)» хезмәтендә стилистика төшенчәсенә түбәндәге билгеләмәне бирә: «стилистика – сүзләрнең мәгънә үзгәрешләре һәм сөйләм төзелеше белән бәйләнешле фән. Ул тел чараларының һәм сәнгатьчә сурәтләү алымнарының бер максатка ярашлы рәвештә кулланылу һәм алардан нәтиҗәле итеп файдалана белү юлларын өйрәнә. Тел фәненең бу тармагы телдәге стильләрне, аларга хас үзенчәлекләрне, сөйләмнең сәнгатьчә чараларын, сүзлек хәзинәсендәге мәгънә үзгәрешләрен, фонетик, морфологик һәм синтаксис категорияләргә караган стиль күренешләрен үз эченә ала. Теге яки бу стильгә карап, сүзләрнең, әйтелмәләрнең, грамматик формаларның мәгънә үзгәлешләре барлыкка килә. Мондый үзгәрешләрнең стилистик категорияләр һәм телнең тарихи үсеше, андагы күренешләрнең эволюциясе белән турыдан-туры бәйле» [5, б. 7].

Хезмәттә В. Хаков грамматик лексика кысаларында бары тик морфологиягә генә караган күренешләрне өйрәнә. Ул морфологик чараларның стилистик үзенчәлекләре кысаларында төрле сүз төркемнәренең (исем, сыйфат, сан) мөмкинлекләрен тикшерә. Аның фикеренчә, «морфологиягә кагылышлы күптөрле стиль үзенчәлекләре сүз төркемнәрендәге категорияләр һәм аларның ясалышы белән бәйләнгән» [5, б. 175]. Әлеге категорияләргә автор килеш, тартымлы исемнәрне, сыйфат һәм сыйфатланмыш бәйләнеше, сыйфат дәрәҗәләре кебек категорияләрне кертә.

Әлеге хезмәттә галим татар әдәби телендә түбәндәге тел (функциональ) стильләрен аерылып чыга:

- иҗтимагый-публицистик тел стиле;
- фәнни-популяр әдәби тел стиле;
- эш кәгазьләре (рәсми-канцелярия) стиле;
- хатлар (эпистоляр) стиль.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: В.В. Хаков татар теле стилистикасы өлкәсендә аеруча зур хезмәтләр язган. Ул функциональ стильләрне тел стильләре дип саный, аларны төрле яктан тикшерә. Галимнең хезмәтләре бүген дә актуальлеген югалтмаган.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллин И. Файдалы хезмәт // Казан утлары. – 1962. – №5. – Б.105.
2. Хаков В.Х. Матур әдәбият тел стиле. – Казан, 1967. – 53 б.
3. Хаков В.С. Тел һәм стиль мәсьәләләре. – Казан: Каз. ун-ты нәшр., 1961. – 160 б.
4. Хаков В.Х. Татар теле стилистикасына кереш. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1963. – 168 б.
5. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика) / В.Х. Хаков; фәнни редакторы Х.Р. Курбатов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1999. – 304 б.

Э.И. ХӘМИДУЛЛИНА,

магистрант

«Адымнар – Казан» күптелле мәктәбенең туган тел һәм әдәбият укытучысы

Казан федераль университеты

ПЕДАГОГИКАНЫҢ ЗАМАНЧА АЛЫМНАРЫ: ӘДӘБИЯТ ӨЛКӘСЕНДӘ ПОЭТИК ӘСӘРЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮ

Аннотация: В статье описывается новые педагогические подходы анализа лирических произведений для школьников. Лирика отличается от других жанров литературы и считается достаточно сложной для школьников. Методы, использованные в методике, вместе педагогическими приемами, открыли художественную природу лирики, предложили новые методы анализа. Методика преподавания литературы в школе предполагает, что в лирике реальность воспроизводится в форме жизни, непосредственных переживаний. Для осознанного и полного восприятия поэзии необходимо обладание некоторыми теоретико-литературными знаниями. Теоретический материал представлен в усложнении и в системе.

Ключевые слова: лирика, педагогика, поэзия, анализ, лирический герой, субъективная реальность

Abstract. The article describes new pedagogical approaches to the analysis of lyrical works for schoolchildren. Lyrics differ from other genres of literature and are considered quite difficult for schoolchildren. The methods used in the methodology, together with pedagogical techniques, revealed the artistic nature of the lyrics, offered new methods of analysis. The methodology of teaching literature at school assumes that in the lyrics reality is reproduced in the form of life, direct experiences. For a conscious and complete perception of poetry, it is necessary to have some theoretical and literary knowledge. The theoretical material is presented in the complication and in the system.

Keywords: lyrics, pedagogy, poetry, analysis, lyrical hero, subjective reality

Лирика эпос һәм драмадан үзенең сәнгати табигате һәм укучыга эмоциональ тәэсир итү характеры белән аерылып тора. Ул укучы белән кешелек кыйммәтләренең нигезләре яки аны җимерүче, юк итүче турында ачыктан-ачык сөйләшә. Мәктәптә әдәбиятны укыту методикасы лирикада чынбарлык тормыш, турыдан-туры кичерешләр формасында кабатлана дип искәртә. Кеше кичерешләре – лирик шигърият объекты (предметы), һәм һәр шигырьдә ул ав-

тор тарафыннан белдерелеп кенә калмыйча, безнең күз алдында барлыкка килә кебек, шул рәвешле сәнгать образы – кичерешкә әверелә. Шигырьнең иң мөһим үзенчәлеге – ритм. Шигырьдә сүзнең ритмиклыгы, күп мәгънәлелеге, аерым шигъри интонация лирикада форма элементлары гына түгел, ә аның тулы эчтәлеген булдыра. Алар барысы да үзара тәэсир итәләр. Шуның нәтиҗәсендә шигырьнең образлы структурасына үтеп кермичә, аның мәгънәсен тулысынча аңлап булмый.

Әдәбиятның һәр төренә хас булган форманың эчтәлеге, кичереш һәм сөйләм бердәмлеге лирикада аеруча ачык күренә. Шуңа күрә аны мәктәптә анализлау бик авыр. Укучылар, иң элек, шигъриятне тыңларга, аның турында фикер йөртергә өйрәнәләр. Шул ук вакытта кешегә авторның шигъри дөньясы ачылсын өчен, аның турында фикер йөрткәнче, авторның шигырьләрен тирәнтен укырга кирәк. Әмма автор һәм укучы хисләренең һәрвакытта да туры килә дигән сүз булыр мөмкин түгел. Чөнки һәркемнең шигъриятне, һәм гомумән сүз сәнгатен, кабул итү үзенчәлеге аның психологиясенә, дөньяны танып-белү дәрәҗәсенә, шәхси тәҗрибәсенә әйләнеп кайта. Һәм гомумән, беркайчан да бер кеше шигърият ачкан эмоциональ халәтләрнең күптөрлелеген узе аша үткәрә, кичерә алмый. Тик укучы лирик әсәрләрдә үзе өчен яңа ачыла торган таныш булмаган психик халәтләргә ышаныч белән карарга күнексә, шигърият башта аның эмоциональ шәхси тәҗрибәсен киңәйтәчәк, ә аннары югары эстетик хисләр дөньясына җәлеп итәчәк. Болар барысы да әхлакый идеаллар булдыруга, рухи яктан үсешенә ярдәм итәчәк. Укучыларга кызгану, шигырьләр укыганда эстетик яктан ләззәтләнү ихтыяҗын ничек тәрбияләргә? Бу сорау әдәбият өлкәсендә лириканы укытканда һәр укытучыда туган төп сорау. Әлбәттә, бу әкренләп ирешелә. Укытучыдан сабырлык һәм рухи такт таләп ителә, Мәктәп укучыларының лириканы өйрәнүне реаль тормышта чагылыш тапкан шигъри активлык, иҗадилык, актив танып белү процессы аша күрсәтү беренче урынга чыгарыла.

Шигъриятне аңлы һәм тулы мәгънәдә кабул итү өчен, кайбер теоретик-әдәби белемнәргә ия булу кирәк. Алар өч төп бүлекне үз эченә алырга тиеш: 1) шигъри сөйләм образлылыгы (һәм гомумән шигъри тел), 2) шигъри синтаксис һәм 3) шигырьләр төзү (шигырьнең ритмик үзенчәлекләре).

Бу белемнәрне үзләштерү һәрвакыт ике юл буенча бара кебек, лирик әсәрләрне укыганда шигъри сөйләмнең образлы мөмкинлекләренә һәм аның интонацион-ритмик аңлаешлылыгына игътибар бирелә. Параллель рәвештә һәр сыйныфта укучыларның аерым күзәтүләре системалаштырыла, аннары шигырь белән бәйле теге яки бу сораулар буенча төшенчәләр гомумиләштерелә һәм

формалаштырыла. Гомумән, теоретик-әдәби белемнәр һәм шигърият турында төшенчәләр системасы 10 сыйныфта, мәктәп әдәбиятын укыту ахырына формалаша һәм билгеле бер төгәллек ала. Лирик герой, шигырь төзелеше системасы һ.б. кебек катлаулы төшенчәләрне артык иртә кертү, укучылар үз җавапларында алар белән эшли белсәләр дә, файда китерми һәм чын мәгънәсендә үзләштерелми. Шигырь турында теоретик белемнәрне үзләштерүне мондый эзлеклелектәге элементар төшенчәләрдән башларга кирәк:

– 5-7 сыйныфлар шигъри сүзнең күп мәгънәлелеге, чагыштыру, шигъриятттә гәүдәләнеш;

– 7-8 сыйныфлар шигъри сөйләм образлылыгы, эпитет, метафора; шигырьнең ике иҗекле үлчәмнәре;

– 9 класс стильнең чагылышы буларак шигъри образлылык, лирикада романтик һәм реалистик стиль турында күзаллау;

– Өлкән сыйныфларда исә шигъри синтаксис, шигъри интонация, шигырьнең өч иҗекле үлчәмнәре; шигырьнең ритмик структурасы, татар шигъриятендә шигырь төзелеше системасы; лирикада автор аңын белдерү формалары (автор образы, лирик герой һ.б.).

Шулай итеп, теоретик материал әкренләп катлаулану һәм системада бирелә. Гадәттә, башта төшенчә эш төшенчәсе буларак, термин буларак кертелә. Аннары ул әкренләп баетыла. Чөнки шигъри сөйләмнең яки шигырь структурасының теләсә нинди элементлары (метафора зурлыгы ритм, шигъри синтаксис элементы буларак кабатлау һ.б.) төрле шагыйрьләрдә индивидуаль. Мәктәп укучыларында конкрет тәэсирләр һәм күзәтүләр күбрәк булган саен, алар өчен инде үзләштерелгән төшенчә тагын да зуррак була. Шуңа күрә, мәсәлән, 5 сыйныфта үзләштерелгән «сынландыру» термины мәктәпне тәмамлаучы тарафыннан тирәнрәк аңланачак. Теоретик белемнәр шигърият турында төшенчәләр бер тапкыр һәм мәңгегә үзләштерелергә мөмкин түгел; алар динамик, аларны яңа әсәрләр белән очрашканда конкретлаштыру укучылардан өстәмә күзәтүләрне, тирәнтен аңлауны, яңа иҗади үзләштерүне таләп итә. Әдәбият укытучысының бурычлары булып шигъри фикер хәрәкәтен күрсәтү, хисләр агымын ачыклау, кәеф үзгәрү сәбәпләрен табу, шигырьләрнең үзәк һәм төп образларын, авторның ассоциацияләр чылбырын ачыклау тора. Кыскача әйткәндә, шигырьне бербөтен динамик система, үзара бәйле итеп күрсәтү. Шуңа өстәп шигырьнең ябык система түгеллеген аңлатырга кирәк, ул авторның бөтен иҗаты, аның дөньяны тоюы, әдәби процесс үсеше белән бәйле булуын да искәртү мөһим.

Лирик әсәр белән танышуның укытучының шигырьне яттан укуы белән башлануы отышлы. Бу уку вакытында бернинди шәрех-комментарийлар ясалмый. Икенче тапкыр уку вакытында бу эшне йөгерек укый торган нәфис сүз осталыгы булган укучыга тапшырырга була, шулай ук аудиоязмадагы укуны тыңлау да максатчан булып тора. Методист-галимнәр кисәтә: шигырьне укучыны бүлдереп, икенче укучыдан дәвам иттерү, сәнгатьле уку күнекмәләре формалашмаган укучылардан укыту кебек эшләр бары тик шигырьгә анализ ясалганнан соң гына тәкъдим ителә ала. Д.Ф. Заһидуллина хезмәтендә шуны-сына игътибар итүнең әһәмияте дә әйтеп кителә: «мәктәп анализында лирик әсәрнең нигезендә яткан кичерешләрнең һәрвакыт лирик геройныкы булуына басым ясала: лирик герой – шагыйрь тудырган, үзенчәлекле хисләргә ия образ. Ләкин ул шагыйрь образына тәңгәл түгел. Бары тик шулай аңлатканда, шушы юнәлешне саклаганда гына лирик әсәрләрне сәнгать төре буларак өйрәтергә мөмкин» [1, б. 105].

Укучылар аңлавы өчен, лирик геройның автордан аерым образ булуы еш кына катлаулы була. А.Б. Есин язганча, «лирик герой еш кына кичереш характерлары, шәхси сыйфатлары ягыннан авторга якын тора, әмма алар арасында аерма принципиаль һәм һәрвакытта да саклана, чөнки һәр аерым әсәрдә шагыйрьнең лирик героенда үз шәхесенең аерым сыйфатларын лирик герой һәм автор арасындагы якынлык бик аз, өлешчә генә яки бөтенләй дә күзәтелмәскә мөмкин» [2, с. 143].

Лирик әсәрләрне өйрәнүдә дәреслектәге сораулар белән эшләү әһәмияткә ия. Алар төрле якны – шигырьдәге хис-кичерешне дә, аның сәбәбен дә, мәгънә ягын да, әдәби эшләнеш үзенчәлекләрен дә, композицион детальләрне дә, тел-сурәтләү чараларының текстагы роленә дә ачыклык кертергә тиеш.

Лирик әсәрне өйрәнүнең йомгаклау баскычында шигырьне шагыйрь иҗатының бер берәмлеге итеп карау эше башкарыла, Д.Ф. Заһидуллина язганча, йомгаклау, нигездә, шигырьдән гомумиләштерү ясау төсен ала. Дәрестәге күзәтүләр бергә тупланып, нәтиҗәләр чыгарыла. Шигырьнең үзенчәлекле яклары билгеләнә, аңа бәя бирелә. Югары сыйныфларда шигырьне язучы иҗатында бер тәлгәш булуы, шул иҗат хакында да сүз алып барыла.

К.В. Миронова, лирик әсәрләрне аңлау һәм анализлау дәвамында өч этапны аерып күрсәтә: синкретик; аналитик; синтетик.

Болардан синкретик этапта шигырьне уку / тыңлау вакытында хасил булган хис-кичерешләр тасвирламасы белән эш алып барыла. Аналитик этапта әсәрне анализлау түбәндәге тәртиптә оештырыла:

1) «лирик сюжетны тасвирлау. Ул түбәндәгеләрне эченә ала: а) эксплицит эчтәлекнең (сүз белән турыдан-туры тасвирланган эчтәлек) ачкыч элементларын барлау; б) лирик геройның кичерешләрен ачыклау.

2) композицияне тасвирлау;

3) образлы телне тасвирлау. Ул үз чиратында түбәндәге эшләрне башкаруны күзаллый: а) шигъри контекстта сүзләрнең мәгънәләрен ачыклау; б) сәнгатьчә сурәтләү чараларын барлау һәм аларның шигырьдәге рольне ачыклау» [3]. Синтетик этапта укучылар шигырьнең интерпретациясен башкаралар, үз позицияләрен нигезлиләр.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: мәктәптә әдәбият дәресләрендә башкарыла торган иң катлаулы эшләр рәтендә лирик әсәрләрне анализлауны атыйлар. Лирика эпос белән драмага каршы куела, ул объектив түгел, ә субъектив чынбарлыкны тасвирлый. Шуңа мәктәптә лирик герой образы, аның кичерешләренә аңлау-аңлатуга игътибар бирелергә тиеш. Лирик әсәрләрне өйрәнү берничә этаптан тора. Әсәр белән танышу алдыннан оештырыла торга нкереш баскычта биографик мәгълүмат карала, музыка һ.б. ярдәмендә махсус эмоциональ атмосфера тудырыла. Дәрес шигырьне уку, андагы хисләрне анализлау белән дәвам иттерелә, йомгаклау баскычында шигырь – шагыйрь иҗатының бер өлеше буларак гомумиләштереп тикшерелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллина Д.М., Мөхәрләмова Г.Н. Әдәбият дәресләрендә шәхескә бәйле универсаль уку гамәлләрен формалаштыру // Фәнни Татарстан. – 2019. – № 4. – Б. 101 – 108 б.
2. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 248 б.
3. Миронова К.В. Психодидактические основы становления у подростков способности к пониманию лирической поэзии // Перспективы науки и образования. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihodidakticheskie-osnovy-stanovleniya-u-podrostkov-sposobnosti-k-ponimaniyu-liricheskoy-poezii/viewer” (мөрәҗәгать итү вакыты: 7.09.2023)

А.Ф. ХАММАТОВА

магистрант

Казан (Идел буе) федераль университеты

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ӘМИРХАН ЕНИКИ ИҖАТ ЛАБОРАТОРИЯСЕН ӨЙРӘНҮ ДӘРЕСЛӘРЕН ОЕШТЫРУ

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы изучения творческой лаборатории на уроках татарской литературы в школе. Данная методологическая тема изучается на

примере творческой лаборатории классика татарской литературы – Амирхана Еники. В эпоху глобализации все большую значимость приобретают цифровые и инновационные технологии, с помощью которых можно организовать изучение творческой лаборатории писателя, тем самым усовершенствовав современный урок татарской литературы и повысить его эффективность.

Ключевые слова: Амирхан Еники, творческая лаборатория, татарская литература, методика преподавания татарской литературы, инновациионные технологии, цифровые технологии.

Abstract. This article discusses the problems of studying a creative laboratory in Tatar literature lessons at school. This methodological topic is studied using the example of the creative laboratory of the classic of Tatar literature - Amirkhan Eniki. In the era of globalization, digital and innovative technologies are becoming increasingly important, with the help of which it is possible to organize the study of a writer's creative laboratory, thereby improving the modern lesson of Tatar literature and increasing its effectiveness.

Keywords: Amirkhan Eniki, creative laboratory, Tatar literature, methods of teaching Tatar literature, innovative technologies, digital technologies.

Биографиянең төп функциясе – укучыларның теманы өйрәнүнең барлык дәресләрендә язучының шәхесе белән таныштыру. Төп игътибар иҗатчы шәхесенең ничек формалашуына, кулъязмаларны ничек һәм ни өчен кабат-кабат язганлыгын, нинди зур белем, түземлек, ышану, әхлакый һәм физик көченең киеренкелегенә ия булганлыгын, сәнгать әсәрендә аның шәхси эчке дөньясы, карашлары ачылганлыгын тануга юнәлтелергә тиеш. Мәктәп балаларын өйрәнелә торган әсәрнең эчтәлеге турында гына түгел, ә аның авторы турында да уйларга өйрәтү мөһим: ни өчен ул кеше буларак кызык? Укучыларын нәрсәгә өйрәтә ала? Аның әсәрләре кешеләрдә нинди хисләр уята? Урта сыйныф укучылары уйларының хәрәкәте гел әсәрдән авторга, аннан әсәргә юнәлтелергә тиеш.

Биографияне өйрәнгәндә концентрация принцибын куллану укыту процессында системалылыкны һәм өзлексезлекне тәэмин итә, һәм мәктәп укучыларының әдәби үсешенә уңай йогынты ясый. Концентризм принцибын куллану укучыларга авторның чынбарлыкка булган бәясен билгеләргә, язучының дөньяга карашын, әсәрнең эмоциональ һәм уйдырма катламнарын, аның социаль мотивларын һәм иҗат психологиясен аңларга ярдәм итә [1, с. 212-213].

Язучының биографиясен һәм әсәрен өйрәнүдә дәресләр системасын төзегән чактадәвамчанлык прицибын куллану кирәк. Бу принципны куллану укучыларга белемнәрен гомумиләштерү өчен кирәкле материал тупларга, башкарылган эшкә иҗади караш үстерергә ярдәм итә, текстка бәйсез күзәтү һәм кайбер темаларга һәм биремнәргә күзәтүләрне синтезлаумөмкинлеге бирә.

Биографиянең тәрбияви йогынтысы аның эмоциональ презентациясе ярдәмендә көчәйтелә, бу – язучы шәхесен аның иҗаты белән бердәмлектә кабул итәргә ярдәм итә. Язучы шәхесенең рухи төзелешен, характеристикаларын һәм төрле тормыш ситуацияләрендә чагылыш тапкан материалларның аның язучы булу процессында катнашуы, эмпирик яктан расланган чорны аңларга мөмкинлек бирүче фактлар, язучының иҗади индивидуальлегенең оригинальлеге – өйрәнелгән әсәрнең сәнгать үзенчәлекләрен тирәнтен аңларга ярдәм итәчәк.

Аерым бер татар язучыларының биографиясен өйрәткән чакта аларны башка милләт иҗатчыларының биографиясе белән янәшә куеп, чагыштырып яки аларның дустанә мөнәсәбәтләреннән чыгып, бу дуслыкның аерым бер язучы иҗатына ни рәвешле йогынты ясавы өчен өйрәнү файдалы. Рус, башкорт, казах һ.б. милләт язучылары белән татар язучыларының шәхси һәм иҗади элемтәләрен, әдәби мөнәсәбәтләрне өйрәнү нәтиҗәсендә, укучылар әдәби процессның гомуми үрнәкләрен, бу милләт язучылары арасындагы үзара бәйләнешнең килеп чыгышын аңлыячак, әдәби әсәрне тирәнрәк һәм аңлы рәвештә үзләштерәчәк дип исәплибез. Мәсәлән. Ә. Еники иҗат лабораториясен өйрәткән чакта язучыга “Әйтелмәгән васыять” әсәренең сюжетын башкорт шагыйре Баязит Бикбай сөйләгәнлеге хакында әйтеп китү кирәк. Моннан тыш, укытучы гомумән, тумышы белән Башкортостаннан булган язучыга якташларының, туган ягының йогынтысы турында җирле тел белеме алымын кулланып, Ә.Еникинең аерым бер әсәрләрен өйрәтергә мөмкин. Мәсәлән, «Җиз кыңгырау», «Курай» әсәрләрендә язучының башкорт йолалары белән катнаш җирле татар халкының милли мәдәнияте сурәтләнә: беренчесендә – туй йоласы, икенчесендә – татар-башкорт музыкаль инструментының уникальлеге.

Бу урында язучының киләсе хикәясе – «Курай» әсәре турында әйтеп китү кирәк. Хикәяне язарга шулай ук язучының Башкортостанда туып-үсүе нык йогынты ясагандыр дип фаразлыйбыз. Әсәр легендадан башланып китә. Авторга әлеге легенданы икенче башкорт язучысы Сәгыйть Агиш сөйләгән була. Әлеге легенданың әсәргә кертелеше очраклы гына түгел, чөнки аның үз әһәмиятле функциясе бар: беренчедән, ул хикәягә пролог буларак кабул ителсә, икенчедән әлеге курай дип аталган серле вә сихри музыкаль коралның барлыкка килүе турында халыкта яшәп килгән авыз иҗаты үрнәге дә булып тора. Курай кайдан һәм кайчан, кем тарафыннан ясалганы билгесез, әлбәттә, әмма халык аны әнә ничек итеп үзенчә юраган. Гомумән, Ә.Еники әсәрләрендә музыка образы язучының әсәрләрендә әдәби сурәтлелекне ныграк ачу функциясен үти, хәтта төп сюжетны бәйләп торучы, үзәк образ дәрәҗәсенә күтәрелә («Курай»да – ку-

рай үзе, «Кем җырлады?»да – Таһирәнең җыры, «Матурлык»та – Бәдретдиннең скрипкәсе, монда шулай ук «Җиз кыңгырау» хикәясендәге кыңгырау чыңын да кертеп карарга мөмкиндер).

Әдәби әсәрне өйрәнгәндә, укучыларны язучыларның иҗат лабораториясе белән таныштыру кирәкле эш, әмма бу үз максаты булырга тиеш түгел. Хәзерге мәктәпнең иң мөһим бурычы – укучыларны фән нигезләре белән тәэмин итү генә түгел, ә аларны үз эшчәнлеген оештыра алырга әзер булган үзаллы шәхесләр тәрбияләү. Бөек татар язучыларының тормышы һәм иҗаты мәктәп укучылары арасында эшне хөрмәт итү һәм эшчәнлек оештырырга өйрәтү өчен зур потенциалга ия. Күренекле сүз осталары ничек эшләгәннәр, язу процессында нинди шикләр һәм газаплар кичергәннәр? Язучының биографиясен һәм иҗади юлын өйрәнгәндә, укучылар әсәр иҗат итүгә күпме көч салынганы турында бик сирәк уйлыйлар. Нәтиҗәдә, классик әсәр, аны язган шәхес билгесез кала, һәм әсәр үзе тулысынча аңлашылмый [2, с. 18].

Сәнгать әсәрен өйрәнү башында, укучыларны язучының иҗат лабораториясе белән таныштыру өчен бүлеп бирелергә тиешле урын һәм вакыт билгеләнә, моны ничек эшләргә, аларны психология белән ничек кызыксындырырга икәнлеге уйланыла, иҗади процессны комплекслы өйрәнү аларда күзәтүләргә һәм мөстәкыйль тикшеренүләргә теләк уятырга мөмкин.

Укытучыга семинар дәресләрне кызыклы һәм эффектив итеп үткәрүдә стандарт булмаган уку формаларын куллану булышырга мөмкин:

– Сәяхәт дәресләр. Мондый дәресләр бөек язучы яшәгән һәм иҗат иткән чорга «сәяхәт кылырга» мөмкинлек бирә. Моның өчен язучыны эшләргә дәртләндергән, ул яшәгән, яраткан урыннарына, музеена барырга мөмкин.

– Рольле уеннар – теге яки бу язучының иҗат лабораториясенә бәйле уен технологиясен кулланып, оештырылган дәрес.

– Әкият дәрес.

– Дәрес-спектакль – язучы тормышыннан бер эпизодны сәхнәләштерү.

– Зирәклек дәресе, ачылыш дәресе.

– Дәрес – «телемост».

– Интервью.

Әдәби белемнең төрле дәрәҗәләрендә язучының иҗат лабораториясен өйрәнү проблемасына уңай чишелеш – укытуда *концентризм принцибын* кулланып ирешелә, димәк, урта сыйныфларда өйрәнелгән материалның бер өлеше өлкән сыйныфларда кабатлана, ләкин төрле тирәнлектә тәкъдим ителә: «Концентрик белем бирүнең башлангыч этабы предметларны һәм күренешләрне сизү, мәгълүмат һәм фактлар туплау белән аерылып тора. Киләсе этапларда ул

көннән-көн системалаша һәм урта белемнең югары этабында ул җитди теоретик гомумиләштерү характерына ия».

Материалның концентрик төзелеше аның киләсе этапта катлаулы формада кабатлануын аңлата. Практика шуны күрсәтә: укыту материалы күләмен укучылар аңлый алмаганда, кирәкле тулылык белән ачып булмый торган очракларда мондый принципны куллану кирәк һәм бу очракларда ул үз-үзен. Шул ук вакытта, әдәбиятның теләсә нинди бүлеген өйрәтүдә катлаулы материал әкренләп, укучыларның психик үсеш дәрәҗәсенә туры китерелеп арттырыла. Киләсе классларда мәктәп укучыларының игътибары элек билгеле булмаган биографик фактларга һәм язучының шәхес сыйфатларына юнәлтелә. Элегерәк өйрәнелгән материал яңа белемнәрне үзләштерүдә таяныч була. Әдәби белемнең алдагы этапларында билгеле мәгълүматлар укучылар тарафыннан яңадан бәяләнә һәм югары дәрәҗәдә карала.

Шулай итеп, язучының иҗат лабораториясенә караган яңа материалның класстан-класска туплануы алдагы классларда шул ук фактларга кабат-кабат кайту аркасында язучы белән кабат танышу хисен йомшарта.

Югарыда әйтелгәннәргә нигезләнеп, укытучы язучының иҗат лабораториясен өйрәнү максатыннан оештырган эш мәктәп укучыларын мөстәкыйль нәтиҗәләргә китерә, сәнгать әсәрендә автор, аның шәхесе белән бәйле булган вакыйгаларны һәм персонажларны таныргa өйрәтә. Монографик теманы мондый өйрәнү укучыларның теоретик һәм әдәби белемнәрен баетачак, сәнгать иҗатының үзенчәлекләрен аңлауны тирәнәйтәчәк, эмоцияләрен активлаштырачак. Биографияне иҗат белән берлектә өйрәнү урта мәктәп укучыларына тормыш тәҗрибәсен, язучының нәрсә күргәнен һәм кичергәнен, ул катнашкан вакыйгаларны, кешеләр, аларның язмышлары, психологиясе, тәртибе, җәлеп иткән чараларын күрсәтергә мөмкинлек бирә. Болар барысы да язучының иҗади идеяләре һәм гомумиләштерү чыганагына хезмәт итә, аның иҗаты үскән туфрак булып тора.

Иҗат белән биографияне бәйләп өйрәнү, өйрәнелгән әсәрне, язучының сәнгатьчә индивидуальлеген тирәнрәк һәм тулырак аңлау өчен алыштыргысыз шарт булырга тиеш.

Димәк, монографик темада язучының иҗат лабораториясен өйрәнүнең төп бурычы – күренекле татар язучыларының иҗади эшчәнлеген яктырту һәм ул чорның социаль үсеше белән бәйле дөнья карашы эволюциясен тәэмин итә.

ӘДӘБИЯТ

1. Бурсов Б.И. Писатель как творческая индивидуальность // Проблемы социалистического реализма. М.: Советский писатель, 1961. – С. 212-213.

2. Глебова Л.В. Изучение творческой лаборатории писателя как стимул литературного развития старшеклассников: Автореф. дис. канд. пед. наук Л., 1990. – 22 с.

Ф.Ф. ХАРИСОВ,
педагогика фәннәре докторы, профессор
Казан федераль университеты

ЯҢАРТЫЛГАН СТАНДАРТ – ЗАМАН ТАЛӘБЕ

Аннотация. Федеральные образовательные стандарты позволяют учащимся получать знания на равных уровнях и открывают пути их развития, поскольку предъявляются одинаковые требования к содержанию и структуре учебных программ, условиям их реализации и результатам освоения. Поэтому требования стандарта обязательны к исполнению руководителями образования, учителями, различными работниками, учащимися, родителями, участвующими в образовании.

Ключевые слова: стандарт, программа, руководство, цель, задачи.

Abstract. Federal educational standards allow students to acquire knowledge at equal levels and open up ways for their development, since the same requirements are imposed on the content and structure of curricula, the conditions for their implementation and the results of mastering. Therefore, the requirements of the standard are mandatory for the heads of education, teachers, various employees, students, parents involved in education.

Keywords: standard, program, management, purpose, tasks.

Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандарты (ФДГББС, стандарт) – дәүләт аккредитациясе булган белем бирү оешмалары тарафыннан белем бирү программаларын гамәлгә ашыру өчен мәҗбүри булган таләпләр җыелмасы. Барлык белем бирү программалары, дәреслекләр, уку-укыту кулланмалары һәм укыту процессында кирәк булган башка хезмәтләр Стандарт нигезендә төзелә. Алар укучыларга бертигез дәрәҗәдә белем алу мөмкинлеген тудыра һәм аны үстерү юлларын ача, чөнки уку программаларының эчтәлегенә һәм төзелешенә, аларны гамәлгә ашыру шартларына һәм үзләштерү нәтиҗәләренә бердәй таләпләр куела. Шуңа күрә стандарт таләпләрен белем бирүдә катнашучы мәгариф җитәкчеләре, укытучылар, төрле хезмәткәрләр, укучылар, әти-әниләрнең үтәве мәҗбүри.

Яңа стандарт белем бирү оешмалары алдына укучыларны мораль-әхлакый һәм мәдәни яктан белемле итү, иҗади һәм тикшеренү-проект эшләре, спорт һәм сәламәт яшәү рәвешен формалаштыру кебек таләпләр куя.

Татар теленә Стандарт нигезендә өйрәтүнең *максаты* түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

❖ белем бирүнең сыйфатын күтәрү;

- ❖ барлык балаларга да тигез күләмдә белем бирүне гарантияләү;
- ❖ тел, сөйләм, иҗтимагый-мәдәни, уку-танып белү компетенцияләрен үстерү;
- ❖ укучы шәхесен үстерү;
- ❖ универсаль уку гамәлләрен булдыру һәм камилләштерү.

Россиядә түбәндәге белем бирү стандартлары гамәлгә кертелде:

1. Башлангыч гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты – 2021 (1–4 нче сыйныфлар);
2. Төп гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты – 2021 (5–9 нчы сыйныфлар);
3. Урта гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты – 2022 (10–11 нче сыйныфлар);
4. Сәламәтлекләре чикләнгән укучылар өчен башлангыч гомуми белем бирү стандарты – 2021.

ФДГББСның яңартылган таләпләре башлангыч һәм төп гомуми белем бирү оешмаларына 2021 нче елның 1 нче сентябреннән гамәлгә керде.

Икенче һәм өченче буын стандартлар арасында тәңгәллекләр дә бар: белем бирүнең нигезен шулай ук системалы-эшчәнлекле юнәлеш тәшкил итә; программаларны төзү һәм тормышка ашыруның методологиясе үзгәрми; программаның кабул ителгән төзелеше һәм вариативлыкны тәэмин итү алымнары саклана; программаларны гамәлгә ашыру нәтиҗәләренә таләпләр үзгәрми, предмет, метапредмет һәм шәхескә юнәлтелгән төгәллекләр генә кертелә.

Яңартылган стандартларның кайбер үзенчәлекләре түбәндәгеләр:

- ❖ стандартлар «Россия Федерациясенең Мәгариф турында» гы Федераль законы белән тәңгәлләштерелгән;
- ❖ программаларны тормышка ашыру конкретлаштырылган;
- ❖ программаларны гамәлгә ашыру срокларында вариативлык каралган;
- ❖ укучыга инициативасын тормышка ашыру өчен, тиешле шартлар булдыру каралган.

Стандартның урта гомуми белем бирү юнәлешендәге үзгәрешләре 2022 нче елның 23 сентябреннән үз көченә керде. Алар нигездә белем бирү программасын үзләштерүнең планлаштырылган нәтиҗәләренә – предмет, метапредмет һәм шәхескә караган нәтиҗәләренә кагыла, программаның уку планында һәм уку йөкләмәсендә дә үзгәрешләр бар.

Билгеле булганча, беренче буын стандарт 2004 нче елда гамәлгә кертелгән иде. Ул «Дәүләт белем бирү стандартлары» дип атала. Аның беренче редакциясен, укыту ысулларын куллану осталыгына әһәмият бирмичә, белем

бирүгә зур игътибар ителүе өчен тәнкыйтьлиләр, укучы «белем алганда» яхшы нәтиҗә бирә дип саныйлар.

Икенче буын стандарт башлангыч гомуми белем бирү оешмаларында 2009 нчы, төп гомуми белем бирү оешмаларында 2010 нчы, ә урта гомуми белем бирү оешмаларында 2012 нче елдан башлап гамәлгә ашырылды. Стандартларда төп игътибар универсаль уку гамәлләренең (осталыкларының) нәтиҗәсенә һәм үсешенә бирелә.

Иске стандарт «Нәрсәгә өйрәтергә?» – дигән сорауга җавап бирсә, яңасы түбәндәгеләрне өсти: «Нәрсәгә өйрәтергә?» «Өйрәнгәннәр тормышта ничек ярдәм итәчәк?».

Өченче буын стандарт икенче буынның яңартылган варианты дип санала. Анда кайбер юнәлешләрнең мәҗбүри булмавы тәгаенләнә, ә башкаларына төгәллек кертелә. Моннан тыш кайберләре мәктәпләрдә сынала, ә аңа кадәр бер ишеләре турында киң җәмәгатьчелек һәм ата-аналар оешмалары белән фикер алышына. Шуңа күрә бу стандарт әллә ни көтелмәгән яңалыклар алып килмәсә дә, кайбер аермалыкларны билгеләргә мөмкин:

1. Стандартның яңа редакциясендәге төп аерма – һәрбер куелган таләп белән гамәлнең ачык һәм төгәлрәк формалаштырылуында.

2. Вариативлык. Белем бирү оешмалары аерым уку фәннәрен тирәнтен өйрәнүне күздә тоткан индивидуаль уку планнарын һәм программаларын төзү, аларны гамәлгә ашыру мөмкинлеген ала.

3. Элек патриотик тәрбиягә караган өлеше дә булырга тиеш дип язылса, хәзер аның аерым үзенчәлекләре барлыкка килә.

4. Предмет нәтиҗәләре төгәлрәк билгеләнгән. Хәзер укучының нәрсә белергә һәм нәрсәләрне аңларга тиешлеге төгәлрәк аңлатыла.

5. Стандартта «Функциональ грамоталылык» дигән яңа төшенчә кертелә. Функциональ грамоталылык төп гомуми белем бирү сыйфатының дәүләт гарантияләре эчендә карала.

6. Бу документ функциональ грамоталылыкны формалаштырылган предмет, метапредмет һәм универсаль эшчәнлек ысуллары нигезендә уку мәсьәләләрен һәм тормыш ситуацияләрен хәл итү сәләте буларак билгели. Башкача әйткәндә, укучылар өйрәнгән фәннәрнең һөнәр сайларга һәм тормышта үз урыннарын табарга ярдәм итәчәген аңларга тиеш.

7. Дәрестә укучылар эшчәнлегенең гомуми күләме үзгәрә, «уку модуле» төшенчәсе кертелә. Бу үзгәрешләр белем бирү оешмасының уку планын, уку предметлары буенча эш программаларын, дәрестән тыш эшчәнлек программаларын яңадан карап чыгуны таләп итә. Хәзер өстәмә норматив документлар

нигезендә, ана телен өйрәтү әти-әниләрнең (законлы вәкилләрнең) гаризалары нигезендә гамәлгә ашырыла.

ФДГББС туган тел (татар теле) предметына түбәндәге таләпләрне куя:

❖ сөйләм эшчәнлеген (ишетеп аңлау, уку, сөйләү һәм язу) төрле мәдәният вәкилләре белән үзара аралашырга ярдәм итәрдәй итеп камилләштерү;

❖ белем алганда һәм аны камилләштергәндә, шәхеснең акыл һәм иҗади сәләтләрен үстерүдә туган теленең әһәмиятен аңлау;

❖ туган телнең аралашу-эстетик мөмкинлекләрен киңрәк файдалану;

❖ туган тел турындагы фәнни белемнәрне киңәйтү һәм системалаштыру; төрле ярус берәмлекләренең үзара бәйләнешен аңлау; лингвистиканың төп төшенчәләрен, туган телнең төп берәмлекләрен һәм грамматик категорияләрен үзләштерү. Лингвистик төшенчәләрне белү арадаш һәм дәүләт йомгаклау аттестациясенә чыгарылмый;

❖ сүзгә фонетик, морфемик, сүз төзелеше, морфологик, сүзтезмә һәм җөмләгә синтаксик анализ ясау күнекмәләрен формалаштыру;

❖ ситуациягә һәм аралашу стиленә туры килгән сүз байлыгын үстерү, фикер һәм хисләрне туган телдә ирекле белдерү өчен кулланыла торган грамматик чараларны киңәйтү;

❖ туган тел лексикасының һәм фразеологиясенең төп стилистик мөмкинлекләрен, нормаларын (орфоэпик, лексик, грамматик, орфографик, пунктуацион), сөйләм әдәбе нормаларын үзләштерү; аларны сөйләмдә куллануны камилләштерү;

❖ тел культурасы өчен җаваплылык формалаштыру;

❖ балаларда тирә-якны танып белүгә кызыксыну уяту.

Дәрес планлаштыруның максаты – укучыларны төрле эшчәнлеккә өйрәтү. Стандарт буенча яңа дәрестә түбәндәге этаплар билгеләнә: белем һәм осталыкны үстерү, проблема кую; гипотезаларны билгеләү, куелган проблеманы хәл итү өчен, төрле чыганаклардан кирәкле мәгълүмат җыю, беренчел белемне ныгыту, алган белемне проект төзегәндә куллану.

Татар теле дәресләрендә укучыларда түбәндәге компетенцияләрне булдыру күзаллана:

❖ *лингвистик* (укучыларның татар теленнән тиешле белемгә ия булуы);

❖ *аралашу* (укыганны һәм башкалар сөйләгәнне ишетеп аңлау, татар әдәби теле нормаларына ия булу);

❖ *этнокультура* өлкәсенә караган (милли-мәдәни мираска караган рухи байлыкларны белү, халык авыз иҗаты әсәрләре белән таныш булу һ. б.).

Заманча дәреснең эчтәлеге түбәндәгеләрдән чыгып билгеләнә:

Тел белеменә һәм аралашуга караган ягы:

❖ тел бүлекләре буенча белем бирү;

❖ сөйләмнең аралашуга караган ягына әһәмият бирү (аралашу өлкәсе, темасы, аралашу ситуациясе);

❖ сөйләм эшчәнлеге төрләре буенча алган белемне камилләштерү;

❖ иҗтимагый-мәдәни аспект.

Психологик-педагогик ягы:

❖ сөйләм-фикерләү схемасын гамәлгә ашыру;

❖ кызыксыну уяту.

Методик ягы:

❖ укыту принципларын, метод һәм алымнарын куллану;

❖ заманча укыту технологияләренә игътибарны көчәйтү.

Шулай итеп, хәзерге стандартта икенче буын стандарттагы укыту нәтиҗәләре сакланса да, аңа бераз төгәллекләр дә кертелгән:

❖ *предмет нәтиҗәләре* (татар теленнән программада каралган белем, осталык һәм күнекмәләргә ия булу);

❖ *шәхескә юнәлтелгән нәтиҗәләр* (укучының даими рәвештә белемен тулыландыруы, аны үзлектән камилләшерергә әзер булуы һ. б.);

❖ *метапредмет нәтиҗәләре* (белем алу нигезен тәшкил иткән төп компетенцияләргә ия булуы, предметара төшенчәләрне үзләштерүе.

Укытучының төп бурычы – *Нәрсәне һәм ничек итеп укытырга?* дигән сорауга җавап бирү. Димәк, хәзерге заман таләпләренә җавап бирә торган дәрес түбәндәге шартларны үтәргә тиеш:

❖ системалы-эшчәнлекле юнәлешне гамәлгә ашыру;

❖ укучыларның белем дәрәҗәләрен истә тотып, программа нигезендә һәм дәреснең максатыннан чыгып, иң кулай эчтәлекне билгеләү;

❖ укытучы белән укучыларның эшчәнлеген тема, максат һәм бурычларны төгәл һәм аңлаешлы итеп формалаштырудан башлау;

❖ тиешле нәтиҗә бирә торган метод, алым һәм чараларны сайлау, аларны дәрестә эшнең нәтиҗәсенә уңай йогынты ясарлык итеп файдалану;

❖ заманча технологияләрне кулланып, белем бирү;

❖ төрле эш формаларын дөрес һәм төгәл бәйләп алып бару, укучыларга танып белү активлыгын тәэмин итәрлек мөстәкыйльлек бирү;

❖ проблемалы һәм эзләнү ситуацияләрен оештыру, укучыларның уку эшчәнлеген активлаштыру;

❖ дәреснең проблемалы һәм үстерелешле булуы: укытучының укучылар белән иркен һәм актив хезмәттәшлек итүе һ.б.

Дәресне модельләштергәндә, түбәндәгеләр истә тотылырга тиеш:

❖ телгә караган билгеләр (фонетика, лексика, грамматика, орфография);

❖ сөйләмдәге билгеләр (тыңлап аңлау, сөйләү, уку, язу);

❖ дидактик билгеләр (кереш, аңлату, ныгыту, сөйләм күнегүләре, аралашу практикасы, тикшерү);

❖ методик билгеләр (принциплар, методлар, алымнар, яңа технологияләр);

❖ дәрес төзелешенә караган билгеләр (этапларының эзлеклелеге);

❖ тәрбия һәм белем бирүгә караган билгеләр.

Яңартылган стандарт таләпләре нигезендә уздырылган дәрескә хас сыйфатлар:

❖ куелган максатка туры килә;

❖ шәхескә юнәлтелгән була;

❖ дәресләр аралашуга корыла;

❖ сабырлык, мәхәббәт хисе уята, укучының хәленә керү, аңа теләктәшлек күрсәтү кебек сыйфатлар тәрбияләнә;

❖ комплекслылык (сөйләм эшчәнлеге төрләре һәм тел аспектлары);

❖ хәтер, сөйләм, игътибар, фикерләү һәм ишетү сәләтен үстерә;

❖ заманча технологияләргә нигезләнә;

❖ проблемалылык (фикер алыша торган проблеманы ачыклау);

❖ логикага туры килә (дәрес өлешләренең үзара бәйләнгән булуы).

Шулай итеп, заман таләпләренә җавап бирә торган дәрес түбәндәге очракларда нәтиҗәле дип санала:

❖ максатны билгеләгәндә, укучы актив булса;

❖ дәрестә укучыларның активлыгын һәм кызыксынуын көчәйтә торган төрле формалар, методлар, алымнар һәм чаралар кулланылса;

❖ барлык укучыларның да материалны аңлы рәвештә үзләштерүләренә ирешелсә;

❖ укучыларга аерым якын килеп, белем бирелсә;

❖ репродуктив һәм проблемалы укыту формаларын кулланылса;

❖ һәр укучыны бәяләп, кечкенә уңышларын да хупланса.

Стандарт һәм заман таләпләренә җавап биргән дәреснең кайбер уңай якларын да ассызыклыйк:

❖ системалы-эшчәнлекле юнәлеш буенча белем бирүнең сыйфатка сизелерлек йогынты ясавы;

❖ дәрес бурычларын төрле яклап планлаштыру;
❖ дәрес эчтәлегенә иҗади характердагы биремнәрне өстәү;
❖ укучыларның дөньяга карашын булдыру һәм киңәйтү;
❖ белем бирүнең гамәли эшкә юнәлтелгән булуы;
❖ сәламәтлекне саклау һәм үстерү технологияләрен даими куллану;
❖ укучыларга аерым якын килү (мәсәлән, өй эшен биргәндә) һ. б.

ӘДӘБИЯТ

1. Обновленные стандарты начального общего образования 2021 https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/400807193/?ysclid=ll2n1gdic9620109373

2. Обновленные стандарты общего образования 2021 https://infourok.ru/prezentaciya-federalnyj-gosudarstvennyj-obrazovatelnyj-standart-osnovnogo-obshego-obrazovaniya-ot-31-05-2021g-izmeneniya-i-popra-5441360.html?ysclid=ll2n5dj6kb65683734

3. Обновленные стандарты среднего общего образования https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/405172211/?ysclid=ll2n9ep4gh712678558

Г.Ф. ХӘСБИУЛЛИНА

магистрант

Казан федераль университеты

БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФЛАРДА МӨСТӘКЫЙЛЬ СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕН МӘГЪЛҮМАТИ-АРАЛАШУ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР ЯРДӘМЕНДӘ УКЫТУ

Аннотация. Знакомство с самостоятельными частями речи на уроках татарского языка происходит в начальных классах. В статье рассматириваются возможности обучения самостоятельным частям речи в начальных классах с помощью информационно-коммуникационных технологий. В использовании языкового материала учитывается и то, что учащиеся могут воспитываться в билингвальной или полилингвальной среде.

Ключевые слова: начальная школа, татарский язык, информационно-коммуникационные технологии.

Abstract. Acquaintance with independent parts of speech in Tatar language lessons occurs in primary school. In our scientific work, we will focus on identifying the possibilities of teaching independent parts of speech in primary school with the help of information and communication technologies. Also in our work we took into account the fact that students can be brought up in a bilingual or multilingual environment.

Keywords: primary school, Tatar language, of information and communication technologies.

Татар теле дәресләрендә мөстәкыйль сүз төркемнәре белән танышу башлангыч сыйныфта башлана. Фәнни эшебездә башлангыч сыйныфларда сүз төркемнәрен мәгълүмати-аралашу технологияләр ярдәмендә укыту мөмкинлекләрен ачыклауга тукталабыз. Шулай ук укучыларның билингваль яки полилингваль мохиттә тәрбияләнүен исәпкә алабыз.

Хезмәтебездә мисал итеп «Сәлам» уку-методик комплектындагы темалар бирелешен кулланабыз. Әлеге УМКның Интернетта үзенең тулы сәхифәсе бар, шуңа күрә мәктәпләрдә мәгълүмати-аралашу технологияләрне куллану өчен уңай шартлар тудырылган очракта, «Сәлам» сәхифәсен дәрес барышында файдаланырга мөмкин. «Сәлам» укыту-методик комплектының онлайн сәхифәсен мәгълүмати-аралашу технологияләр ярдәмендә укыту өчен күп төрле материал тупланган. Сайтта «Уеннар», «Рәсемнәр», «Җыр», «Дәреслек», «Эш дәфтәре» бүлекләре бар. Мәсәлән, беренче сыйныф дәреслегендә тәкъдим ителгән «Сәлам», «Мәктәп», «Саннар», «Төсләр», «Гаилә», «Шөгыльләр», «Уенчыклар», «Вакыт», «Шәһәр / авыл», «Ашамлыклар» бүлекләрендә укучылар аерым бер темага караган исемнәр, сыйфатлар, саннар, фигыльләр, алмашлыклар һәм рәвешләрдән төзелгән сүзләр белән таныша. Балалар әлеге сүз төркемнәрен, аларның җөмләдә кулланышын сорау һәм җавапларга нигезләнеп үзләштерә башлый. Икенче, өченче, дүртенче сыйныфларда яңа темалар, шул исәптән яңа лексик берәмлекләр өстәлә, шул ук вакытта алданрак өйрәнелгән материаллар да ныгытыла.

Күнегүләрнең күбесе яңа сүзләр һәм фразаларның әйтелешен тыңлаудан башлана. Мәсәлән, «тыңла һәм кабатла», «тыңла һәм рәсемне тап», «тыңла һәм дәвам ит», «тыңла һәм уйна», «тыңла һәм истә калдыр», «тыңла һәм Артур урынына җавап бир», «тыңла һәм дөрес варианты тап». Шул исәптән, махсус җайланмалар аша укучыларны аудиоматериаллар белән таныштыру да кирәк.

Югарыда санап кителгән темаларны өйрәнгәндә, аралашу-мәгълүмати технологияләрдән башкача да куллану мөмкин.

«Quizlet» онлайн-сервисында белемнәрне карточкалар ярдәмендә ныгытып була. Аеруча, карточкаларга тәрҗемәне яки аңлатманы сүзләр белән генә түгел, төрле рәсемнәр белән бирү уңышлы дип саныйбыз, чөнки болай эшләгәндә, укучыда ассоциацияләр барлыкка килә, шул рәвешле мәгълүмат яхшырак истә кала.

«LearningApps.org» сайтында күп төрле онлайн уеннар ясау мөмкинлеге бар. Мәсәлән, монда үзеңнең материалыңны әзерләү өчен «парын тап», «классификация», «дөрес җавапны сайлап алулы викторина», «буш урыннарны тутыр», «кроссворд» кебек бүлекләр бар. Уеннарны укучыларны чиратлап эк-

ран янына чыгарып уйнатып була. «LearningApps.org» сайтында биремнәрне «Аудио/видео контент» бүлегендә дә әзерләргә шартлар бар. Монда сан сүз төркеменә аудио һәм видео материаллар урнаштырып, шулар буенча сораулар куярга мөмкин.

Укучыларның билингваль яки полилингваль мохиттә тәрбияләнүен исәпкә алып, хәзерге вакытта халыкара тел буларак исәпләнгән инглиз телен укыту методларын да үзләштерү бик мөһим. Инглиз теле дәреслекләрен дә анализлап, кызыклы һәм файдалы күнегүләрне татар теле дәресләренә дә яраклаштырырга була.

Билингваль һәм полилингваль уку-укыту процессы, ягъни икетеллелек яки күптеллелек ул – ике яки аннан да күбрәк телне укыту чарасы буларак куллану. ЮНЕСКО аңлатмасында «күптелле уку-укыту» термины ким дигәндә өч тел куллану дигәнне аңлата: туган телне, региональ яки милли телне һәм халыкара телне.

2019 елдан Татарстан Республикасында полилингваль мәктәпләр булдыру буенча уникаль проект эшләп килә. Татарстандагы полилингваль мәктәпләр максат итеп рус, татар һәм инглиз теледә белем бирүне куя. Полилингваль укыту берничә телдә укытуны һәм балаларны өйрәнелгән тел аша Россиянең күпмилләтле халкының мәдәни байлыгы белән таныштырудын гыйбарәт. «Адымнар» полилингваль комплексларының беренчеләре Татарстанда 2020 елның 1 сентябрендә ачылды. Берничә ел элек Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында билингваль уку-укыту өчен белгечләр әзерләү башланды, хәзерге вакытта полилингваль комплексларда укыта алырлык белгечләребез бар.

Инглиз теле дәреслекләрендә татар телендәгечә фонетика, морфология, лексикология, синтаксис кебек аерым ачык бүленешләр күренми. Яңа сүзләр һәм грамматик конструкцияләр сөйләм үсешен үстерү белән бер рәттән махсус тема эчендә карала.

Чит телне укытуның башлангыч этабында төп игътибар фонетикага һәм грамматика нигезләренә юнәлдерелгән. Куелган фонетик базадан башка лексикага интенсив өйрәтү нәтиҗәле түгел, чөнки дөрес булмаган сөйләм ныгытыла, бу исә сөйләм үсешендә тискәре чагылыш таба, һәм башка сөйләм осталыгын аудированиене озак вакыт дәвамында үстерергә ирек бирми. Грамматикадан башка сүзлекне теоретик яктан тулыландыру мөмкин булса да, сүзгә чыгуны, ягъни телне гамәли белүне тәэмин итми, чөнки коммуникациянең тулы берәмлеге аерым сүз түгел, ә тулы гыйбарә. Икенче яктан, фонетик һәм грамматик уку материалы лексик берәмлекләрсез төзелә алмый. Фонетик кереш курста

лексик дәрәҗә җәлеп ителгән (сүз ритмикасы, интонация), ә грамматика турында сөйләгәндә, без сүзнең төрләндерелә торган грамматик формасын күз алдында тотабыз. Лексик берәмлекләр гади фонетик һәм грамматик күнекмәләр формалаштыру өчен материал буларак, шулай ук гади коммуникатив ихтыяҗларны тәэмин итү өчен кирәк. Шуңа да башлангыч этапта укучының сүз байлыгы минималь һәм төгәл тематикалы була, башка сүзләр белән яраша һәм еш кулланыла торган сүзләрдән тора [Киберленинка: https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-formalizovannyh-kriteriev-otsenki-shkolnogo-uchebnika].

Татар телен чит тел буларак өйрәткәндә дә, инглиз телен укытканда да программага кертелгән темалар, дәреслекләрдә бирелгән лексик база охшаш. Мәктәптә укыту процессында башлангыч сыйныфларда укучыларның яхшы дәрәҗәдә инглиз теле белән таныш булулары күзәтелә. Мәсәлән, укучылар белән татар теле дәресендә саннарны яки төсләрне өйрәнгәндә, алар кайвакыт җавапларын инглиз телен катыштырып бирә. Укучылар үзләре моны икесе дә тел дәресе булуы, шуңа кайвакыт ике тел төшенчәләренең буталуы белән аңлата, шулай да бу алар тарафыннан махсус та эшләнә, алар татар теле дәресендә шаярып, инглиз телен дә белгәннәрен күрсәтәләр. Шуны исәпкә алып, укучыларга кайбер төшенчәләрнең тәрҗемәсен татарчадан русчага гына түгел, ә инглизчәгә дә бирү мөмкин. Мәсәлән, саннарны, төсләрне, кайбер фигыльләрне, исәнләшү, саубуллашу һәм хәл сорашу фразаларын, гаилә әгъзалары, уку әсбаплары атамаларын өч телдә карап була. Беренче этап: «Quizlet» сайтындагы мөмкинлекләрдән файдаланып, карточкаларда сүзләрне тәрҗемә аша түгел, ә ассоциатив рәсемнәр ярдәмендә күрсәтү. Куллану өчен карточкалар югарыда искә алынган «Quizlet», шулай ук «Vocapp» сайтларында эшләнә ала яки шунда ук әзер материал табарга да була. Рәсемле әзер карточкалар «Сәлам» уку-укыту әсбабының онлайн сайтында да тәкъдим ителә. Икенче этап: сүзләрнең русчага тәрҗемәсен бирү. Өченче этап: укучыларның шул ук сүзләрнең инглизчә тәрҗемәсен белү дәрәҗәсен тикшерү. Әгәр укучылар өйрәнелә торган сүзләрнең атамаларын инде инглизчә белә икән, укытучы лексик берәмлекләрне инглизчә әйтеп, татарчага тәрҗемәсен сорый ала. Шулай ук «Quizlet» һәм «LearningApps.org» кебек сайтларда ике телле сораштырулар үткәрергә була. Мәсәлән, 4нче сыйныфта укучылар гаилә әгъзаларын искә төшерә, әлеге темага караган яңа сүзләрне өйрәнә һәм гаиләдәге кешеләрне, туганнарын сыйфатлар ярдәмендә тасвирларга өйрәнә. 4нче сыйныфта укучылар әти, әни, әби, бабай, апа, абый, туганнан туган кебек төшенчәләрне инглизчә дә

белә, шуңа күрә, мәсәлән, дәрес башында сүзләрне искә төшереп алыр өчен, укучыларга ике телдәге карточкалар тәкъдим итәргә мөмкин.

Илебездә мәктәпләрдә укучыларга иң еш чит тел буларак укытыла торган тел – инглиз теле. Шуңа да татар теле дәресләрендә инглиз теле дәресләрендә гамәлгә ашырылган тәҗрибәне үзләштерергә мөмкин. Инглиз теле дәреслекләрендәге күнегүләрне татар теле дәресләренә яраклаштырып, информацион-коммуникатив технологияләр ярдәмендә укучыларга тәкъдим итәргә була. Тел өйрәнүнең информацион-коммуникатив ресурслары да хәзергә күбесенчә инглиз телен өйрәтүдә кулланыла. Без ул ресурсларны татар теле дәресләрендә кулланыла алырлык материаллар белән баета алабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Киберленинка. Система формализованных критериев оценки школьного учебника – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-formalizovannyh-kriteriev-otsenki-shkolnogo-uchebnika (Мөрәҗәгать итү датасы: 15.10.2023).
2. Киберленинка. Особенности обучения лексическому компоненту речи на различных этапах (на материале английского языка) – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-obucheniya-leksicheskomu-komponentu-rechi-na-razlichnyh-etapah-na-materiale-angliyskogo-yazyka (Мөрәҗәгать итү датасы: 15.10.2023).
3. УМК «Сәлам!» // URL: http://selam.tatar
4. Харисов Ф.Ф. Татар теле: яңача укыту юнәлешләре. – Казан, 2015. – 53 б.

И.М. ХИСМӘТУЛЛИНА

студент

Казан федераль университеты

ОРЕНБУРГ ТАТАР-КАЗАК ГАСКӘРИЛӘРЕНЕҢ ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ГРАММАТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘР

Аннотация. Эта статья посвящена исследованию грамматических особенностей языка татарских казаков Оренбургского казачества конца XIX – начала XX веков. Источником являются фольклорные тексты и дневниковые записи татар-казаков. В статье кратко изложены история Оренбургсого казачества. Особое внимание в статье акцентируется на своображие употребления глаголовв разных текстах.

Ключевые слова: нагайбеки, татары, казачество, история татар, формы глаголов.

Abstract. This article is devoted to the grammatical features of the language of Nagaibeks and Muslim Tatars in the Orenburg Cossacks at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. Language materials are analyzed on the basis of articles and diaries that were written over the centuries. The article attaches particular importance to the peculiarities of verb forms and tenses.

Keywords: Nagaybeks, Tatars, Cossacks, history of the Tatars, verb forms.

Оренбург казак гаскариләренең килеп чыгышы турындагы мәсьәләгә карата әлегәчә фәнни тирәлектә бәхәсләр тудыра. Казак тарихын өйрәнүчеләрнең аерым бер өлеше (М.Хорошхин) 1755 елны Оренбург казак гаскәренең башлангыч этабы дип саный [5, с. 37].

Башка тарихчылар XVIII гасырда ук әйткән П.И. Рычковның фикеренә кушылалар: «Оренбург казак гаскәрләренең нигезенә И. Кирилов сала. Ул үзенең өендә чыгышлары буенча рус һәм чит төбәк кешеләрен җыя. Шул рәвешле ул күпчелек качак булган ирләрне аучы буларак туплый». Бу фикергә Н.Чернавский, Ф.М.Стариков, В.Н.Витевский һ.б. кушыла.

1740 елларда ук Оренбург линиясенә татарларны да күчерү башланган. 1744 елда татарлар Сеитово (Каргалы) бистәсенә нигез сала (176 гаилә, меңгә якын кеше). Соңыннан Сәет бистәсендә яшәүчеләр тулы составта Оренбург казак гаскәренә күчерелә. Татарларның булуы Борская, Мочинская, Озерная, Красногорск ныгытмаларында билгеләп үтелә [4, б. 20].

Оренбург өлкәсендәге татар-казакларның тарихын өйрәнгәндә, беренче чиратта игътибарны Оренбург экспедициясе (1734-1737 еллар) һәм Оренбург комиссиясенең (1937-1744 еллар) күренекле эшлеклесе П.И. Рычковның хезмәтләрендә тукталырга кирәк. Ул Көньяк Урал халыкларының хуҗалык рәвеше һәм социаль үсеше турында хәбәр итә, беренче булып татар казаклары турында телгә ала һәм төбәктә рус хакимияте формалашуы турында яза.

Ф.М. Стариков фикерләре дә аерым игътибарга лаек. Ф.М. Стариков фәнни хезмәтләрендә мөселман-казаклар һәм нагайбәкләр турында этнографик мәгълүматларны хәбәр итә. Галим нагайбәкләрнең килеп чыгышын, нагайбәкләр арасында сакланган риваятьләргә нигезләнеп, Арча төбәге татарлары белән бәйли. Оренбург губернасы тарихы буенча күп кенә хезмәтләр калдырган В.Н. Витевский нагайбәкләр белән махсус кызыксына. Аның хезмәтләрендә Оренбург казак гаскәрләренең килеп чыгышы һәм Көньяк Уралда ныгытмаларның төзелеше карала. В.Н. Витевский халык арасында яшәп килгән риваятьләргә һәм Фершампенуаз авылы (Чиләбе өлкәсе) урядникгы С.И.Никитинда булган документларга таянып, нагайбәк халкын Явыз Иван вакытында ук үзләре теләп чукынган һәм Нагайбәк авылы тирәсенә күчереп утыртылган Арча татарлары дип саный [2, б..264-267].

Оренбург казаклары арасында татарларның рекордлы саны 1902 елда теркәлгән һәм 9,54% тәшкил иткән, бу 11900 нагайбак кешесе һәм 27300 мөселман казагы (барлыгы 39200 кеше).

Оренбург казаклары арасында төрле милләтләр булган. Күпчелеген татарлар тәшкил иткән. Алар арасында 2 конфессия вәкиле булуы язма

чыганаклардан ачык билгеләнә. Эшебездә христиан динендәге нагайбәкләрнең тел үзенчәлекләре В.Н.Витевский язмаларына нигезләнеп, мөселман казакларының тел үзенчәлекләре исә Ибраһим Мәхмүтовның көндәлек дәфтәрләренә нигезләнеп тикшерелде.

В.Н.Витевскийның «Сказки, загадки и песни нагайбаков Верхнеуральского уезда Оренбургской губернии»дип аталган язмалары 2 өлештән тора. Беренче өлештә автор рус телендә нагайбәк халкының килеп чыгышын, аларның татар халкына якын булуларын, гореф-гадәтләрен билгели [2, б.262-268]. Күзәтүнең икенче өлешендә халык авыз иҗаты үрнәкләрен жанр ягыннан бүлә. Беренче җырлар бирелә һәм алар тематик яктан дини, көнкүреш, мәхәббәт, хор белән башкарылучы төрләрдән тора һәм туй, яуга бару, тарихи җырлар, әкиятләр бирелә.

Безнең кулга казак гаскәрие Ибраһим Мәхтүтовның 1819-1915 елларны эченә алган көндәлек материаллары керде. Әлеге көндәлек тарихчы Р.Р. Аминов һәм А.М. Гайнутдинов тарафыннан табылган һәм аерым чыганак итеп нәшер ителгән [1]. Көндәлектә шул чор татар-мөселман казак гаскәриләренең яшәеше, көнкүреше китерелә һәм анда да җырлар, шигырьләр, догалар урын алган. Көндәлекнең эчтәлеге И.Мәхмүтовның динле, киңкырлы һәм күп өлкәдә белемле булуын күрсәтә.

Чыгышта ике истәлектә дә зур урын алган фигыль төрләренә тукталабыз. Ике авторга да графикага бәйле күзәтү ясаганда, орфографиягә бәйле ике чыганак та төрле графикада кулланылган.

В.Н. Витевскийның тексты инкыйлабка кадәрге кирилл орфографиясендә бирелгән, өстәмә **Ӧ, Ӓ, Ӱ** хәрефләре өстәлгән, аерым очракларда **[Ә]** авазын белдерү өчен **Я** хәрефе кулланылган: *меҥнярь-меңнәр, биргянь-биргән, ӧстялгя-өстәлгә.* Ибраһим Мәһмүтовның көндәлеге гарәп шрифты белән язылган.

Хикәя фигыльләргә күзәтү түбәндәге нәтиҗәгә килергә мөмкинлек бирә. Ике истәлектә дә хәзерге заман хикәя фигыльләр кулланылган. Хәзерге заман күрсәткечләре -а/-ә/-ый/-и зат белән төрләнгәндә хәзерге татар әдәби телендәгечә: *алмыйымъ* (хәз. алмыйм) [В: 271], *белмейбезь* (хәз. белмибез) [В: 268], *кайыра* (хәз. каера) [В: 268], *қарыймын (*хәз: карыйм*)* [М: 26а], *күрәсүн* (хәз. күрәсең) [М: 26а], *утенәмен (хәз. үтенәм)* [М: 27б], *уйлаймын* (хәз. уйлыйм) [М: 28а].

Үткән заманның *-ды/-ган* формаларына тукталабыз. Грамматик яктан формаларның кулланылышында үзенчәлек юк: *башладыларъ* (хәз. башладылар) [В: 278], *кордымъ* (хәз. кордым) [В: 268], *булмаганъ* (хәз. булмаган) [В: 277]; *салганнаръ* (хәз. салганнар) [В: 278]; *уйылганъ* (хәз. уелган) [В: 272]. Фәкать

И. Мәхмүтов көндәлекләрендә иске татар әдәби телдә язу традициясен саклавы билгеләнде. Бу, бигрәк тә, III заттагы *-дур/-дүр;-ду* кушымчасының иренләшкән вариантын куллануда күренә: *үрмәдүм* (хәз. үрмәдем) [М: 26а], *сағындум* (хәз. сагындым) [М: 26а], *қалдуғыз* (хәз. калдыгыз) [М: 27б].

Ике язмада да киләчәк заманның *-ыр/-ер* формасы гына бирелгән: *ачылыръ* (хәз. ачылыр) [В: 273]., *басылыръ* (хәз. басылыр) [В: 273]. И.Мәхмүтов исә көндәлектә киләчәк заман кушымчалары борынгы иренләшкән вариантын саклап яза: *қайтурбыз* (хәз. кайтырбыз) [М: 26а], *керүр*(хәз. керер) [М: 26б].

Теләк фигыль формалары аналитик кушымчалар ярдәмендә ясала *(-ыр иде/-ер иде)*. Әмма В.Н.Витевскийда ул кушылган һәм *ачаръйемь* (хәз. ачар идем) [В: 270]; *сяўäрьйемь* (хәз. сөяр идем*)* [В: 270]; *кюрешерьйемь* (хәз. күрешер идем) [В: 275]. Мәхмүтов көндәлегендә исә ярдәмче фигыльләр саклана һәм традицион язылышка өстенлек бирелгән: *қайтур идук* (хәз. кайтыр идек) [М: 26 б].

В.Н.Витевский язмаларында затланышсыз фигыль формаларыннан I зат теләк фигыль өстенлек итә: *алыйыкъ* (хәз. алыйк) [В: 273], *жыгылыйыкъ* (егылыйк) [В: 269]; *асырамыйыкъ* (хәз. асрамыйк) [В: 278]. Ибраһим Мәхмүтов материалында теләк фигыль борынгы әдәби тел традицияләрен саклап, **-гыл/-гел, -ың/-ең, -гай/-гәй** кушымчалары белән бирелә: *бәхил булың* (хәз. бәхил бул) [М: 27б], *сау булыңыз* (хәз. сау булыгыз) [В: 28а]. Көндәлектә боерык фигыльнең хәзерге татар телендә дә актив формасы кулланыла: *қылсын инде* (хәз. кылсын инде) [М: 28а], *сәламәт булсын* (хәз. сәламәт булсын) [М: 28а].

Ике язма истәлектә дә *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыль формаларында сүз ахырында һәрвакытта да яңгырау **[б]** авазының язылышы үзенчәлеге күзәтелә. ***Суйырылыбъ*** *ўскянь талларъ жукъ* [В: 275]; *Кязя тякясе белянь сарыкъ тякясень* ***чыгарыбъ*** *жибярделярь* [В: 278]; *Алты атъ* ***жигебь*** *сабанъ сöрдемь* [В:268]; *Сöткеняйень* ***сауыбъ*** *шикярь итъ* [В: 269]; *Äле жöрейбезь бергя-бергя,* ***Айырылыбъ*** *китсякъ шулъ жаманъ* [В: 270], Мәхмүтовта хәл фигыль формасында шулай ук иске татар теленең традициясе саклана: *торуб* (хәз. торып) [М: 26б], *алуб* (хәз. алып) [М: 26б], *салуб* (хәз. салып) [М:26б], *менүб* (хәз. менеп) [М: 26а].

XIX – XX гасыр истәлекләрен чагыштыру фигыль формаларын тикшерү түбәндәге нәтиҗәләр ясарга мөмкинлек бирде. Ике язмада фигыль формаларын куллануда бертөрлелек күзәтелә. Без тикшергән затланышлы фигыльләрдә кулланылыш формаларының һәм мәгънә ягыннан сакланышы охшаш. Алар хәзерге татар әдәби теленнән аерылмый. Әмма орфографиядә ике истәлек арасында үзенчәлекләр күзәтелде. Бу, бигрәк тә. казак гаскәрие Ибраһим Мәхмүтов

көндәлекләрендә иске татар әдәби теленә хас традицияләрнең саклап язуында күренде. В.Н.Витевскийның кириллицига нигезләнгән язмасында исә, сөйләм теленә хас үзенчәлекләргә нигезләнүе күзәтелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Аминов Р.Р., Гайнутдинов А.М. Дневник татарина-казака Ибрагима Махмутова. – Казань: Грумант, 2021. – 260 с.

2. Витевский В.Н. Сказки, загадки и песни нагайбаков Верхнеуральского уезда Оренбургской Губернии // Труды IV Археологического Съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. – Т. II. – Казань: Типография Императорского университета, 1891 – 652 с.

3. Җәләй Л. Татар диалектологиясе:югары уку йортлары һәм педагогия училищелары студентлары өчен дәреслек. – Казан, 1947. – 137 б.

4. Кортунов А.И. Численность и национальный состав Оренбургского казачьего войска в XVIII - XIX вв. – Оренбург, 2004. – 32с.

5. Хорошхин М.П. Казачьи войска: опыт военно-статистическаго описания / сост. Ген. штаба полк. Хорошхин. – Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1881. – 311с.

З.Р. ХУҖИНА

магистрант

Казан федераль университеты

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘР КУЛЛАНУ

Аннотация. В статье приведены инновационные методы использования технологий на уроках татарской литературы. Особое внимание уделяется на интерактивное оборудование, на мультимидейный проектор. Так же описываются результаты, возможные получить при использовании инновационных технологий на уроках татарской литературы.

Ключевые слова: инновационные технологии, источники информации, интерактивная доска, мультимедийный проект, Интернет-ресурс, воспитательная цель, образовательная деятельность.

Abstract. The article presents innovative methods of using technologies in the lessons of Tatar literature. Special attention is paid to interactive equipment, a multi-idea projector. It also describes the results that can be obtained by using innovative technologies in the lessons of Tatar literature.

Keywords: innovative technologies, information sources, interactive whiteboard, multimedia project, Internet resource, educational goal, educational activity.

«...Заман һәм мәдәният алга үскәнчә һәм, икенче төрле итеп әйткәндә, ихтыяҗ һәм мәҗбүрилек кебек нәрсәләр мәҗбүр иткәнчә, укыту рәвешләре төрләләнер, монда исә акыл ияләре берләшәләрдер», – дип язып калдырган

күренекле мәгърифәтче Ризаэддин Фәхреддин. Дөрестән дә, техника зур тизлек белән үсеш алган инновацияләр чорында мәгариф системасы да читтә калмады. Заманча техника белән җиһазландырылган мәктәпләр, укытуда яңа методик алымнар, технологияләр кулланыла; укучыларның белемнәрен тиз генә тикшерергә мөмкинлек бирә торган күнегүләр һәм мәсьәләләр файдаланыла. Шул рәвешле, белем бирүдә инновацион юнәлешне үстерү – төп бурычларның берсенә әверелде һәм нәтиҗәле чара булып өлгерде. Чөнки инновацион технологияләр балада укуга карата кызыксыну уята, материалны тирәнрәк үзләштерүгә нигез булып тора, укучыларның иҗади сәләтен үстерү мөмкинлеген бирә. Кыскасы, күздә тотылган технологияләр укучының белем алу эшчәнлеген активлаштыруда зур роль уйный.

Заман таләпләре белән бергә атлап үскән укучы балаларны кызыксындыру өчен мәгълүмати белем чыганакларын куллану – укытучы алдында торган мөһим таләпләрнең берсе. Шул рәвешле мәктәпләр интерактив такталар, мультимедиа проектлары белән җиһазлана, дәресләрдә компьютерлар кулланыла.

Татар әдәбияты дәресләрендә инновацион технологияләр куллану укытучыга берникадәр ярдәмгә килсә, укучыларда телгә һәм фәнгә карата мәхәббәт уятуда зур роль уйный. Дәресләрдә интерактив тактага мөрәҗәгать итү нәтиҗәсендә дәрес тагын да мавыктыргыч һәм нәтиҗәле була. Язучылар, шагыйрьләр биографиясен үткәндә, алар турындагы мәгълүматны слайдлар ярдәмендә күрсәтеп бару – һәр балага күрсәтмә материалның ачык булуына китерә, нәтиҗәдә укучы авторның туган-үлгән елын, фотосын һ.б.ларны истә калдыра. Шулай ук, мөстәкыйль рәвештә фотосурәтләр, төрле схемалар, рәсемнәр белән прензентацияләр әзерләп, инновацион технологияләр белән эшләргә өйрәнәләр, шул ук вакытта, биремне матур һәм камил итеп башкарырыга тырышалар.

Татар халкының йола, гореф-гадәтләрен, халык авыз иҗатын үткәндә дә презентация ясау, слайдлар куллану урынлы. Слайдларга фотолар кую нәтиҗәсендә, укучылар йолаларның үткәрелү рәвешен күреп истә калдыра, онытылып барганнары белән таныша; табышмаклар чишә, мәкальләр укый. Шулай ук, коммуникатив һәм тәрбияви максатларны күздә тотып, кызыклы этнографик-тарихи темаларны яктыртып, слайдлар ярдәмендә укучыларга үз халкының үткәне турында күпмедер күләмдә мәгълүмат биреп, аларда татар тарихын өйрәнүгә мотивация булдырырга мөмкин. Ягъни, татар милли бизәкләре, татар халкының киенү үзенчәлекләре, гореф-гадәтләре, аш-су осталыгы, кулдан эшләнгән эш кораллары турында мәгълүмат бирү, укучыларда үз халкының гореф-гадәтләренә, этнографик үзенчәлекләренә ихтирам-хөрмәт уяту, горурлык

хисе тәрбияләү булган дәресләр комплекслы тәкъдим итеп, укучыларыбызда үз халкы мәдәнияте турында тулы күзаллау булдырырга мөмкин.

Әдәбият дәресләрендә үтелгән темадан соң тестлар чишү өчен дә презентация кулланырга мөмкин. Әлеге очракта теманы үзләштерү дәрәҗәсе тикшерелә, белемнәр бәяләнелә, ялгышлары ачыклана, анализлана, төзәтү юллары тәкъдим ителә.

Слайдлар ярдәмендә кроссворд, ребуслар чишәргә дә мөмкин. Әлеге алым пассив укучыларда да кызыксыну уятмый калмый.

Интернет ресурларын кулланып, интерактив экраннардан видеороликлар, татарча мульфильмнар күрсәтү – тагын бер нәтиҗәле һәм кызыклы алым. Язучылар тормышы һәм иҗаты, өйрәнелгән әсәр турында әйтелгән фикерләр, спектакльләр, татар халкының йола барышы, музейлар һ.б. турында мәгълүмат табып карарга мөмкин. Шулай ук, татармультфильм туплаган хезмәтләр дә әдәбият дәресләрендә урынлы кулланыла. Г. Тукай экиятләренә төшерелгән мельтфильмнар, һичшиксез, тема өйрәнелгәндә бер генә укучының да игътибарын яуламый калмый.

Дәресләрдә аудиоязма тыңлау да үз нәтиҗәсен бирә. Мәсәлән, шигырь өйрәнгәндә, сәнгатьле укылган язма; әсәр укыганда – өзек, халык иҗатын өйрәнгәндә – мәсәлән, каз өмәсе, Сабантуй һ.б. турында тыңларга мөмкин.

Интернет чикләренең җаена төшенгән укытучы һәм укучылар дистанцион уздырылган конференция, конкурс, олимпиада, викториналарда да ирекле катнаша ала.

Шулай итеп, информацион технологияләр ярдәмендә татар әдәбияты дәресләрендә үтелә торган темадан чыгып, күрсәтмә материаллар һәм укыту ресурсларын бик күп табарга һәм аларны нәтиҗәле итеп файдаланырга мөмкин. Бу алым укучыларның белем сыйфатын үстерергә ярдәм итә. Интерактив такта укытучыга укучылар белән бергәләп эшләргә зур мөмкинлекләр тудыра. Дәресләрдә заманча технологияләр куллану килүе хәтта иң проблемалы укучыларга да укуга карата карашларын үзгәртергә этәргеч ясый: укучы активлаша һәм иҗади фикер йөртә башлый. Кыскасы, интерактив такта укучыларда эшләү активлыгын гына арттырып калмый, ә яңа материалны һәр укучыга җиңел, аңлаешлы итеп җиткерергә дә ярдәм итә.Ә Интернет исә укучыга һәм укытучыга кирәкле мәгълүматны җир шарының төрле ноктасыннан эзләп табу шартларын тудыра.

Дәресләрдә заманча технологияләрне куллану барышында түбәндәге нәтиҗәләргә ирешергә мөмкин: укучыларның сүзлек запасы байый, сөйләм теле камилләшә; татар мәдәнияте, сәнгате, әдәбияты турында күзаллаулар үсә һәм

киңәя, иҗади эшләр башкарырга теләк булдырыла, уку эшчәнлеген баета, укучыларның иҗади эшчәнлеге арта.

Шулай итеп, белем бирүдә заманча технологияләрне куллану ул – әхлаклы кеше тәрбияләү, педагогик технологияләр булдыруда фәннең роле арту, өйрәнгәнне тормышта куллана белү һәм башкалар.

ӘДӘБИЯТ

1. Информационные и коммуникационные технологии в образовании // И.В. Роберт, С.В. Панюкова, А.А. Кузнецов, А.Ю. Кравцова; под ред. И.В.Роберт. – М.: Дрофа, 2013. – 374 с.

2. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик технологияләр. – Алабуга: АДПУ нәшр., 2010. – 139 б.

3. Харисов Ф. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр. – Казан, 2010. – 234 б.

4. Татар телен һәм әдәбиятын укытуда яңа технологияләр / төз. Р.З.Хәйдәрова, Г.М. Әхмәтҗәнова. – Яр Чаллы, 2011. – 69 б.

Р.И. ХӨСНЕТДИНОВА

магистр

Казан федераль университеты

ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУДА СПОРТ ЛЕКСИКАСЫН КУЛЛАНУ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению методики формирования лексических навыков на основе модульной организации учебного процесса на занятиях татарского языка.

Ключевые слова: спортивные термины, модульное обучение

Abstract. This article is devoted to the study of the methodology for the formation of lexical skills based on the modular organization of the educational process in the Tatar language classes.

Keywords: sports terms, modular training.

Спорт лексикасын үзләштерүгә кешеләрнең киң даирәсе мохтаҗ: спортчылар, тренерлар, спорт вакыйгаларын оештыручылар, комментаторлар һәм спорт хакимнәре. Спорт терминнары спорт тапшыруларында, шулай ук газета һәм журналларда кулланыла. Алар еш кына матур әдәбиятта очрый, аларны белү теләсә кайсы белемле кешегә кирәк. Белем бирү сыйфатын күтәрү һәм укучыларның татар телен өйрәнүдә мотивациясен арттыру өчен модульләп укуны иң яхшы метод дип саныйбыз.

Укучыларны әзерләү өчен, компетенциягә нигезләнгән – модульле уку түбәндәге сәбәпләр буенча иң уңышлы:

1. Компетентлы-модульле уку конструкцияләүне күздә тота, уку материалы һәм укытуның төрле рәвешләрен интеграцияләү укыту процессының индивидуаль траекторияләрен һәм нәтиҗәлелеген төзергә мөмкинлек бирә.

Мондый интерпретациядә спорт лексикасын өйрәтү буенча нәкъ менә модульле уку методик яктан кулай булып тора.

2. Шулай ук бер-берсе белән үзара бәйләнештәге һәм методик бөтенне тәшкил итүче эчтәлекле, процессуаль һәм технологик аспектларны үз эченә ала [1, с. 12].

Модульнең максаты – спорт темасына караган сүзләрнең лексик кыры, сөйләм формулалары һәм клише рәвешендә кертү нигезендә коммуникатив компетенцияне үстерүдән гыйбарәт [2, с. 43]. Лингводидактлар һәм методистлар модульле укуның түбәндәге принципларын күрсәтәләр: 1) Модульлек; 2) Динамиклык; 3) Системалылык; 4) Предметара элемтәләрне киңәйтү.

Коммуникатив компетенция белем, рецептив һәм продуктив белем җыелмасын тәшкил итә, аларны формалаштыру күнегүләр нигезендә башкарыла. Бүген белем, алардан файдалануның билгеле бер күнекмәләре һәм күнекмәләре булмаган хәлдә, белем бирү проблемасын һәм киләчәк һөнәри эшчәнлектә укучыны әзерләү проблемасын хәл итә алмыйлар. Димәк, белем бирүнең максаты белем һәм күнекмәләр генә түгел, бәлки шәхеснең билгеле бер сыйфатларына әверелә. Ягъни, укучылар кешеләр белән эшләүдәге тупланган белемнәрне һәм күнекмәләрне профессиональ һәм иҗади бурычларны хәл итү процессында нәтиҗәле файдалана белергә, шулай ук үз эшчәнлегенең мөмкин булган нәтиҗәләрен эшкәртүгә әзер булырга тиеш.

Модульле укыту – ул шәхси-юнәлешле педагогик процессны гамәлгә ашыру юлларының берсе. Ул уку материалын үзара бәйләнгән аерым элементларга бүлүдән гыйбарәт, аларның һәркайсы махсус эшләнгән һәм тиешенчә рәсмиләштерелгән уку темасыннан гыйбарәт.

Белем бирү эчтәлеге турында теоретик нигезләмәләрне бәян итү барышында без, модуль эчтәлеге билгеле бер мәгълүмат банкын барлыкка китерүче тематиканы, текстларны һәм ситуацияне үз эченә ала, дип билгеләп үтәбез. Модульгә керә торган мәгълүмат төгәл структуралы һәм бердәм бөтенлектә төрле катлаулылыкта һәм тирәнлектә булырга мөмкин [3, с.12].

Модульнең процессуаль аспекты – ул төркем эчендә укучыларның бер-берсе белән һәм алар алдында куелган бурычларны хәл итү процессында укытучы белән үзара хезмәттәшлеге. Телгә өйрәтү эчтәлегенең процессуаль аспекты, беренче чиратта, сөйләм күнекмәләрен һәм сөйләм күнекмәләрен үз эченә ала. Модульнең технологик өлеше биремнәр һәм күнегүләр ярдәмендә компетенцияләр формалаштыруга юнәлдерелгән мәгълүмати-коммуникация һәм педагогик технологияләрне файдалануны күздә тота [4, с. 15].

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин: кешенең сөйләме никадәр бай булса, аның фикерләве дә төгәлрәк була. Шуңа күрә, без татар телен өйрәнүгә кызыксынуны арттыру өчен, белем бирүнең заманча һәм нәтиҗәле технологияләре нигезендә сыйфатлы дәресләр булдыруга мохтаҗ.

ӘДӘБИЯТ

1. Баева Г.И. Формирование теоретических основ профессиональной компетентности будущего педагога. – Пермь, 2007. – 131 с.

2. Молдатыев Е.А. К проблематике спортивной терминологии // Актуальные проблемы лексикологии: тезисы докладов лингвистической конференции. – Новосибирск: НГУ, 1969. – 201 с.

3. Гез Н.И. Развитие коммуникативной компетенции в ситуациях ролевого обучения // Тезисы доклада на Всесоюзной научной конференции «Коммуникативные единицы языка». – М., 2004. – 24 с.

4. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – М., 1977. – 288 с.

Л. Р. ШАРАПОВА,

ученица 9 класса

Муниципальное автономное общеобразовательное учреждение «Средняя общеобразовательная школа № 22 – Центр образования» г. Казани

З. Р. ШИГАПОВА,

ученица 9 класса

Муниципальное автономное общеобразовательное учреждение «Средняя общеобразовательная школа № 22 – Центр образования» г. Казани

А.Р. НИГМЕТЗЯНОВА,

учитель

Муниципальное автономное общеобразовательное учреждение «Средняя общеобразовательная школа № 22 – Центр образования» г. Казани

Н.И. РОДИОНОВА,

учитель английского и французского языков

Муниципальное автономное общеобразовательное учреждение «Средняя общеобразовательная школа № 22 – Центр образования» г. Казани

ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЕ ИНТЕРЪЕКТИВИЗМОВ В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ (НА БАЗЕ ТАТАРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. Язык является важной частью человека и его жизни, которая сопровождается эмоциями, волеизъявлениями. Лексикографическое представление интеръекционных

единиц татарского и английского языков, как и во всех других языках, базируется на словарях. Обращаясь к переводным словарям, остро встаёт вопрос адекватного и правильного перевода с одного языка на другой. При переводе интеръекционных единиц следует понимать оригинал текста в полной мере, чтобы избежать семантической ошибки и неправильности при передачи эмоциональной окраски междометий, т.к. в двуязычных словарях даются несколько вариантов перевода с различными оттенками эмоциональности. Поэтому следует проанализировать речевую ситуацию и выбрать наиболее подходящий эквивалент.

Ключевые слова: словарь, междометие, контекст, лексический, эмоциональный, речевая ситауция.

Abstract. Language is an important part of a person and his life, which is accompanied by emotions and expressions of will. The lexicographic representation of interjectional units of the Tatar and English languages, as in all other languages, is based on dictionaries. Turning to translation dictionaries, the question of adequate and correct translation from one language to another becomes acute. When translating interjectional units, you should fully understand the original text in order to avoid semantic errors and incorrectness in conveying the emotional connotation of interjections, because Bilingual dictionaries provide several translation options with different shades of emotionality. Therefore, you should analyze the speech situation and choose the most suitable equivalent.

Keywords: dictionary, interjection, context, lexical, emotional, speech situation.

Двуязычные словари дают пользователю возможность не только приобщиться к культуре другого языка, страны, но и освоить лексику, грамматику изучаемого языка. Они помогают исследовать язык, однако следует помнить, что могут быть лексические несоответствия между оригиналом и переводом, это может объясняться использованием слова в определенной речевой ситуации или лексическим содержанием самого слова. Этот процесс наблюдается с междометиями как в татарском, так и в английском языках.

Зачастую, в двуязычных словарях даются несколько вариантов перевода. Например: а межд. 1. Выражает неожиданную догадку, удивление; 2. Выражает радость или злорадство; 3. выражает разочарование. 1. А! Нияз абзый, әйдә уз. – А! Дядя Нияз, давай проходи. 2. А, эләктеңме?! – А, попался?! 3. Кайтырмын мин киткән идең, А… киткән идең. (Һ. Такташ). – Уходя, сказала, что вернешься, А… ушла (Х. Такташ); wow 1. межд.; разг. 1) вау!, круто!, здорово! (выражает удивление и восторг) 2) шотл. боже мой!, какое горе!, ой! (выражает отвращение, удивление, горе, соболезнование) [http://www.lingvo-online.ru/ru].

Значения междометий могут иметь различную эмоциональную окраску, поэтому следует обращать внимание на речевую ситуацию, в которой интеръективизм употребляется, особенно при переводе с одного языка на другой, чтоб не допустить лексической ошибки. Следует использовать несколько словарей разных авторов, чтобы сделать корректный перевод. При неправильном пони-

мании контекста, перевод может быть искажен, поэтому следует изучить все семантические эквиваленты. Например, в татарском языке интеръективизм «ух» может описывать боль, испуг, ломоту, нытье, стоны, жалость, обиду, неудовлетворение, сомнение, удивление, гордость, хвалу, восторг. Следует правильно выбрать эквивалент при переводе в зависимости от контекста: а, эх, ого, эх, о, вау, ох, ура, уф, э, эй, их, и.

Например, в «Татарско-русском полном учебном словаре» (2006) междометие «ай-вай» трактуется следующим образом: ай-вай 1. межд. Ой-ой, ай. Һәрвакыт ай-вай килеп булмый инде. – Каждый раз не следует разводить охи-ахи.

Анализируя данный интеръективизм, следует отметить, что не дано описание эмоций и волеизъявлений, при которых он употребляется, представлен лишь перевод. При этом следует учитывать, что перевод может использоваться при положительном или отрицательном контексте, в зависимости от речевой ситуации. Далее приводится один пример. Не представлены графически видоизмененные междометия, как это сделано в Толковом словаре татарского языке. Например: ай – аай, ау – аууу, баһ – бах, валлай – валлаһ, валлаһи, вәс – вәс-вәс, ихаха – ихахай, ихи-хи – ихи-хи-хи, көш – көш-көш и т.д.

В другом «Татарско-русском словаре» междометие «ай-вай» трактуется следующим образом: ай-вай 1. межд. см. ай-яй.

ай-яй, ай-йәй, айәй межд.

1. выраж. ощущение боли, чувство испуга, страха и т.п. ой, ай, ох, о, о-о, у, у-у; ~, кулымны пешердем! Ой, руку обжег! Ой, обжегся!

2. Выраж. предостережение, предупреждение об опасности и т.п. ой, ой-ой, ой-ой-ой, ох; ай-яй, егыласың бит! Ой, упадешь! 3. Выраж. неодобрение, недоверие, удивление и т.п. однако, ну и ну; бишәр сумнан сатасызмы җимешне? Ай-яй! По пять рублей, что ли, продаете фрукты? Однако (ну и ну)!

3. Чаще ай-ай-ай выраж. упрек и т.п. ну и; ох и; ой (ай, ай-ай); у, уу; бәләкәй чагында еладың да инде, ай-яй ну и плакса же ты был в младенчестве; ой какой ты был плакса, когда был маленьким;

4. Выраж. восхищение, одобрение, восторг, радостное удивление и т.п. ай, ая-ай, ой, ойой; ох, эх, ну и ну; ай да ну; котылды бит, ай-яй! Спассятаки! Ну и ну! Спасся все-таки! Ай да ну! Эшлисе эш әле ай-яй! Работы еще предстоит – ой-ой (ох как много)!

5. Выраж. сомнение, неуверенность и т.п. ой (ой-ой, ох) ли; вряд (навряд, едва) ли; айяй түзә алырсыз микән? Ой, утерпите ли? Вряд ли выдержите!

Анализируя данный словарь, видно, что представлены шесть более подробных описаний эмоций, при которых употребляется это междометие. К

каждому переводу эмоционального оттенка показан пример, дающий ясное понятие, при каких ситуациях интеръективизм употребляется.

Однако, как в одном, так и в другом словаре нет описания графических и фонетических особенностей интеръекционных единиц. Хотя при переводе даны несколько вариантов написания междометий. Например: ой, ой-ой.

Известно, что эмоциональная окраска интеръекционных единиц в большинстве случаях зависит от мимики, жестов, интонации. В данных словарях нет информации о таких особенностях употребления междометий.

В татарском и английском языках, как упоминалось выше, есть особая категория междометий, которая связана с божественной и мифической тематикой. Например, в Большом англо-русском словаре (под ред. И.Р. Гальперина) можно обнаружить следующий интеръективизм:

God 3. В грам. знач. междометия боже!, господи!, боже мой! (выражает удивление, радость, страх, гнев и т.п.)… by God! Ей-богу!; oh/ my, good, great, dear/ God! Боже мой!, боже милостивый! (выражает гнев, удивление и т.п.); For God’s sake! Ради бога!; God forbid! Избави бог!; God bless me! God bless my soul! Господи помилуй! (выражает удивление, страх и т.п.)… in God’s name! во имя всего святого! (выражает досаду, гнев и т.п.); ye ~s (and little fishes)! Вот так так! Боже правый! (выражает удивление); “Ye ~s, Milly cried, don’t tell me he’s going to fire Jim!” «Боже правый, - вскрикнула Милли, - неужели он уволит Джима!»

В Татарско-русском полном учебном словаре (под ред. Р.А. Сабирова) дано междометие «Алла»: Алла сущ рел 1. Аллах, Бог, всевышний; божество // божий, господний 2. межд. боже, боже мой

Если в словаре английского языка есть примеры, то в татарском словаре их нет, так же, как и особенности употребления и образования. Даны лишь описания эмоций. Поэтому при переводе стоит обращаться к большим словарям с максимальным количеством слов.

Следующая группа интеръекционных единиц, связанные с этикетом, приветствием, прощанием, представленные в толковых словарях исследуемых языков, даны так же без описания особенностей. Например: hi int 1. = hey 1); 2. амер. разг. привет!, алло!; ~, Jiggs здорово, Джиггс! [БАРС 1979]; исәнме(сез) межд здравствуй(те) [ТРПУС 2006].

Лексикографическое изображение является сложным по описанию аспектом языка, который требует изучения всего языка, его структуру. Отметим, что в словарях невозможно описать интеръективизмы общепринятым способом, т.к. следует знать интонации, жесты, мимику, графические и фонетические особенности при употреблении междометий.

Таким образом, лексикографирование интеръекционных единиц в двуязычных словарях исследуемых языков показало, что следует более полно изучить максимальное количество словарей для правильного и корректного перевода, не теряя национального колорита при передаче информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М.: 1937. – 410 с.
2. Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности. – Л.: Учпедгиз, 1977. – С. 5-16.
3. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.

З.З. ЯРУЛЛИНА,

туган (татар) теле һәм әдәбияты укытучысы
Черки-Килдураз урта гомуми белем бирү мәктәбе

А.А. ЯРУЛЛИН,

студент
А. Н. Туполев исемендәге Казан милли
тикшеренү техник университеты – КАИ

КҮРЕНЕКЛЕ ГАЛИМ-ТЮРКОЛОГ ВАХИТ ХӨҖҖӘТ УЛЫ ХАКОВ: «ТУГАН ЯК ҺӘМ ТУГАН ТЕЛ ХИСЕ»

Аннотация. Мы искренне гордимся Вахитом Хаковым – опытным педагогом, филологом-тюркологом, доктором филологических наук, Казанским государственным университетом, заслуженным деятелем науки Республики Татарстан, ветераном Великой Отечественной войны. В наших сердцах он всегда будет хранителем родного языка, нашим уважаемым наставником.

Ключевые слова: Хаков, история татарского языка, родной край.

Abstract. We are sincerely proud of Vakhit Khakov – an experienced teacher, philologist-Turkologist, Doctor of Philology, Kazan State University, Honored Scientist of the Republic of Tatarstan, veteran of the Great Patriotic War. In our hearts, he will always be the guardian of our native language, our respected mentor.

Keywords: Khakov, history of the Tatar language, native land

Һәркемнең үзенә якын һәм кадерле туган ягы бар. Минем дә туган авылым бик матур урында урнашкан .Ул үзенең челтерәп аккан чишмәләре, калын, шомлы һәм серле урманнары, гореф-гадәтле, эшчән, акыллы кешеләре белән атаклы.

Моннан күп еллар элек, бөек Иделгә барып кушыла торган Зөя буена Ураз бабай килеп йорт салган, җирләрен эшкәрткән. Ару – талуны белмәүче Ураз бабай шушы урынга нигез салган йортны Ураз килде дип атаганнар. Тора

– бара бу җирләрне Килдураз дип йөртә башлаганнар. Авыл үскән, зурайган, көннән көн матурайган. Тирә – якта даны арткан. Килдураз белән чиктәш авыллар: Өчмунча, Күзби, Бәбки, Үгез куагы, Кабалан халкы элек – электән дус, тату яшәгән. Балалары Килдураз мәктәбендә белем алганнар. Бу хәзер дә шулай дәвам итә. Хәзерге вакытта авылларны «Коммуна» кумәк хуҗалыгы берләштерә. Бу авыллардан күп кенә күренекле һәмданлыклы кешеләр чыккан: Ренат Харис, Шәриф Хөсәинов, Марс Әхмәтов, Шамил Нигъмәтуллин, Вахит Хаков, Җәләлетдинов Рәшит, Әюпов Ренат, Скиргайло Тамара һ.б., шулардан иң өлкәне – Вахит Хаков.

Күренекле тел галиме, укытучы – педагог, Вахит Хөҗҗәт улы Хаков 1926 нчы елның 16 нчы августында Татарстанның матур урынында урнашкан Буа районының Күзби авылында дөньяга килә. Аның әтисе – Хөҗҗәтелислам акыллы, тырыш кеше, бөтен гомерен балалар укытуга багышлый. Педагог әтисенә ияреп, малай да китап яратып үсә. Башлангыч белемне ул Күзби авылында мөгаллимлек иткән әтисеннән ала. Бу мәктәпне «5»ле билгеләренә генә тәмамлап, ул укуын Килдураз мәктәбендә дәвам итә, 8 нче классны бетергәч, Бөек Ватан сугышы башлана. Кечкенәдән укытучы булырга хыялланган малай чак кына еламый кала. «Ничек кенә авыр булмасын, укый күр, улым», – дигән әтисенең сүзләре колагында яңгырый.

1943 елда 17 яше тулмаган Вахитны армиягә алалар. Җиде ел хәрби хезмәттә булып, яраланып, сугышчан медальләр, Верховный Командующийның рәхмәт кәгазьләре белән бүләкләнеп, 1949 елда яшь солдат тыныч хезмәткә исән-имин әйләнеп кайта.

Туган якларына әйләнеп кайткач, ул төрле мәктәпләрдә балалар укыта, үз белемен күтәрү өстендә эшли. Тәтеш педагогия училищесын «бик яхшы» билгеләренә тәмамлый. Егет укуын дәвам итү өчен Казан дәүләт университына укырга керә, аны кызыл дипломга бетерә. Аспирантураны тәмамлап «Татар әдәби теленең барлыкка килүе, үсеше һәм аның стильләре» дигән докторлык диссертациясе яклап,филология фәннәре докторы дигән югары гыйльми дәрәҗә ала. Тагын өч елдан аңа профессор исеме бирелә. Менә нинди тырыш, үҗәт булган безнең якташыбыз.

Вахит ага, чыннан да, әтисенә биргән сүзендә тора. Зур уңышларга ирешә, тел галиме дәрәҗәсенә күтәрелә. Ул 40 ел дәвамында студентларга белем бирә, шәхеснең шәкертләре бөтен дөньяга таралган, алар арасыннан фән докторлары, фән кандидатлары, эшмәкәрләр үсеп чыккан. Әлбәттә, һәрбер галимне аның фәнни хезмәтләре бизи. Вахит ага Хаков, фән кысаларында гына бикләнеп калмыйча, гомере буе татар халкының язмышын кайгыртып яшәде.

Ул 40 елдан артык Татарстан радиосында «Тел күрке – сүз» тапшыруларының оештыручысы һәм алып баручысы булды, берничә буын бу тапшыруларны тыңлап, тәрбияләнеп үсте. Вахит Хөҗҗәт улы берничә яклау Советының хөрмәтле әгъзасы булып торды, төрле югары уку йортларына методик яктан зур ярдәм күрсәтте.

Галимнең 30га якын монографиясе, дәреслекләре, уку-укыту әсбаплары 500дән артык фәнни һәм фәнни методик хезмәтләре басыла. Әле шулар янына төрле китапларда, җыентыкларда, шул җөмләдән чит ил басмаларында мәсәлән, Төркиядә дөнья күргән 350гә якын фәнни мәкаләләрне өстәргә кирәк.

Вахит Хаковның фәнни эшчәнлегенә бәя биргәндә бер моментны аеруча басым ясап күрсәтеп үтәргә кирәк: ул безнең тел белеменең катлаулы һәм аз өйрәнелгән өлкәсен күтәреп алып китте. Аның төп фәнни юнәлеше – төрки һәм әдәби телләре тарихы, андагы стилисик категорияләрнең үсеше, татар язма истәлекләренең теле. Татар галименең исеме һәм хезмәтләре Татарстанда һәм Русиядә генә түгел, төрки дөньяда да бик яхшы билгеле. Ул Мәскәү, Алма-ата, Ташкент, Ашхабад, Нальчик шәһәрләрендәге тюркологлар белән тыгыз иҗади элемтәдә тора, тәҗрибә уртаклаша, төрки телләр буенча конференцияләрдә катнаша.

Милләт язмышы, халык мәнфәгате турындагы уйлар китергәндер егетне бу юлга, эшлекле, булдыклы ир – егет гомерен татар телен өйрәнүгә, аны баетуга, пропагандалауга багышлый. «Мәктәптә, югары уку йортларында тел укытуны ничек тә саклап калырга, газиз туган телебезне өйдә генә сөйләшергә ярый торган тел итеп калдырмаска! Дәрәҗәсен төшермәскә!», – ди галим. Халык туган телдән бизмәсен, сөйләшү – аралашуда, язуда күбрәк куллансын, матурлыгын, ләззәтен тойсын дип тырышты Вахит ага. Тел бит ул бер-берең белән аралашу коралы гына түгел, ул – фикерләү чарасы да. Тел кешенең фикерләвен, дөньяны танып белүен дә үстерә. Без, татар теле укытучылары, телебезнең зур галиме язып калдырган хезмәтләрен, дәреслекләрен һәм укытучылар өчен методик ярдәмлекләрен кулланып, эш итәргә тиеш һәм шулай эшлибез дә. Туган телгә мәхәббәт тәрбияләү, аны күз карасы кебек саклау – үз анаңны, иленне хөрмәтләү дигән сүз.

«Тел дигән дәрья бар, дәрья төбендә мәрҗән бар» – дип, халкыбыз телнең иксез-чиксезлеген һәм тирәнлеген, тел байлыгының мәрҗәннәрдәй серле һәм могҗизалы булуын әйтергә теләгәндер. Димәк, тел – ул кешенең, шәхеснең беренче күрсәткече, хәтта акыл мөмкинлекләренең күрсәткече. «Тел – белемнең ачкычы, акылның баскычы», – диләр бит.

Вахит Хаков тәҗрибәле педагог, филолог-тюрколог, филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Бөек Ватан сугышы ветераны белән чын йөрәктән горурланабыз, чөнки ул безнең горурлыгыбыз. Безнең күңелләрдә ул һәрвакыт олы җанлы, сабыр, тирән белемле туган тел сагында торучы, хөрмәтле остазыбыз булып сакланыр.

ӘДӘБИЯТ

1. Әһлиуллин М. Зөя буе – туган җирем. – Казан: «Матбугат йорты» нәшр., 2005. – 314 б.
2. Буа ягым – тау ягым. – Казан: Тат. кит. нәшр, 2000. – 447 с.
3. Хаков В.Х. Туган як һәм туган тел хисе. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2007. – 220 б.

СОДЕРЖАНИЕ

ВОСПОМИНАНИЯ О ПРОФЕССОРЕ В.Х. ХАКОВЕ

Кузьмина Х.Х. Вклад заслуженного профессора Казанского университета В.Х. Хакова в изучение развития татарского литературного языка.............. 3
Әхмәтвалиева Л.В. Безнең әти «аяклы энциклопедия» иде.......................... 6
Хакова Х.Ф. Искә алу, юксыну.. 8

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИИ «ХАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ - 2023»

Алитурлиева А.С., Айсултан С.Б. Размышления обучающейся молодежи о социальной ответственности: анализ фокус-групп....................................... 10
Алшейхо Г. Türk ve Rus atasözlerinin genel nitelik ve özellikleri bakımından karşılaştırılması.. 14
Ахметова Л.Р. Редкие женские антропонимы в современном антропонимиконе г. Казань.. 17
Бадрутдинов Н.С. Татар әдәбияты дәресләрендә предметара бәйләнешләр принцибын куллану проблемасы... 21
Байлауов Р.Е., Книсарина М.М. Феномен «благополучия» глазами обучающегося.. 24
Болгарова А.Р. Эффективность применения мультимедийных технологий в современном образовании.. 29
Васикова А.И., Сәгъдиева Р.К. Күрсәтмәлелек ярдәмендә укучыларның сөйләм күнекмәләрен формалаштыру... 32
Габбасова Г.Ш., Рахимзянова Л.Ш. Башлангыч сыйныфларның рус төркемнәрендә татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә проектлар методын кулану………………………………………………………………… 35
Галимбикова И.И. Использование игровых технологий в начальной школе 38
Гатиятова А.Р. Ландыш Әбүдәрованың «Газап» хикәясендә сурәтләнгән дөнья.. 42
Гыйләҗетдинова Э.И. Туган тел дәресләрендә коммуникатив компетенция формалаштыру чарасы буларак кече төркемнәрдә эш......................... 44
Гобәйдуллина Л.Ф. Интернетта мәгълүмат бирү формасы.......................... 47
Губайдуллина А.Р. Особенности языка сэяхет-наме и путевых очерков Фатиха Карими.. 51
Жандарбекова Д. Д. Условность в терминологии и терминотворчестве....... 54

Зайнуллина Р.Р., Зайнуллина Л.Ф., Солнцева С.С. Литературный перевод стихотворений татарского поэта Мусы Джалиля на русский и английский языки.. 60
Ибраева Л.Р. Татар телендә һөнәр атамалары... 64
Книсарина М.М., Казиев К.О., Жумалиева Г.С. Методические особенности повышения социальной ответственности... 66
Курбанова А.Р. Методика интеграции аутентичного материала в системе средств обучения иностранным языкам... 72
Минмуллина С.Ф. Технологии и методы обучения татарской литературе в современных условиях... 76
Миннегалиева Л.И., Хуснутдинов Д.Х. Народные сказки Поволжья (на примере татарских и чувашских сказок).. 79
Мөэминова Г.Ф. «Ватаным Татарстан» газетасы язмалары башисемнәренең функциональ классификациясе.. 81
Набиуллина А.И. Хәзерге татар яшьләре дискурсында алынмалар кулланылышы.. 84
Рахимов Э.А. Потенциальные возможности использования сети интернет и мультимедийных технологий при обучении иностранному языку в общеобразовательных учреждениях Республики Татарстан......................... 88
Рахматуллина А.А., Һадиева Г.К. Балалар сөйләменә фоносемантик анализ (Гөлинә Шәйхи шигыре мисалында) 91
Сабанина С.П. Поликультурное образование: диалог культур и билингвальное обучение... 94
Сагдиева Р.К., Асхадуллина Г.Г. Туган тел (татар теле) дәреслекләрендә “Татар дөньясы” темасының яктыртылышы.. 98
Садриева И.Р. Тел материалын үзләштерүдә электрон чаралар куллану….. 101
Салаватуллина А.И. Хәзерге татар һәм башкорт матбугатында рус-европа алынмалары.. 106
Сафин А.Г. Проблемы и перспективы преподавания предмета «Основы безопасности жизнедеятельности» в общеобразовательных учреждениях с родным языком обучения.. 109
Сибгатуллина Д.Н. Туган тел дәресләрендә укучыларны язма сөйләмгә өйрәтүдә эш төрләре.. 111
Сыздыкбаева А.Дж., Книсарина М.М, Байкулова А.М. Воспитание социальной ответственности и его влияние на студентов различных университетских курсов.. 114
Умутбаева Л.Р. Повышение мотивации к изучению иностранных языков

посредством проектной технологии... 120
Фаттахова З.Ф. Хәзерге татар орфоэпиясенә һәм орфографиясенә рус-европа алынмаларының йогынтысы... 123
Фатыхова А.Л. Хәзерге татар телендә «баш» соматик компоненты булган фразеологизмнар кулланылышы... 125
Фәхртдинова Р.Н. «Yaña Mähällä Habärläre» журналының лексикасы: мишәр диалекты үзенчәлекләре һәм төрек теле алынмалары........................ 129
Хаҗиева М. А. Туган тел дәресләрендә урта сыйныф укучыларына интонацияне өйрәтү... 132
Хәйруллина Л.Р. XX йөз урталарында дөнья күргән хезмәтләрдә эндәш сүзләр... 136
Хәлиуллина А.М. В.Хаковның стилистика фәненә керткән өлеше................. 139
Хәмидуллина Э.И. Педагогиканың заманча алымнары: әдәбият өлкәсендә поэтик әсәрләрне өйрәнү... 143
Хамматова А.Ф. Әдәбият дәресләрендә Әмирхан Еники иҗат лабораториясен өйрәнү дәресләрен оештыру... 147
Харисов Ф.Ф. Яңартылган стандарт – заман таләбе...................................... 152
Хәсбиуллина Г.Ф. Башлангыч сыйныфларда мөстәкыйль сүз төркемнәрен мәгълүмати-аралашу технологияләр ярдәмендә укыту................................. 158
Хисматуллина И.М. Оренбург татар-казак гаскәриләренең язма истәлекләрендә грамматик үзенчәлекләр... 162
Хуҗина З.Р. Татар әдәбияты дәресләрендә инновацион технологияләр куллану 166
Хөснетдинова Р.И. Татар телен укытканда спорт лексикасын куллану........ 169
Шарапова Л.Р., Шигапова З.Р., Нигметзянова А.Р., Родионова Н.И. Лексикографирование интеръективизмов в двуязычных словарях (на базе татарского и английского языков)... 171
Яруллина З.З., Яруллин А.А. Күренекле галим-тюрколог Вахит Хөҗҗәт улы Хаков: «Туган як һәм туган тел хисе»... 175

Электронное научное издание
сетевого распространения

ХАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2023

Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной памяти заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова

ХАКОВ УКУЛАРЫ – 2023

Яшь галимнәрнең Казан университеты атказанган профессоры Вахит Хөҗҗәт улы Хаков истәлегенә багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары

Подписано к использованию 03.11.2023
Гарнитура «Times New Roman»
Заказ № 7/11 от 01.11.2023

Издательство Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 206-52-14 (1704), 206-52-14 (1705)